

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СУШКО ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 373.5.016:811.161.2(477.7)»1920/1938»(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ
УКРАЇНІЗАЦІЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ
В ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ (1920 – 1938 рр.)

011 Освітні, педагогічні науки

01 Освіта/Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Сушко В. В.

Науковий керівник – Жорова Ірина Ярославівна, доктор педагогічних наук, професор

Херсон – 2021

АНОТАЦІЯ

Сушко В. В. Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920–1938 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки. – Комунальний вищий навчальний заклад «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради, Міністерство освіти і науки України; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України. Дрогобич, 2021.

У дисертації на підставі аналізу джерельної бази й узагальнення історико-педагогічного досвіду досліджено проблеми й генезу процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 роках.

Основні напрями та вимоги сучасного україномовного освітнього процесу визначаються положеннями Конституції України, Закону України «Про освіту», Закону України «Про засади державної мовної політики», Національної доктрини розвитку освіти в Україні, Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття), Концепції Нової української школи, Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, Концепції мовної освіти, Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава».

Проголошення незалежності України стало сприятливим підґрунтям для реформування й розвитку національної самобутньої школи. Одним із стратегічних завдань української держави є розбудова національної системи освіти. Важливим аспектом загальноосвітньої мети щодо формування громадянина-патріота – духовно багаті особистості, яка відзначалася б свідомим ставленням до держави й рідної мови, є україномовна освіта, адже основною ознакою країни та генетичного коду нашого народу є українська мова. Високоосвіченість і висока мовна компетентність громадян, які вільно спілкуються державною мовою, сприяють їх співдружності у зміцненні й розбудові України. Усвідомлення цінності історичного досвіду освітньої

діяльності просвітян, розгляд педагогічних та організаційних аспектів вітчизняного освітнього процесу, його українізації, висвітлення особливості викладання шкільних дисциплін українською мовою з початку ХХ століття – до 1938 року допомагають активізувати розвиток україномовної освіти в сучасному освітньому просторі в умовах білінгвального соціокультурного середовища Південного регіону України.

Сучасними тенденціями змінення геополітичних умов актуалізується необхідність ціннісного зорієнтування кожного члена суспільства на усвідомлення себе представником автохтонного етносу, що уможлиблюється об'єктивним історико-педагогічним аналізом й осмисленням фактів, подій і явищ, які мали відображення та вплив на зміст освітнього процесу в Україні в ХХ столітті.

Осмислення й усвідомлення сьогочасних процесів україномовної освіти з урахуванням новітніх тенденцій та історичного досвіду українізації загальноосвітньої школи сприятимуть її оптимізації та ефективному розвитку в майбутньому.

У роботі проаналізовано джерельну базу дослідження, основу якої складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України, державних архівів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, Центрального державного архіву громадських організацій України; наукові праці та публікації вітчизняних учених кінця ХХ – початку ХХІ століття (дисертації, монографії, посібники, статті в збірниках наукових праць), законодавчі документи та нормативно-правові акти, навчальні плани, навчальні програми, протоколи, звіти, де висвітлено вітчизняний досвід як організації освітнього процесу, так і його змістового наповнення.

Уточнено сутність ключових понять («аксіологія», «білінгвізм», «державна освітня політика», «ментальність», «мультилінгвізм», «рідна мова», «українізація») та визначено сутність поняття «українізація загальноосвітньої школи». Узагальнення результатів проведеного аналізу термінологічного апарату дослідження дало змогу сформулювати визначення «українізації

загальноосвітньої школи» як процес запровадження української мови, етнонаціональних цінностей, норм, звичаїв, традицій у культурно-інформаційному освітньому просторі школи з метою збереження та розвитку автохтонної культури в Україні.

Об'єкт дослідження – процес українізації загальноосвітніх шкіл в Україні у 20–30 роках ХХ століття. Предмет дослідження – генеза українізації у загальноосвітніх школах Півдня України в 1920–1938 роках. Мета дослідження – на основі цілісного ретроспективного аналізу педагогічної теорії і практики розкрити генезу українізації у загальноосвітніх школах Півдня України в 1920–1938 роках та визначити основні напрями екстраполяції історико-педагогічного досвіду в сучасному освітньому просторі.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

Відповідно до хронологічних меж дослідження, що охоплюють 1920–1938 роки, окреслено й обґрунтовано періодизацію процесу українізації загальноосвітньої школи Півдня України, визначено особливості кожного етапу: I етап – 1920–1922 роки – інституційний; II етап – 1923–1931 роки – прогресивний, що поділяється на 2 субетапи: 1923–1926 роки та 1927–1931 роки; III етап – 1932–1938 роки – стагнаційно-регресивний, що поділяється на 2 субетапи: 1932–1935 роки та 1936–1938 роки. Хронологічні межі окреслених етапів і субетапів визначено відповідними нормативно-правовими актами, якими було зрегламентовано здійснення та трансформації освітнього процесу.

У дисертації комплексно досліджено проблему українізації загальноосвітньої школи Півдня України в 1920–1938 роках в умовах білінгвального соціокультурного середовища; визначено основні чинники, що впливали на організацію та стан процесу українізації освітнього простору в Південному регіоні України в 1920–1938 роках: I – етап – 1920–1922 роки – інституційний – суспільно-політичні чинники: утвердження в УСРР чинного суспільно-політичного ладу та ідеологічного спрямування державної

національної та мовної політики; створення нових інституцій в освітній галузі, зростання активності українських політичних діячів щодо створення україномовного освітнього простору, офіційна регламентованість запровадження української мови в усіх сферах суспільного життя; соціально-економічні чинники: наслідки Першої світової та громадянської війн, голод, зубожіння більшості населення, зруйнованість шкільних будівель, неналежний санітарний стан шкіл, безпритульність дітей та велика кількість дітей-сиріт; культурно-освітні чинники: розроблення нової національної освітньої парадигми, оновлення змісту та структури освіти, організація дитячих установ соціального виховання, реструктуризація всіх трирічних і чотирирічних початкових шкіл у семирічну трудову школу, утвердження концепції єдиної трудової школи на національному ґрунті, запровадження української викладової мови в усіх шкільних і освітніх установах; II етап – 1923–1931 роки – прогресивний (I субетап – 1923–1926 роки; II субетап – 1927–1931 роки) – суспільно-політичні чинники: запровадження політики коренізації, надання офіційного статусу національним мовам в республіках Радянського Союзу, зокрема, в Україні, забезпечення рівноправності мов і допомога розвитку української мови й української культури; соціально-економічні чинники: економічне зростання країни, будівництво нових шкіл, покращення матеріально-технічної бази освітнього процесу; культурно-освітні чинники: збільшується мережа освітніх закладів, збільшується кількість учнів, охоплених україномовним навчанням, становлення прогресивних педагогічних шкіл, обов'язковість загальної початкової освіти, розвиток національної школи, уніфікація навчально-виховних закладів; III етап – 1932–1938 роки – стагнаційно-регресивний (I субетап – 1932–1935 роки, II субетап – 1936–1938 роки) – суспільно-політичні чинники: посилення ідеологічного тиску та втручання керівних органів державної влади майже в усі сфери суспільного життя України, зокрема освіти, інтернаціоналізація радянського суспільства (нівелювання національного питання), авторитарна система управління, централізація влади; соціально-економічні чинники: науково-технічний

прогрес, індустріалізація, будування нових шкіл, зміцнення матеріально-технічної бази освітнього процесу, колективізація, посиленням зв'язку між народами СРСР, голод; культурно-освітні чинники: запровадження єдиної державної радянської освітньої системи та педагогічної концепції, заборона альтернативних освітніх систем, уніфікація та стандартизація освітніх програм, обов'язкове вивчення російської мови.

Установлено, що основними тенденціями процесу українізації впродовж I етапу було становлення та розвиток освітньої галузі на національному ґрунті в контексті визначальної ідеології новоутвореної держави, закладання підвалин щодо створення інституцій в освітній галузі, реорганізація старої системи освіти та організація нової структури шкільної освіти, європейської концептуально та національної за змістом, що базувалася на соціальному вихованні, утвердження концепції трудової школи, регламентація запровадження української мови в усіх сферах суспільного життя, зокрема в освітній, українізація освітніх закладів, поживлення видавничої діяльності україномовної літератури, реорганізація закладів освіти задля підготовки та перепідготовки вчителів для I та II концентрів шкіл, створення Інститутів народної освіти в містах Миколаєві, Одесі та Херсоні, де велася підготовка вчителів для шкіл з українською мовою викладання; упродовж II етапу – запровадження політики коренізації, що передбачало два напрями її реалізації: українізація корінного населення та культурний і економічний розвиток національних меншин, інтенсифікація процесу українізації, викладання української мови й українознавства в неукраїнізованих школах, регламентація обов'язкової початкової освіти, інтенсифікація пошуково-експериментальної роботи щодо запровадження тих чи інших методів навчання (дальтон-план, бригадно-лабораторний метод), створення українського правопису, видання українсько-російських та російсько-українських словників, терміни з яких уводилися до шкільних підручників. розвиток української літератури тощо; упродовж III етапу – посилення ідеологічного тиску та втручання керівних органів державної влади в усі сфери суспільного життя, зокрема освітньої

галузі, інтернаціоналізація радянського суспільства, розширення шкільної мережі, що впливало на кількісні показники охоплення учнів україномовним навчанням, уніфікація та стандартизація змісту освіти, форм і методів навчання, ліквідація шкіл національних меншин, посилення ролі російської мови як інтернаціональної. регламентація обов'язкового вивчення російської мови в усіх освітніх закладах, збільшення годинного навантаження вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, збільшення видання російськомовної літератури, запровадження єдиної державної радянської системи освіти та педагогічної концепції.

Окреслено прогресивні ідеї українізації освітнього простору, їх перспективність в удосконаленні змісту сучасної україномовної освіти в Південних областях України (визначення чіткого змісту освіти відповідно до потреб українського суспільства й держави у контексті європейських стандартів, регламентованого нормативно-правовою базою, змістовного наповнення всіх освітніх дисциплін у закладах загальної середньої освіти; організація україномовного інформаційного й освітнього простору; створення регіональних програм розвитку україномовного середовища; оптимізація процесу книгодрукування; осучаснення методики викладання української мови). Подальшого розвитку набули наукові уявлення про історичні передумови процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 роках і положення, що розкривають особливості екстраполяції історико-педагогічного досвіду в удосконаленні сучасної україномовної освіти в Південному регіоні України в умовах полікультурного, білінгвального середовища.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що його результати знайшли своє відображення в розроблених методичних рекомендаціях «Удосконалення мовленнєво-комунікативних компетентностей студентів закладів вищої освіти» та спецкурсі «Українізація загальноосвітньої школи Півдня України в I-й половині ХХ ст. Історичний екскурс». Основні положення і висновки наукової праці можуть бути використані в освітніх

зкладах України, що може сприяти модернізації освітнього процесу, виявлення стратегічних напрямів подальших досліджень історії розвитку української школи; в розробці навчальних і науково-методичних посібників, підручників у контексті розвитку української мови, оптимізації фахової діяльності вчителів-філологів.

Ключові слова: білінгвізм, державна мовна політика, українізація, українізація загальноосвітньої школи, україномовна освіта, Південний регіон України.

ABSTRACT

Sushko, V.V. Ukrainization of Secondary School in the Southern Region of Ukraine (1920–1938). Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for obtaining the scientific degree of the Doctor of Philosophy in speciality 011 Educational, pedagogical sciences. – Municipal Higher Educational Institution «Kherson Academy of Continuing Education» of Kherson Regional Council, Ministry of Education and Science of Ukraine; Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ministry of Education and Science of Ukraine. Drohobych, 2021.

In the dissertation the problems and genesis of the process of Ukrainization of the secondary school in the Southern region of Ukraine (1920–1938) are explored on the basis of the analysis of the source base and generalization of historical and pedagogical experience.

The main directions and requirements of modern Ukrainian-language educational process are determined by the principles of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine «On Education», the Law of Ukraine «On Principles of State Language Policy», the National Doctrine of Education in Ukraine, the State National Program «Education» (Ukraine XXI Century), Concepts of the New Ukrainian School, the State Standard of Basic and Complete General Secondary Education, the Concept of Language Education, the Strategy of Popularization of the Ukrainian Language until 2030 «Strong Language is a Successful State».

Ukraine's declaration of independence has become an unfavorable basis for reforming and developing the national original school. One of the strategic tasks of the Ukrainian state is to build a national education system. An important aspect of the general educational goal of forming a citizen-patriot – a spiritually multifaceted personality, which would be marked by a conscious attitude to the state and native language, is Ukrainian-language education. Ukrainian language is the main sign of country and the genetic code of our people. High consciousness and high language competence of citizens who communicate fluent Ukrainian help to their cooperation in strengthening and building Ukraine. Awareness of the values of historical experience of educational activities, consideration of pedagogical and organizational aspects of the national educational process, its Ukrainization, comprehension of the peculiarities of teaching subjects in Ukrainian from the early XXth century – until 1938 help to intensify the development of Ukrainian-language education in a modern educational space in the bilingual socio-cultural environment of the Southern region of Ukraine.

Current trends in geopolitical conditions highlight the need for valueable orientation of each member of society to realize themselves as a representative of the indigenous ethnic group. It is possible by objective historical and pedagogical analysis and understanding of facts, events and phenomena that had reflected and influenced the educational process in Ukraine in the XXth century.

Understanding of the current processes of Ukrainian-language education, taking into account the latest trends and historical experience of Ukrainianization of a secondary school will contribute to its optimization and effective development in the future.

The source base of the research is analyzed, the basis of which is the materials of the Central State Archive of the highest authorities of Ukraine, the state archives of Mykolayiv, Odesa and Kherson regions, the Central State Archive of public organizations of Ukraine; scientific works and publications of Ukrainian scientists of the end of XXth – the beginning of XXI century (dissertations, monographs, manuals, articles in proceedings), legislative documents and regulations, curricula, study

programs, protocols, reports, which cover Ukrainian experience of organization of educational process and its content.

The essence of the key concepts (axiology, bilingualism, state educational policy, mentality, multilingualism, native language, Ukrainization) are clarified and the essence of the concept of Ukrainization of a secondary school is defined. The generalization of the results of the analysis of the terminology of the research allowed to formulate the definition of «Ukrainization of secondary school» as a process of implementing the Ukrainian language, ethno-national values, norms, customs, traditions in the cultural and informational educational space of the school.

The object of research is the process of Ukrainization of secondary schools in Ukraine in the 20–30s of the XX century. The subject of research is the genesis of Ukrainization in secondary schools of the South of Ukraine in 1920–1938. The purpose of the study is to reveal the genesis of Ukrainization in secondary schools of Southern Ukraine in 1920–1938 on the basis of a holistic retrospective analysis of pedagogical theory and practice and to determine the main directions of extrapolation of historical and pedagogical experience in modern educational space.

The work consists of an introduction, two chapters, conclusions, a list of sources used, appendices.

According to the chronological boundaries of the study, covering 1920–1938, outlined and substantiated the periodization of the process of Ukrainization of secondary schools in the Southern Ukraine, identified the features of each stage: Stage I – 1920–1922 – institutional; Stage II – 1923–1931 – progressive, which is divided into two sub-stages: 1923–1926 and 1927–1931; Stage III – 1932–1938 – stagnant-regressive, divided into two sub-stages: 1932–1935 and 1936–1938. Chronological boundaries of the outlined stages and sub-stages are determined by the relevant regulations governing the implementation and transformation of an educational process.

The dissertation comprehensively examines the problem of Ukrainization of secondary schools in the South of Ukraine in 1920–1938 in a bilingual socio-cultural environment and identifies the main factors influencing the organization and state of

Ukrainianization of educational space in the Southern region of Ukraine in 1920–1938.

Stage I (1920–1922) – institutional – social and political factors: the establishment in the USSR of the current social and political system and ideological direction of state national and language policy; creation of new institutions in the field of education, increasing activity of Ukrainian politicians in creating an Ukrainian-language educational space, official regulation of the introduction of the Ukrainian language in all spheres of public life; *social and economic factors:* consequences of the First World and Civil Wars, famine, impoverishment of the majority of the population, destruction of school buildings, improper sanitary condition of schools, homelessness of children and a large number of orphans; *cultural and educational factors:* development of a new national educational paradigm, updating the content and structure of education, organization of children's social education institutions, restructuring of all three-year and four-year primary schools into a seven-year labour school, approval of the concept of a single labour school on national grounds; school and educational institutions.

Stage II (1923–1931) – progressive (I sub-stage – 1923–1926; II sub-stage – 1927–1931) – social and political factors: the introduction of indigenization policy (policy of «korenization») granting official status to national languages in the republics of the Soviet Union, in particular, in Ukraine, ensuring equality of languages and assistance in the development of the Ukrainian language and Ukrainian culture; *social and economic factors:* economic growth of the country, building of new schools, improvement of material and technical base of the educational process; *cultural and educational factors:* increasing the network of educational institutions, increasing the number of students covered by Ukrainian-language education, the formation of progressive pedagogical schools, compulsory general primary education, development of the national school, unification of educational institutions.

Stage III (1932–1938) – stagnant-regressive (I sub-stage – 1932–1935, II sub-stage – 1936–1938) – social and political factors: increasing ideological pressure and

interference of governing bodies in almost all areas of Ukrainian public life, in particular, education, internationalization of Soviet society (leveling of the national question), authoritarian system of government, centralization of power; *social and economic factors*: scientific and technological progress, industrialization, construction of new schools, strengthening the material and technical base of the educational process, collectivization, strengthening ties between the peoples of the USSR, famine; *cultural and educational factors*: introduction of a unified state Soviet educational system and pedagogical concept, prohibition of alternative educational systems, unification and standardization of educational programs, compulsory study of the Russian language.

It was established that the main trends in the process of Ukrainization on the I stage were the formation and development of the educational sector on the national base in the context of a certain ideology of the newly formed state, laying the foundations for the establishment of institutions in the field of education, approval of labour school concepts, regulation of implementing Ukrainian language in all spheres of public life, education, Ukrainization of educational institutions, resumption of publishing activities of Ukrainian-language literature, restructuring of educational institutions for training teachers for I and II school concentrations, creation of Institutes of Public Education in Mykolayiv, Odesa and Kherson, where teachers were trained for teaching in Ukrainian language; on the II stage – introduction of the policy of indigenization, provided for two directions of its implementation: Ukrainization of the indigenous population and cultural and economic development of national minorities, intensification of the Ukrainization process, teaching of Ukrainian language and Ukrainian studies in non-Ukrainianized schools, intensification of research and experimental work on the introduction of certain training methods (dalton plan, brigade-laboratory method), the creation of Ukrainian orthography, the publication of Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian dictionaries, the terms of which were introduced into school textbooks, development of Ukrainian literature, etc.; on the III stage – increasing ideological pressure and intervention of governing bodies in all spheres of public life, in particular, of

education, internationalization of Soviet society, expansion of school network, which affects the quantitative indicators of public educational institutions, organization and standardization of education, forms and methods of training, elimination of schools for national minorities, strengthening the role of Russian as an international language, regulation of compulsory study of Russian in all educational institutions, increasing the hourly workload of learning Russian in secondary schools, increasing the publication of Russian-language literature, introduction of a unified state Soviet education system and pedagogical concept.

Progressive ideas of Ukrainianization of educational space, their prospects in improving the content of modern Ukrainian-language education in the Southern regions of Ukraine (definition of clear content of education in accordance with the needs of Ukrainian society and the state in the context of European standards, regulated content of all educational disciplines; organization of Ukrainian-language information and educational space; creation of regional programs for the development of the Ukrainian-speaking environment; optimization of the book printing process; modernization of Ukrainian language teaching methods). Scientific ideas about the historical preconditions of the process of Ukrainization of secondary schools in the Southern region of Ukraine in 1920–1938 and the provisions that reveal the features of extrapolation of historical and pedagogical experience in improving modern Ukrainian-language education in the Southern region of Ukraine in a multicultural, bilingual environment are being acquired further development.

The practical significance of the results of the study is that its results are reflected in the developed guidelines «Improvement of Speech and Communication Competencies of Students of Higher Educational Establishments» and a special course «Ukrainianization of Secondary Schools in the Southern Ukraine in the First Half of the Twentieth Century. Historical Excursus». The main positions and conclusions of the scientific work can be used in educational institutions of Ukraine, which may contribute to the modernization of the educational process, the identification of strategic directions for further research into the history of the Ukrainian school; in the development of educational and scientific-methodical

manuals, textbooks in the context of the development of the Ukrainian language, optimization of the professional activity of philologists.

Keywords: bilingualism, state language policy, Ukrainization, Ukrainization of secondary school, Ukrainian language education, Southern region of Ukraine.

Список публікацій здобувача, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті в наукових фахових виданнях України та у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних

1. Сушко В. В. Ментально-аксіологічні орієнтири україномовної освіти в умовах білінгвізму Південного регіону України. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*: збірник наукових праць. Херсон, 2015. Вип. 1 (12). С. 85–88.
2. Сушко В. В. Забезпечення педкадрами освітнього процесу в контексті українізації національного шкільництва на Півдні України у 1920-х роках. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Слов'янськ, 2018. № 2. С. 23–27.
3. Жорова І. Я., Сушко В. В. Українізація загальноосвітньої школи в Україні в 1930-х роках. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2019. Вип. 10 (94). С. 248–257.
4. Сушко В.В. Передумови українізації загальноосвітньої школи Півдня України з початку ХХ століття до 1920 року. *Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького*. Черкаси, 2019. № 4. С. 42–47.
5. Сушко В. В. Періодизація українізаційного процесу в УСРР у 1920–1938 роках: історіографічний аспект. *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць. Херсон, 2019. Вип. 44. С. 296–302.
6. Сушко В. В. Роль Г. Ф. Гринька у процесі українізації загальноосвітньої школи в 1920–1922 роках. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум імені Т. Г. Шевченка»*. Чернігів, 2019. Вип. 4 (160). С. 254–258.

7. Сушко В. В. Українізація шкіл на Півдні України у 1920–1928 роках: деконструктивні й конструктивні чинники. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон, 2019. Вип. 41. С. 296–302.

Наукові праці у періодичних виданнях іноземних держав

8. Сушко В. В. Основні чинники розвитку сучасної україномовної освіти в Південному регіоні України. *Intellectual Archive*. Ontario, Canada, 2020. Vol. 9, № 3. P. 177–187.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Сушко В. В. Процес українізації школи у 20-х роках ХХ століття на Півдні України. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції* (м. Херсон, 13–14 листопада 2018 р.): у 2 ч. Херсон, 2018. Ч. 2. С. 92–95.

10. Сушко В. В. Роль Г. Костюка в розбудові української школи у 20–30-х роках ХХ століття. *Г. Костюк – видатний психолог сучасності: ідеї, пошуки, перспективи: матеріали II обласної науково-практичної конференції* (м. Херсон, 18 квітня 2019 р.). Херсон, 2019. С. 93–97.

11. Сушко В. В. Сутність ментальності аксіології україномовної освіти в умовах білінгвізму Південного регіону України. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами: матеріали II Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції* (м. Херсон, 18 листопада 2016 р.): у 2 ч. Херсон, 2016. Ч. 2. С. 147–152.

12. Сушко В. В. Педагогічні ідеї Я. Коменського у світлі української лігводидактики. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого* (до 425-річчя від дня народження): матеріали II Всеукраїнських педагогічних читань (м. Херсон, 24 березня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 261–264.

13. Сушко В. В. До питання сутності поняття «українізація». *Science and society: the 16th International conference* (2019 December 27). Hamilton, Canada: Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. P. 173–178.

14. Сушко В. В. Детермінанти вдосконалення змісту сучасної україномовної освіти. *Виховання дітей та молоді: теорія і практика: збірник наукових праць/* за ред. О. Карпенко. Дрогобич, 2020. С. 207–211.
15. Сушко В. В. Удосконалення мовленнєво-комунікативних компетентностей студентів закладів вищої освіти: методичні рекомендації. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2020. 21 с.
16. Сушко В. В. Українізація загальноосвітньої школи Півдня України в І-й половині ХХ ст.: історичний екскурс: програма спецкурсу. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2020. 16 с.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

17. Сушко В. В. Використання педагогічних ідей Яна Амоса Коменського в україномовному навчанні. *Ян Амос Коменський – ноосферний світоч нової педагогіки пансофії (всезагальної мудрості):* матеріали круглого столу з міжнарод. учас. на честь 425-річчя від дня народження (Херсон, 28 березня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 207–210.
18. Сушко В. В. Передумови українізації системи шкільної освіти у 1917 році на Херсонщині. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрантів.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 2. С. 157–162.
19. Сушко В. В. Запровадження рідної мови національних меншин у освітніх закладах Південного регіону України у 20-х рр. ХХ століття. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрантів.* Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 3. С. 147–150.

REFERENCES

Articles in scientific professional journals of Ukraine and in publications included in international scientometric databases

1. Sushko V.V. 2015. Mentalno-aksiolohichni orientyry ukrainomovnoi osvity v umovakh bilinhvizmu Pivdennoho rehionu Ukrainy. *Actualni problemy derzhavnoho upravlinnia, pedahohicy ta psykholohii*:zbirnyk naukovykh prats. Kherson [Mental-axiological guidelines of Ukrainian-language education in the conditions of bilingualism of the Southern region of Ukraine. *Topical issues of public administration, pedagogy and psychology*: a collection of scientific papers.]. Issue 1(2) pp. 85-88.
2. Sushko V.V. 2018. Zabezpechennia pedkadramy osvitnioho protsesu v konteksti ukrainizatsii natsionalnoho shkilnytstva na Pivdni Ukrainy u 1920-kh rokakh. *Naukova skarbnitsia osvity Donechchyny*. Sloviansk [Providing the educational process by pedagogical staff in the context of the Ukrainianization of national schooling in the Southern Ukraine in the 1920s. *Scientific treasury of education of Donetsk region*.]. Slovyansk. No.2 pp. 23-27.
3. Zhorova I.Ia., Sushko V.V. 2019. Ukrainizatsiia zahalnoosvitnioi shkoly v Ukraini v 1930-kh rokakh. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*. [Ukrainization of secondary school in Ukraine in the 1930s. *Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*.] Sumy. Issue 10(94). pp. 248-257.
4. Sushko V.V. 2019. Peredumovy ukrainizatsii zahalnoosvitnioi shkoly Pivdnia Ukrainy z pochatku XX stolittia do 1920 roku. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu im.B.Khmelnitsoho* [Prerequisites for the Ukrainianization of secondary schools in the Southern Ukraine from the early twentieth century to 1920. *Reporter of Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi*.]. Cherkasy. No.4 pp. 42-47.
5. Sushko V.V. 2019 Peridyodyzatsiia ukrainizatsiinoho protsesu v USRR v 1920-1938 rokakh: istoriohrafichniy aspekt. *Pedahohichniy almanakh*:zbirnyk naikovych prats [Periodization of the Ukrainianization process in the USSR in 1920–1938:

historiographical aspect. *Pedagogical almanac: a collection of scientific papers.*] Kherson. Issue 44. pp. 296-302.

6. Sushko V.V. 2019. Rol H.F. Hrynka v protsesi ukrainizatsii zahalnoosvitnioi shkoly v 1920-1922 rokakh. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Chernihivskiy kolehium imeni T.H. Shevchenka"* [The role of H.F. Hrynko in the process of Ukrainization of secondary school in 1920–1922 years. *Reporter of the National University "Chernihiv Collegium named after T.H. Shevchenko"*]. Chernihiv. Issue 4(160). pp. 254-258.

7. Sushko V.V. 2019. Ukrainizatsiia shkil na Pivdni Ukrainy u 1920-1928 rokakh: dekonstruktyvni i konstruktyvni chynnyky. *Pedahohichnyi almanakh: zbirnyk naukovych prats* [Ukrainization of schools in the South of Ukraine in 1920–1928 years: deconstructive and constructive factors. *Pedagogical almanac: a collection of scientific papers.*] Kherson. Issue 41. pp. 296-302.

Scientific publications in periodicals of foreign countries

8. Sushko V.V. 2020. Osnovni chynnyky rozvytku suchasnoi ukrainiomovnoi osvity v Pivdenному regioni Ukrainy. *Intellektual Archive* [The main factors of development of modern Ukrainian-language education in the Southern region of Ukraine. *Intellektual Archive.*] Ontario, Canada. Vol. 9, No. 3. pp. 177–187.

Scientific papers that certify the approbation of the dissertation materials

9. Sushko V.V. 2018. Protses ukrainizatsii shkoly v 20-kh rokakh XX stolittia na Pivdni Ukrainy. *Teoretyko-metodolohichni osnovy rozvytku osvity ta upravlinskoj diaialnosti: materialy IV Vseukrainskoi naukovy-metodychnoi konferentsii (m.Kherson, 13-14 lystopada 2018)* [The process of Ukrainianization of school in the 1920s in the South of Ukraine. Theoretical and methodological foundations of education and management: materials of the IV All-Ukrainian scientific-methodical conference]. (Kherson, November 13-14, 2018): in 2 parts. p.2 pp. 92-95.

10. Sushko V.V. Rol H.Kostiuk v rozbudovi ukrainskoi shkoly u 20-30-kh rokakh XX stolittia. *H.Kostiuk – vydatniy psykhologh suchasnosti: idei, poshuky,*

perspektyvy: materialy II oblasnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m.Kherson, 18 kvitnia 2019) [H. Kostiuk's role in the development of the Ukrainian school in the 1920s and 1930s. *H. Kostiuk is an outstanding modern psychologist: ideas, research, prospects: materials of the II regional scientific-practical conference (Kherson, April 18, 2019)*]. Kherson. pp. 93-97.

11. Sushko V.V. 2016. Sutnist mentalnosti aksiolohii ukrainomovnoi osvity v umovakh bilinhvizmu Pivdennoho rehionu Ukrainy. *Teoretyko-metodolohichni osnovy rozvytku osvity ta upravlinnia navchalnymy zakladamy: materialy II Vseukrainskoi (z mizhnarodnoiu uchastiu) naukovo-metodychnoi konferentsii (m.Kherson, 18 lystopada 2016)* [The essence of the mentality of the axiology of Ukrainian-language education in the conditions of bilingualism in the Southern region of Ukraine. *Theoretical and methodological bases of development of education and management of educational institutions: materials of the II All-Ukrainian (with international participation) scientific and methodical conference (Kherson, November 18, 2016): in 2 parts.*]. Kherson. P.2 pp. 147-152.

12. Sushko V.V. 2017. Pedahohichni idei Ia.Komenskoho u svitli ukrainskoi lihvodydaktyky. *Ian Amos Komenskyi – velykyi pedahoh mynuloho (do 425-richchia vid dnia narodzhennia): materialy II Vseukrainskykh pedahohichnykh chytan (m.Kherson, 24 bereznia 2017)* [Ia. Komenskyi's pedagogical ideas in the light of Ukrainian language didactics. *Ian Amos Comenius is a great teacher of the past (for the 425th anniversary of his birth): materials of the II All-Ukrainian pedagogical readings (Kherson, March 24, 2017).*]. Kherson. pp. 261-264.

13. Sushko V.V. 2019. Do pytannia sutnosti poniattia "ukrainizatsiia". *Science and society: the 16th International conference (2019 December 27)* [About the question of the essence of the concept of "Ukrainization". *Science and society: the 16th International conference (2019 December 27).*]. Hamilton, Canada: Accent Graphics Communications & Publishing. pp.173-178.

14. Sushko V.V. 2020. Determinanty vdoskonalennia zmistu suchasnoi ukrainmovnoi osvity. *Vykhovannia ditei ta molodi: teoriia i praktyka: zbirnyk naukovykh prats/ za red. O.Karpenko* [Determinants of improving the content of modern Ukrainian-

language education. *Education of children and youth: theory and practice: a collection of scientific papers / ed.by O. Karpenko.*] Drohobych. pp. 207-211.

15. Sushko V.V. 2020. Udoshkonalennia movlenievo-komunikatyvnykh kompetentnosti studentiv zakladiv vyshchoi osvity: metodychni rekomendatsii. Kherson: KVNZ “Khersonska akademiia neperervnoi osvity” [Improving speech and communication competencies of students of higher education institutions: guidelines. Kherson: KHEE Kherson Academy of Continuing Education], p. 21.

16. Sushko V.V. 2020. Ukrainizatsiia zahalnoosvitnoi shkoly Pivdnia ukrainy v 1-I polovyni XX st.: istorychnyi ekskurs: programa spetskursu. Kherson: KVNZ “Khersonska akademiia neperervnoi osvity” [Ukrainization of the secondary school of the South of Ukraine in the first half of the XX century: historical excursion: special course program. Kherson: KHEE Kherson Academy of Continuing Education], p. 16.

Papers that additionally reflect the scientific results of the dissertation

17. Sushko V.V. 2017. Vykorystannia pedahohichnykh idei Iana Amosa Komenskoho v ukrainomovnomu navchanni. *Ian Amos Komenskyi – noosfernyi svitoch novoi pedahohiky pansofii (vsezahalnoi mudrosti): materialy kruhloho stolu z mizhnarod.uchas. na chest 425-richchia vid dnia narodzhennia* (Kherson, 28 bereznia 2017) [The use of pedagogical ideas of Ian Amos Komenskyi in Ukrainian-language teaching. *Ian Amos Komenskyi is a noosphere beacon of the new pedagogy of pansophy (universal wisdom): materials of a round table with international participation in honor of the 425th anniversary of his birth* (Kherson, March 28, 2017).]. Kherson. pp. 207-210.

18. Sushko V.V. 2018. Peredumovy ukrainizatsii systemy shkilnoi osvity u 1917 rotsi na Khersonschini. *Naukovyi poshuk molodykh: zbirnyk statei aspirantiv ta mahistrantiv*. Kherson: KVNZ “Khersonska akademiia neperervnoi osvity” [Prerequisite for the Ukrainianization of the school education system in 1917 in Kherson region. *Scientific search for young people: a collection of articles of*

graduate and undergraduate students. Kherson: KHEE Kherson Academy of Continuing Education.]. Issue 2. pp. 157-162.

19. Sushko V.V. 2019. Zaprovdzhennia ridnoi movy natsionalnykh menshyn u osvityakh zakladakh Pivdennoho rehionu Ukrainy u 20-kh rokakh XX stolittia. *Naukovyi poshuk molodykh statei aspirantiv ta mahistrantiv*. Kherson: KVNZ “Khersonska akademiia neperervnoi osvity” [Introduction of the native language of national minorities in educational institutions of the Southern region of Ukraine in the 1920s. *Scientific search for young people: a collection of articles of graduate and undergraduate students*. Kherson: KHEE Kherson Academy of Continuing Education.]. Issue 3. pp.147-150.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	23
ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В 1920–1938 РОКАХ.	32
1.1. Визначення змістовного наповнення понятійного апарату дослідження.	32
1.2. Джерельна база дослідження.	46
1.3. Передумови та періодизація процесу українізації загальноосвітньої школи Півдня України: початок ХХ століття – 1938 рік.	66
Висновки до першого розділу	96
РОЗДІЛ 2. ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В 1920–1938 РОКАХ.	99
2.1. Інституційний етап українізації системи освіти Південного регіону України в 1920–1922 рр.	99
2.2. Прогресивні тенденції українізації загальноосвітньої школи в 1923–1931 рр.	119
2.3. Згортання українізації на Півдні України у 1932–1938 рр.	152
2.4. Перспективні напрями розвитку та вдосконалення змісту сучасної україномовної освіти в Південних областях України.	170
Висновки до другого розділу	193
ВИСНОВКИ	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ	235

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Головсоцвих (Соцвих) – Головний комітет соціального виховання

ЗЗСО – Заклад (заклади) загальної середньої освіти

ЗВО – заклад вищої освіти

ЗМІ – Засоби масової інформації

ЄС – Європейський Союз

ДАМО – Державний архів Миколаївської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

ІНО – Інститут народної освіти

МІНО – Миколаївський інститут народної освіти

МНО – Міністерство народної освіти

НКО (Наркомос, Наркомпрос) – Народний комісаріат освіти

УУС – Українська Учительська Спілка

УНР – Українська Народна Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ХДУ – Херсонський державний університет

ХІНО – Херсонський інститут народної освіти

ЦР – Центральна Рада

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним із стратегічних завдань української держави є розбудова національної системи освіти. Важливим аспектом загальноосвітньої мети щодо формування громадянина-патріота – духовно багатой особистості, яка відзначалася б свідомим ставленням до держави і рідної мови, є україномовна освіта, адже основною ознакою країни та генетичного коду нашого народу є українська мова. Сучасними тенденціями змінення геополітичних умов актуалізується необхідність ціннісного зорієнтування кожного члена суспільства на усвідомлення себе представником автохтонного етносу, що уможлиблюється об'єктивним історико-педагогічним аналізом й осмисленням фактів, подій і явищ, які мали відображення та вплив на зміст освітнього процесу в Україні в ХХ столітті. Ідея національної школи вибудовувалася упродовж усієї української історії. Відродження українського шкільництва як системи починалося з 1917 року. Усвідомлення цінності історичного досвіду організації освітнього процесу, його українізації з початку ХХ століття – до 1938 року в умовах білінгвального соціокультурного середовища Південного регіону України з урахуванням новітніх тенденцій допомагають активізувати розвиток сучасної україномовної освіти.

Основні напрями та вимоги сучасного україномовного навчального процесу визначаються положеннями Конституції України, Закону України «Про освіту» (2017 р.), Закону України «Про засади державної мовної політики» (2013 р.), Національної доктрини розвитку освіти в Україні, Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття») (2002 р.), Концепції Нової української школи (2016 р.), Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (2020 р.), Концепції мовної освіти (2004 р., 2005 р.), Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» (2019 р.).

Підтвердженням активізації наукових досліджень різних напрямів історичної науки, історії педагогіки, зокрема історії освітянської справи,

освітнього процесу як складової національної культури в період незалежності є сучасні дослідження Л. Березівської, К. Біницької, Л. Блінди, В. Борисова, А. Боровика, Г. Васильчука, Я. Верменич, І. Жорової, О. Карпенко, Т. Кравченко, В. Кузьменка, М. Пантюк, Т. Пантюк, Н. Скотної, О. Сухомлинської, М. Чепіль, та ін. Особливу увагу вивченню розвитку освіти на регіональному рівні приділяють дослідники: І. Богінська, К. Колісник, Л. Прокопів, В. Стремецька, А. Черкаський та ін. Проблеми двомовності досліджували І. Дзюба, Л. Зайцева, І. Іванов та ін.

На підставі аналізу джерельної бази й узагальнення історико-педагогічного досвіду дослідження проблеми українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України впродовж досліджуваного періоду виявлено ряд *суперечностей* між:

- необхідністю розвитку української мови для зміцнення національної ідентичності, збереження національної культури, традицій, звичаїв та недостатньо дослідженим станом мовної ситуації в регіонах України;

- потребою суспільства у створенні україномовного освітнього простору та забезпеченням відповідних педагогічно обґрунтованих механізмів українізації шкільної освіти;

- важливістю відтворення конструктивних практик україномовної шкільної освіти та дискретністю історико-педагогічних досліджень проблеми українізації загальноосвітніх шкіл в умовах білінгвальної соціокультурної складової Півдня України.

Отже, епізодичність наукових розвідок регіонального рівня щодо проблеми українізації загальноосвітніх шкіл у південних багатоетнічних областях України, наявність суперечностей і необхідність їх розв'язання підтверджують актуальність нашого дослідження, що й зумовило вибір теми «Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 роках».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах комплексної науково-дослідної теми

Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради «Історико-педагогічні аспекти розвитку неперервної освіти в Україні та зарубіжжі» (державний реєстраційний номер 0115U002891).

Тему затверджено вченою радою Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (протокол № 1 від 12.01.2017 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 30 січня 2018 р.).

Об’єкт дослідження – процес українізації загальноосвітніх шкіл в Україні у 20–30 роках ХХ століття.

Предмет дослідження – генеза українізації в загальноосвітніх школах Півдня України в 1920–1938 роках.

Мета дослідження – на основі цілісного ретроспективного аналізу педагогічної теорії і практики розкрити генезу українізації в загальноосвітніх школах Півдня України в 1920–1938 роках та визначити основні напрями екстраполяції історико-педагогічного досвіду в практику сьогодення.

Відповідно до поставленої мети визначено **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати стан досліджуваної проблеми в теоретичному та прикладному аспектах педагогічної науки й уточнити сутність ключових понять.

2. Окреслити історичні передумови та чинники, що впливали на генезу українізації загальноосвітньої школи Півдня України у 1920–1938 роках.

3. Обґрунтувати авторську періодизацію українізації загальноосвітньої школи Півдня України у досліджуваний період.

4. Визначити позитивні ідеї українізації загальноосвітньої школи в минулому задля їх перспективності в удосконаленні змісту сучасної україномовної освіти в Південних областях України.

Джерельну базу дослідження становлять наукові праці та публікації провідних вітчизняних та зарубіжних учених (монографії, рукописи дисертацій,

автореферати, підручники, навчальні та методичні посібники, статті), законодавчі і нормативні акти, статистичні збірники, матеріали з'їздів, конференцій, нарад з народної освіти, навчальні плани, навчальна література досліджуваного періоду, фонди: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Херсонської області. Фонди бібліотек: Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України, Херсонської обласної бібліотеки імені О. Гончара, Одеської національної наукової бібліотеки, Одеської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. С. Грушевського; вітчизняна історико-педагогічна література досліджуваного періоду та сучасних років; матеріали державного рівня (законодавчі та нормативні акти, звіти та інструктивно-методичні матеріали педагогічних з'їздів, конференцій), в яких висвітлювались теоретичні та науково-методичні питання розвитку краєзнавства. Інтернет-ресурси, періодичні видання «Українська мова та література у школі», збірники наукових праць та ін.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1920–1938 роки.

Визначення нижньої хронологічної межі зумовлено прийняттям 21 лютого 1920 року Постанови ВУЦВК УСРР «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською». Верхня хронологічна межа пов'язана з прийняттям Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР», яким передбачалося введення обов'язкового викладання російської мови у всіх неросійських школах, починаючи з 2-го класу.

Методи дослідження:

– загально-наукові (аналіз, синтез, аналогія, індукція, дедукція, порівняння, систематизація, класифікація, узагальнення тощо) для визначення вихідних теоретико-методологічних позицій, виявлення основних тенденцій і

закономірностей процесу українізації освіти, узагальнення теоретичного та практичного досвіду з проблеми дослідження;

– компаративний – для порівняння різних концептуальних підходів до запровадження української мови у шкільній освіті;

– науково-історичні: джерелознавчий та історіографічний аналіз, описово-аналітичний для пошуку, обробки та інтерпретації масиву першоджерел;

– історико-генетичний, хронологічний, метод періодизації, історико-типологічний, ретроспективний та причинно-наслідковий аналіз – для розгляду витоків українського шкільництва, виявлення основних етапів, чинників і передумов його розвитку у ХХ столітті, виділення основних тенденцій генези україномовної освіти в означений період.

Територіальні межі дослідження. На підставі аналізу опрацьованих архівних матеріалів УСРР протягом досліджуваного періоду було декілька разів умовно поділено на економічні райони. До Південного регіону у 1920–1938 роках, зокрема, відносили сучасні Миколаївську, Одеську і Херсонську області.

Територія Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, об'єднані специфічною цілісністю, що потребує більш глибокого дослідження.

Наукова новизна полягає в тому, що в дослідженні **вперше**:

– *досліджено* проблему українізації загальноосвітньої школи Півдня України в 1920–1938 роках в умовах білінгвального соціокультурного середовища;

– *визначено* основні чинники, що впливали на організацію та стан процесу українізації освітнього простору в Південному регіоні України в 1920–1938 роках (**суспільно-політичні**: нормативно-правова база, національне питання, мовна політика, авторитарна система управління, ідеологія інтернаціоналізації суспільства; **соціально-економічні**: економічне становище країни, індустріалізація, злиття села з містом, фінансування освітньої галузі, будівництво шкіл, матеріально-технічна база; **культурно-освітні**: розвиток

національної культури, науки, педагогіки; розвиток української мови, літератури; створення методично-дидактичної україномовної бази, технологізація освіти, обов'язкове початкове навчання, уніфікація освітніх програм; поліетнічність регіону, білінгвізм тощо;

– *обґрунтовано* основні етапи процесу українізації загальноосвітньої школи Півдня України у 1920–1938 роках:

I етап – 1920–1922 роки – інституційний: започатковано наркомом освіти Г.Гриньком створення нової системи й структури освітнього процесу на національному ґрунті; Наркомос УСРР формувався як відносно незалежний керівний орган освіти та ставав фундатором національної освітньої політики;

II етап – 1923–1931 роки – прогресивний (перший субетап – 1923–1926 роки, другий субетап – 1927–1931 роки), коли під впливом суспільно-політичних і соціально-економічних умов радянський уряд запроваджує політику «коренізації», що в Україні мала назву українізації;

III етап – 1932–1938 роки – стагнаційно-регресивний (перший субетап – 1932–1935 роки, другий субетап – 1936–1938 роки), у цей час посилюється ідеологічний тиск радянської влади, починається уніфікація системи освіти на всій території СРСР до стандартів РРФСР;

– *окреслено* прогресивні ідеї українізації освітнього простору, їх перспективність в удосконаленні змісту сучасної україномовної освіти в Південних областях України.

Уточнено сутність ключових понять («аксіологія», «білінгвізм», «державна освітня політика», «ментальність», «мультилінгвізм», «рідна мова», «українізація») та визначено сутність поняття «українізація загальноосвітньої школи».

Подальшого розвитку набули наукові уявлення про історичні передумови процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 роках.

До наукового обігу введено архівні та історико-педагогічні матеріали, які не були предметом цілісного наукового дослідження, де висвітлено

запровадження та перебіг процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920–1938 рр.), що базуються на архівних матеріалах ДАМО (ф. Р – 99, 161); ДАОО (ф. П – 7, 11; ф. Р – 134, 150); ДАХО (ф. Р – 414, 466); ЦДАВО (ф: 166, 413, 2201, 2581, 2582); ЦДАГО (ф 1).

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати знайшли своє відображення в розроблених методичних рекомендаціях «Удосконалення мовленнєво-комунікативних компетентностей студентів закладів вищої освіти» та спецкурсі «Українізація загальноосвітньої школи Півдня України в I-й половині ХХ ст. Історичний екскурс». Основні положення і висновки наукової праці можуть бути використані в освітніх закладах України, що може сприяти модернізації освітнього процесу, виявлення стратегічних напрямів подальших досліджень історії розвитку української школи; в розробці навчальних і науково-методичних посібників, підручників у контексті розвитку української мови та застосування в сучасних закладах вищої освіти, інститутах післядипломної педагогічної освіти, в лекційній роботі та під час написання дипломних, курсових і наукових робіт, оптимізації фахової діяльності вчителів-філологів. Результати дослідження сприятимуть збереженню й передачі історико-педагогічного досвіду, активізації національно-патріотичного виховання молоді; уможливають визначення перспективних напрямів удосконалення сучасної україномовної освіти Півдня України.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського впродовж 2019–2020 років (довідка про впровадження № 06/03 від 26.01.2021 р.), Донбаського державного педагогічного університету (довідка про впровадження № 68-21-02 від 28.01.2021 р.), Комунального вищого навчального закладу «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради (довідка про впровадження № 01-23/33 від 26.01.2021 р.), Комунального закладу вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» (довідка про впровадження № 39 від 26.01.2021 р.),

Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (довідка про впровадження № 2/2 від 05.01.2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Результати дисертаційного дослідження є особистим надбанням автора. У науковій статті [75], опублікованій у співавторстві, внесок дисертанта полягає в обґрунтуванні ключових аспектів українізації загальноосвітньої школи.

Апробація результатів дослідження була здійснена шляхом обговорення основних положень та результатів проведеного дослідження під час науково-практичних конференцій: міжнародних – «Science and society» Accent Graphics Communications & Publishing» (Hamilton, Canada 2019), «Modern scientific challenges and trends: a collection scientific works» (Warsaw, Poland 2019); всеукраїнських – «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (Херсон, 2016), «Я. А. Коменський – видатний педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» (Херсон, 2017), «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності» (Херсон, 2018), «Г. Костюк – видатний психолог сучасності: ідеї, пошуки, перспективи» (Херсон, 2019), «Виховання дітей та молоді: теорія і практика» (Дрогобич, 2020).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено в 19 публікаціях автора: 7 статей у наукових фахових виданнях України (одна у співавторстві), 1 стаття у виданнях, віднесених до міжнародних наукометричних баз, 1 програма спецкурсу, 1 методичні рекомендації, 6 публікацій у збірниках матеріалів конференцій, 3 статті, що додатково відображають наукові результати дослідження.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (330 найменувань), 12 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 292 сторінки. Основний текст викладено на 179 сторінках. Робота ілюстрована 12 таблицями та 2 рисунками.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В 1920–1938 РОКАХ.

1. 1. Визначення змістовного наповнення понятійного апарату дослідження.

Сьогодні в Україні одним із нагальних питань державної політики є реформування й розвиток національної самобутньої школи. Важливим аспектом загальноосвітньої мети, її гуманітарної складової є україномовна освіта. Українська мова є державною мовою і мовою навчання в освітніх закладах, що визначено чинним законодавством [206; 213]. У час трансформацій національної системи освіти, формування її нової парадигми, осучаснення її концепції, структури і змісту звернення до історичного досвіду попередніх поколінь, зокрема такого явища, як процес українізації загальноосвітньої школи у 20–30-х роках ХХ століття, уможливить вирішення важливих педагогічних питань щодо розвитку й удосконалення україномовної освіти не тільки сьогодні, а й у майбутньому.

Для розкриття теми дисертації треба обґрунтувати поняттєво-термінологічний апарат дослідження, ключовими поняттями якого є: «державна освітня політика», «мовна політика», «білінгвізм», «мультилінгвізм», «ментальність», «аксіологія», «рідна мова», «українізація», «коренізація», «українізація загальноосвітньої школи».

Розвиток держави безпосередньо залежить від розвитку суспільства, зокрема всебічного розвитку особистості. Однією із головних складових розвитку особистості є освіта. Формування державою ефективної системи принципів управління в освітній галузі забезпечує досягнення освітньої мети. Отже, розглянемо сутність поняття «державна освітня політика».

Л. Прокопенко визначає державну освітню політику як «складову політики держави, що відображає сукупність її цілей і завдань у сфері освіти, які формуються політичною системою залежно від сутності держави та її соціального призначення і реалізуються нею за допомогою відповідних інструментів» [220, с. 3]. «Державна освітня політика», як стверджує дослідник, «формується та визначається державою і здійснюється від її імені в особі державних органів та установ, які уособлюють усі гілки державної влади, з метою упорядкування освітніх процесів, здійснення на них впливу або безпосереднього визначення їх перебігу» [220, с. 3].

Освітня політика, її основні засади за радянських часів визначалися переходом від поліцентризму до повної державної монополії у сфері освіти всіх рівнів, що обумовлювалося розглядом освіти як «провідника ідейного, організаційного та виховного впливу партії», засібу «виховання нової людини і формування спеціаліста нового типу, потужний чинник прискорення економічного розвитку країни» [220, с. 7].

«Державна освітня політика», за визначенням Л. Березівської, це «діяльність держави у галузі шкільної освіти, тобто визначення її стратегічних напрямів, мети, принципів розвитку за допомогою створення відповідного законодавства. Реалізаторами урядової освітньої політики були керівні органи освіти, яким держава делегувала ці функції» [6, с. 22].

На сьогодні найпершим завданням освітньої політики є досягнення сучасної якості освіти, її відповідність і перспективним потребам особи, що є актуальним для суспільства й держави [58].

Освіта в Україні як соціальне явище, що має свою концепцію, структуру, зміст, напрями, безпосередньо пов'язане з іншими складовими державної політики, зокрема мовної. Розглянемо сутність поняття «державна мовна політика».

У сучасному українському суспільстві залишається відкритим питання вироблення чіткої національної мовної політики. Однією з нагальних потреб

сьогодення є створення умов для збереження й розвитку української мови та мов національних меншин [294, с. 232].

Україна є багатонаціональною державою. Ґрунтуючись на ідеологічних засадах, відповідно до чинного суспільно-політичного ладу, уряд проводить мовну політику таким чином, щоб урахувати й регіональні фактори суспільних відносин. До таких факторів належать дво- або багатомовність, своєрідність національного складу і міжнаціональних відносин, що історично склалися, роль окремих мов та їх носіїв у громадському житті спонукає вчених. Активізується інтерес науковців до визначення основних чинників становлення та розвитку україномовної освіти як загалом у державі, так і на регіональному рівні. Інтерес полягає в тому, щоб виявити все позитивне та раціональне в майже віковому досвіді розвитку національної системи освіти, що може бути використано для вироблення й прийняття ефективних стратегій державної освітньої політики.

Найвиразнішою етнічною ознакою є мова, вона підтверджує факт існування народу навіть тоді, коли змінюються його зовнішність, повсякденний побут, стиль життя, конфесійна належність тощо. Звісно, є ще усвідомлення спільної історичної долі, але це більшою мірою фактор внутрішньої групової консолідації, ніж розрізнення від «інших». Особливо актуальним питанням відродження, збереження та розвитку мови є для народів, які впродовж тривалого часу зазнавали деетнізації, значна частина яких перейшла на вживання більш соціально престижної мови. У таких випадках відродження мовної своєрідності народу об'єктивно може входити у протиріччя з правом кожного з його представників на вільний вибір мововжитку. Пошук формули вирішення цього протиріччя є, власне, мовною політикою держави. Тобто, мовне питання стає питанням політичним [136, с. 5].

Мовна політика – сукупність ідеологічних принципів і державних заходів, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні та розвиток мовної системи в певному напрямі. Головним її завданням є розв'язання мовних проблем у суспільстві, сприяння ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування. Мовна політика є складним чинником національної

політики певної багатонаціональної держави і спирається на вироблені в суспільстві способи вирішення національного питання [98, с. 5].

Отже, пропонуємо послуговуватися такою дефініцією поняття «мовна політика» як «сукупність настанов, концепцій, законодавчих актів і заходів, призначених для впливу на процеси мовного життя суспільства і регулювання цих процесів» [98, с. 6].

Для вироблення ефективної мовної політики важливим є дослідження мовної ситуації. Спрямування й форми впровадження мовної політики залежать від суспільно-політичного ладу, специфіки та історичних традицій країни, етнонаціональної концепції, міжетнічних відносин тощо [294, с. 232].

За статистичними даними у складі населення України переважають серед інших 130 етнічних груп, згідно з переписом населення 2001 року, два етноси: українці (77,8 %) та росіян (17,3 %). Українську мову вважають рідною 67,5 % населення, для 29,6 % рідною є російська мова [76].

Тобто, ми можемо вважати, що Україна є багатомовною державою. Багатонаціональним державам притаманне таке явище, як білінгвізм або мультілінгвізм. Отже, розглянемо сутність понять «білінгвізм», «мультілінгвізм».

О. Швейцер визначає поняття білінгвізму як існування двох мов в межах одного мовного (мовленнєвого) колективу, що використовує ці мови в різних комунікативних сферах, у залежності від соціальної ситуації та інших параметрів комунікативного акту. Дві мови, які обслуговують один колектив створюють єдину, соціально-комунікативну систему, доповнюючи функціонально одне одного [10].

Л. Перетяцько зауважує, що дитина, виховуючись в умовах однієї лінгвокультури, іншу мову може сприймати крізь фільтри системи смислів та значень, засвоєних нею під час оволодіння рідної культури. Тому, коли учень ще не готовий прийняти інший смисловий світ і намагається вписати його у смислові системи рідної мови, це може бути однією з причин невдач при засвоєнні іноземної мови. Через це, формування в учнів білінгвальної

свідомості, в якій дві мовні картини світу знаходяться в закономірній відповідності як системи двох мов, має бути першочерговим завданням при вивченні іноземної мови. Білінгвізм є психолінгвістичним явищем. Спеціалісти в галузі білінгвізму називають білінгвом ту людину, яка крім своєї першої мови у порівняльному ступені компетентна в іншій мові, здатна з певною ефективністю користуватися в різних обставинах тією чи іншою мовою. Тобто мова йде про довершений білінгвізм, що визначається врівноваженістю між двома мовними системами. У дійсності ми стикаємося з випадками різноманітної ступені віддаленості від цієї врівноваженості. За співвідношенням двох мовленнєвих механізмів між собою, виділяють «чистий білінгвізм, який дозволяє носіям у певній ситуації користуватись лише однією мовою, і змішаний, коли в одній і тій же ситуації задіюються обидві мови» [183, с. 87].

Феномен мультилінгвізму притаманний усім регіонам світу в різній формі та в різних відношеннях. Оволодіння мовами, які є засобами спілкування й інформаційного обміну з народами інших країн набуває все більшого значення. Мови міжнародного спілкування виконують інтернаціональну місію, духовно і морально зближуючи людей різних національностей [324].

На суспільному рівні багатомовність, або мультилінгвізм (multilingualism (англ.), multilinguisme (фр.), Vielsprachigkeit (нім.), – це співіснування різних мовних співтовариств на одному географічному просторі в умовах багатомовного міста, чи багатомовної країни [185, с. 15].

У Південному регіоні України за певних суспільно-політичних умов, що склалися історично, ми спостерігаємо протягом більше двох століть явище «неофіційного білінгвізму, котре відповідає ситуації, коли офіційно визнаною на законодавчому рівні є лише одна з двох мов, якою найчастіше послуговується населення цієї держави..., коли, будучи невизнаною на офіційному рівні як державна, друга мова широко використовується значною частиною населення» [76].

Л. Зайцева зазначає, що термін «білінгвізм» (двомовність) як науковий феномен «означає співіснування двох мов і в науковій літературі розглядається з двох позицій: 1) соціальне явище; 2) індивідуальна характеристика особистості. Як соціальне явище білінгвізм – це специфічний стан суспільного життя, за якого спостерігається і визнається факт функціонування, співіснування двох мов у межах однієї держави» [76]. Джерелом білінгвізму, на думку дослідниці, «виступає етнічна неоднорідність самого суспільства, наприклад, існування в одній державі двох етносів, що користуються різними мовами. Через те, що в сучасному світі практично немає етнічно «чистих» держав, білінгвізм як явище отримав велике поширення» [76].

Не менш важливим фактором формування ефективної політики держави є врахування менталітету (ментальності) суспільства як важливого чинника його духовного, культурного розвитку. Розглянемо сутність поняття «ментальність».

Ментальність нації, менталітет, як зазначено в УПЕС, є специфічним способом сприйняття і роз'яснення (інтерпретації) «нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин, виробляється під впливом багатовікових культурно-історичних чинників; ментальність нації виступає як цілісне духовне утворення, як «дух народу», що пронизує всі сфери життєдіяльності людей; зберігає код нації, проявляється в національному характері, самосвідомості етносу, в різних компонентах його культури; ментальність українського народу має такі основні риси: волелюбність, індивідуалізм, прагнення соціальної рівності, демократизм, духовний аристократизм, оптимізм, філософічність душі, глибока релігійність, милосердя, миролюбність, щирість і душевна щедрість, працелюбність» [44, с. 276].

Ментальність також розглядається як сукупність цінностей, система переконань, уявлень та установок представників певної національності [327, с. 117].

Дослідники ментальності українського народу: С. Білокінь, В. Дорошенко, М. Шлемкевич, П. Юркевич, В. Янів, Я. Ярема та інші вважають, що «духовний світ українства вирізняється емоційно-чуттєвим

характером, характеризується дуалістичною цілісністю несвідомого і надсвідомого, ірраціонального і розумового, почуттів і волі..., а вершинною формою вияву української ментальності є духовність як сутність свідомого творчого життя – служіння високим ідеалам істини, добра, краси і мудрості» [192].

Дух народу, його ментальність, національний характер – усе це тісно пов'язано з рідною мовою.

Таким чином, ментальність нації обумовлює створення на певних етапах розвитку суспільства національної аксіологічної системи. Тобто, «своє» потребує «свого»: своєї (рідної, державної) мови, своєї культури, своїх традицій в межах духовно-аксіологічних орієнтирів. Отже, розглянемо сутність поняття «аксіологія».

Філософська категорія аксіологія (від ахіо – цінність, logos – слово, вчення) в УПЕС визначається як вчення про цінності, теорія цінностей [44, с. 24].

Головне завдання аксіології – показати, як можлива цінність «у загальній структурі буття і яке її відношення до фактів реальності» [251, с. 4].

Освітньо-виховний процес є явищем соціокультурним. Російсько-американський соціолог П. Сорокін був першим, хто почав розглядати суспільство у вигляді єдиної соціокультурної реальності. Терміни, такі як «соціокультурна система», «соціокультурна динаміка», «соціокультурні зміни» тощо увійшли в науку саме від нього. Для вивчення таких «над-органічних» суспільних явищ: мова, освіта, наука, релігія та ін. П. Сорокін вводить ціннісну методологічну систему: «ідеали, норми, смисли, світоглядні орієнтації, що є утвореннями нематеріальними і, так би мовити, надбудовуються людством над фізичною та органічною реальностями у результаті розгортання суспільно-історичного процесу» [119].

Цінності та ціннісні орієнтації, на думку П. Сорокіна, якщо взяти їх сукупно, «по-перше, створюють духовну культуру людських спільнот, по-друге, через виявлення своєї більшої або меншої соціальної значимості, що

розкриває себе в діях конкретних індивідів і груп, формують загальну культуру поведінки людей» [119].

Мова як рідна і як державна є ключовим фактором у визначенні приналежності особи до тієї чи іншої етнічної або національної спільноти. Розглянемо сутність поняття «рідна мова».

Мова – явище суспільне. Вона є основним засобом спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві; відтворені у межах певного суспільства звукові знаки для предметів, явищ дійсності й відображень їх у свідомості [44, с. 289].

Будь-яке суспільне, етнічне угруповання може бути творцем рідної мови, функціонування та збагачення якої залежить безпосередньо від ментально-аксіологічних засад кожної окремої особистості та соціуму в тих чи інших умовах взагалі. Рідна мова народу є мовою нації, мовою предків, що пов'язує їх між собою і попередніми поколіннями, їхнім духовним надбанням. Починаючи з другої половини ХІХ століття в розвитку української мови як основної ознаки держави та генетичного коду нашого народу спостерігається нагальна потреба в ціннісному зорієнтуванні кожного члена суспільства на усвідомлення себе представником самобутнього автохтонного етносу, котрий трансформувалася в українську націю в межах держави.

І. Іванов зазначає, що «мова формує етнічну свідомість, оригінальна структура і етнічна свідомість, пов'язана з нею, роблять будь-яке лінгвальне утворення окремою мовою, а етнічне утворення – окремим народом» [85, с. 73].

За твердженням І. Іванова «одним з головних факторів мовної проблеми в Україні є те, що, попри русифікацію в царські та радянські часи, українці відстояли національну культуру (як систему цінностей і норм у межах етнічної спільноти задля ідентифікації одне одного [325, с. 2]) та мову. Велике значення мало й те, що основну частину населення України становили селяни як природні носії етнічних рис. Українському етносу потрібен час для того, щоб подолати кризу, виробити механізм контролю за поширенням рідної мови, що стане основою для зміцнення державності» [85, с. 73].

І. Огієнко, в свою чергу, наголошував, що кожний учитель будь-якого фаху «мусить досконало знати свою соборну літературну мову й вимову та соборний правопис..., кожний учитель, що навчає й мови, мусить конче працювати для наукового вивчення своєї рідної мови...» [162, с. 37]. Кожна школа повинна «закладати серед учнів «Гуртки плекання рідної мови», кожна школа мусить навчати своїх учнів і рідномовних обов'язків, повинна подбати про зразковий добір книжок для шкільної бібліотеки...» тощо [162, с. 36].

К. Ушинський зауважує, що мова народу є «кращим, ніколи не в'янучим і що вічно знову розпускається, цвітом усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії..., весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові... Коли зникає народна мова, – народу нема більше...» [299, с. 541, 542].

В Українському педагогічному енциклопедичному словнику (УПЕС) вказується, що мова – це основний засіб спілкування і взаємного розуміння в людському суспільстві; відтворені у межах певного суспільства звукові знаки для предметів, явищ дійсності й відображень їх у свідомості... [44, с. 289].

Тлумачення поняття «рідна мова» в «Новому тлумачному словнику української мови» визначено так: «Рідна мова – мова, якою володіє певна особа з раннього дитинства (звичайно, мова тієї національності, до якої належить ця особа)» [152, с. 132].

О. Попадинець у статті ««Рідна мова»: роздуми над поняттям» робить висновок, що «визначальними для розуміння поняття «рідна мова» є такі аспекти: раннє володіння мовою; середовище соціалізації; належність до певної нації; генетичний аспект; належність до певного етносу, а також ознаки її як першої мови, материнської мови, мови батьківщини» [193, с. 48].

В. Сухомлинський писав, що рідна мова є «духовним багатством народу», в якому народ живе, із покоління в покоління передаючи свою мудрість, славу, культуру і традиції [269, с. 201], а також зазначив: «чим глибше людина пізнає тонкощі рідної мови, тим тонша її сприйнятливість до гри відтінків рідного

слова, тим більше підготовлений її розум до оволодіння мовами інших народів, тим активніше сприймає красу слова» [269, с. 201–202].

На сучасному етапі реформування й розбудови національної освіти України найсуттєвішими є питання, пов'язані з організацією навчання і виховання особистості, а «рівень розвитку рідної мови є джерелом духовного розвитку народу» [126, с. 64].

Отже, мова (рідна мова) є найважливішим засобом не тільки освітнього процесу, а й духовного та культурного розвитку нації, зокрема української.

Ключове поняття «українізація» у хронологічних межах нашого дослідження ми розглядаємо у двох аспектах: як загальне суспільно-політичне явище, що виникло за певних історичних умов у 1920-х роках в УСРР, і запровадження української мови як викладової в освітніх закладах України, зокрема Південного регіону.

Розглянемо сутність поняття «українізація» як загальне суспільно-політичне явище.

Питання українізації М. Грушевський порушував ще в 1907 році. У статті «Питання про українські кафедри й потреби української науки», говорячи про вищу школу, наголошував, що в університетах України мова, література, історія повинні викладатися на українській мові [48, с. 178]. У 1912 році на сторінках журналу «Украинская жизнь» у статті «Про українізацію середньої та вищої школи» розглядалося питання запровадження викладання українською мовою навчальних дисциплін і в середній школі, і у вищій за принципом неперервності навчання [1, с. 34].

О. Шумський розкривав поняття українізації як процес вивчення української мови та культури, і в жодному разі не розглядав цей процес як засіб перетворення будь-якої особи, яка проживала в Україні на українця [19, с. 15].

М. Скрипник зауважував, що українізація є діяльністю, що направлена на створення робітничо-селянської української держави, позбавленої колоніального стану та на розвиток української культури [19, с. 15].

Очільник Київського губернського парткому П. Постишев зауважував свого часу, що українізацію не можна сприймати, лише як вивчення української мови, а як оволодіння всією українською культурою [12, с. 74].

Як зазначав дослідник українізації Г. Касьянов «українізація була одним із найважливішим явищем суспільно-політичного і культурного життя України в 20-х роках ХХ століття, яка справила на розвиток інтелігенції величезний морально-психологічний вплив, значною мірою пожвавила її культурну діяльність. Як політика і як важіль національно-культурного відродження України вона здійснювалася силами інтелігенції, яка була не тільки об'єктом українізації, а також її дійовим суб'єктом» [96, с. 69–70].

Г. Васильчук розглядає українізацію, як суспільно-історичне явище, що виникло в 20-х роках ХХ століття за певних історичних умов [17, с. 7–8]. Науковець розглядав поняття українізація в широкому та вузькому розумінні. Цей процес, на його думку, був покликаний не лише на українізацію державного апарату, освіти, преси, але й за своєю основною сутністю (поширення української мови в усіх сферах суспільного життя). «українізаційна політика несла в собі вирішення багатьох інших питань, які мали життєве значення для долі України» [17, с. 184].

Українізація в широкому розумінні, як зауважував Г. Васильчук, це:

- добір партійних державних, господарчих кадрів;
- поглиблене вивчення історії і культури своєї батьківщини;
- налагодження стосунків з українцями за кордоном Радянської України;
- зліт української культури з її модернізаційними та західно-орієнтованими тенденціями [17, с. 184].

Українізація – поняття полісемантичне, як стверджує С. Кульчицький. На його думку, у 1917 році питання українізації було порушено Центральною Радою Української Народної Республіки на чолі з М. Грушевським, оскільки на той час «державні установи... повинні були користуватися українською мовою, діти у школах повинні були навчатися українською мовою, солдати на фронті повинні утворити українські військові підрозділи...» [116, с. 66]. Суверенізація

України, утворення УНР і проголошення її незалежності, на думку вченого, надало можливість у той час взяти курс на українізацію. А вже з квітня 1923 року на XII з'їзді РКП(б) офіційно було затверджено курс політики «коренізації» радянської влади в національних республіках [116, с. 66–67].

Історик Я. Дашкевич розглядає термін «українізація» з точки зору втілення в життя національної реформи в Україні у 20-х роках, яку «декларували тільки на шостому році після Жовтневої революції під назвою коренізації...» [52, с. 56].

В. Борисов розкриває поняття «українізації» як складову частину політики «коренізації», яка була затверджена у 1923 році в СРСР, «коли на офіційному рівні за допомогою декретів та постанов уряду в державних та спільних організаціях впроваджувалося навчання, діловодство та спілкування українською мовою» [15, с. 57]. Сутність цієї політики, на його думку, полягала у вирішенні національних проблем у Росії, Україні, та інших радянських республіках. Основний акцент у вирішенні національного питання в Україні на той час було зроблено на розвиток української мови, національної культури та освіти.

За певних суспільно-політичних умов, що склалися в означений період в молодій країні, для зміцнення владних структур у національних республіках керівними органами держави було взято курс на укорінювання партійно-радянського апарату, залучення до нього національних кадрів, розуміння керівними працівниками національної мови і культури [15, с. 57].

С. Чернявська висвітлює поняття «українізації», як форму загальної політики «коренізації» в УСРР (повороту до національного коріння), що запроваджувалася радянською владою, одним із напрямів якої була українізація системи освіти. «Іншими важливими складниками цієї реформи була українізація партійного та радянського апарату, а також видавнича діяльність» [312, с. 45]. Перед українізацією, зазначає дослідниця, стояли «насамперед ідеологічні завдання, обумовлені необхідністю зміцнення радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, завоювання

симпатій місцевого населення, урахуванням його культурних потреб, а значить, і мовної специфіки в повсякденній діяльності первинних партійних осередків та державних органів влади. Українізація мислилась як дієвий засіб укріплення союзу робітників носіїв російської мови та культури та селян – переважно україномовних». Політика коренізації, як зауважує С. Чернявська носила комплексний характер [312, с. 46].

Дослідник українізації Г. Касьянов зазначав, що «українізація була одним із найважливішим явищем суспільно-політичного і культурного життя України в 20-х роках ХХ століття, яка справила на розвиток інтелігенції величезний морально-психологічний вплив, значною мірою пожвавила її культурну діяльність. Як політика і як важіль національно-культурного відродження України вона здійснювалася силами інтелігенції, яка була не тільки об'єктом українізації, а й її дійовим суб'єктом» [96, с. 69–70].

Зміст поняття «українізація» також представлено в *додатку Р*.

У виданні Народного комісаріату освіти України «Народна освіта на Вкраїні» (1924) поняття «українізація» трактується як «...заведення в школах викладання рідною українською мовою й ведення тою ж мовою політично-просвітньої роботи» [149, с. 47].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови (2001) та в 11-томному словнику української мови термін «українізація» визначається як «процес впровадження української культури, мови, звичаїв» [18, с. 1291; 293]. У Словнику-довіднику з історії України (2010) знаходимо тлумачення поняття «українізація» як процесу «...відродження соціально-політичного, економічного, духовного життя України на принципах національної ідеї...» [323, с. 174]. В Енциклопедії «Українська мова» (2011) процес українізації розглядається як «розширення функцій української мови, впровадження її до офіційного вжитку в державних, політичних, громадських і культурно-освітніх установах у 20-х роках ХХ століття на території УСРР...» [294, с. 363].

Як бачимо, у висвітленні сутності поняття «українізація» науковці загалом одностайні щодо його визначення. Це можна пояснити об'єктивними історичними, суспільно-політичними, соціокультурними факторами виникнення цього явища.

Українізація як процес був офіційно запроваджений встановленою на теренах України радянською владою, задля реалізації державної політики СРСР щодо вирішення національного питання в державі. Це, в свою чергу, сприяло відродженню української етно-національної культури, а також впровадженню української мови до офіційного вжитку в державних, політичних, громадських і культурно-освітніх установах у 20-х роках ХХ століття на території УСРР.

Отже, сутність поняття «українізація» ми визначаємо як процес упровадження української мови до офіційного вжитку в соціальних інститутах країни (державні, культурно-освітні установи, засоби масової інформації, політичні, громадські організації тощо), направлений на задоволення суспільних потреб, що сприяє збереженню та розвитку української етно-національної культури.

Розглянемо сутність поняття «українізація загальноосвітньої школи».

Як зазначає С. Чернявська, українізація освіти відбувалась на фоні українізації партійно-державного апарату, який і готував власне тих, хто цю українізацію здійснював на практиці. Важливою обставиною було також те, що українізація освіти впроваджувалася на фоні українізації всіх сфер культурного життя [312, с. 50].

О. Мушка висвітлювала поняття українізації як запровадження в усіх освітніх закладах викладання українською мовою й ведення цією ж мовою просвітницької роботи, забезпечення школи українськими підручниками, створення вечірніх шкіл для навчання службовців української мови [139, с. 111].

За визначенням Я. Ряппо «Українізація – це складний, великий культурний процес, реалізувати який покликано ціле покоління тих, хто навчає та учнів, від початкової до вищої школи включно, наша молодь і наукові сили,

директори, артисти, художники, педагоги, агрономи, інженери, лікарі та ін. Процес цей, що розвивається сьогодні на наших очах, буде йти безперервно, наростаючим темпом в широчінь і глиб» [66, арк. 63].

На думку В. Стремецької, термін «українізація» «не слід використовувати у наш час, але й не правомірно було б замінювати його на якийсь інший, пишучи про події 1920-х років, адже він, хоч і не відображав усіх перетворень, але був невід'ємною часткою свого часу, асоціюється з тими роками. Не надаючи йому негативного відтінку, під цим терміном слід розуміти увесь комплекс змін, які відбувалися в політичному та суспільно-культурному житті країни...» означеного періоду [265, с. 17].

Таким чином, узагальнення результатів проведеного аналізу понять дало змогу сформулювати визначення «**українізації загальноосвітньої школи**» як процесу запровадження української мови, етно-національних цінностей, норм, звичаїв, традицій у культурно-інформаційному освітньому просторі школи з метою збереження та розвитку автохтонної культури в Україні.

1.2. Джерельна база дослідження

Основою написання історико-педагогічних розвідок є джерельна база. Для будь-якого історичного дослідження, як зауважував Н. Гупан, є актуальним її вивчення [50, с. 67]. У праці О. Петренка ми знаходимо визначення історико-педагогічних джерел за К. Васильєвим як пам'яток духовної і матеріальної культури, що відображають людську діяльність, натомість, за визначенням Д. Раскіна історико-педагогічним джерелом є «продукт соціальної діяльності, що містить у вигляді певної знакової системи інформацію про суспільні процеси виховання та навчання, закріплює цю інформацію та володіє потенційними умовами для включення цієї інформації в систему історико-педагогічних знань» [186, с. 537].

Варто було би погодитися із думкою М. Черепані про те, що архівні джерела відіграють ключову роль у написанні наукових історико-педагогічних

досліджень, оскільки містять інформацію про достовірність процесів і явищ, які відбувалися на певному етапі історичного розвитку суспільства [309, с. 64]. Однак, ми можемо зауважити, що у складанні та оформленні того чи іншого документа (не беремо до уваги фото-, кіно-, відеоматеріали) в ту чи іншу епоху брали участь люди. Інтерпретація змісту інформаційного матеріалу могла залежати від певних факторів: політичного ладу, ідеології, режиму, посадової особи, рівня освіченості особи, яка складала чи оформлювала документ. Таким чином, мало місце людського фактору, а отже, на нашу думку, навіть архівні джерела не можуть гарантувати достовірності інформативного змісту.

Слід погодитися з зауваженням А. Солодовник, що сучасні історико-педагогічні дослідження не регламентують єдиного підходу до класифікації джерельної бази [255, с. 31].

За основу класифікації джерельної бази у нашому дослідженні було враховано, представлену джерельну базу Л. Остапенко, яка виділяє чотири групи джерел: нормативно-правові акти України, матеріали державних архівів, наративні джерела, дидактичні матеріали [169, с. 47]; та Я. Шугай, яка виділяє п'ять груп джерел: нормативно-правові документи, архівні матеріали, наративні джерела, електронні ресурси, візуальні матеріали [315, с. 26].

Беручи до уваги вищезазначені групи, у нашому дослідженні ми виділяємо відповідні складові джерельної бази, які репрезентовано на рис. 1.1.

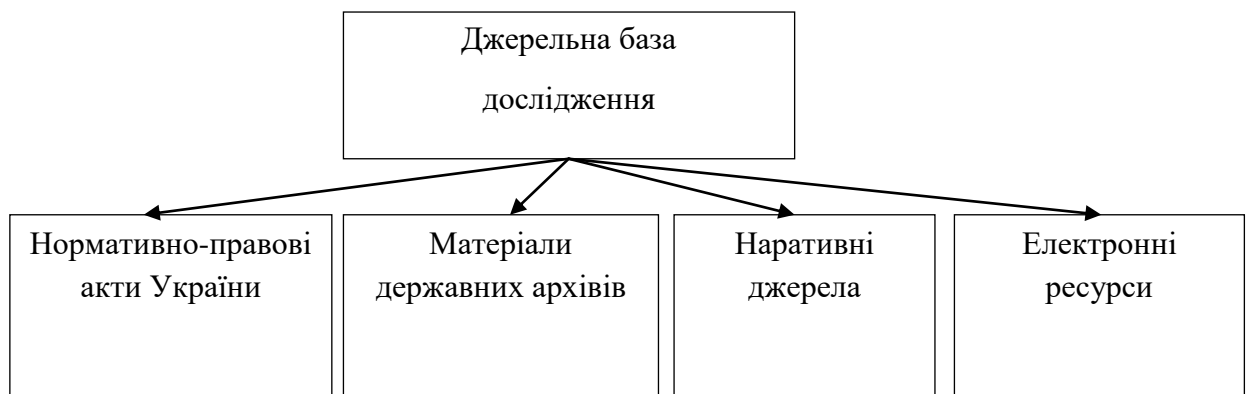

Рис. 1.1. Складові джерельної бази дослідження українізації загальноосвітніх шкіл у Південному регіоні України (1920–1938 рр.)

Перша група – нормативно-правові акти України: Конституція України [102], Закон України «Про засади державної мовної політики» [208], Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [206], Закон України «Про загальну середню освіту» [207], Стратегія популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» [263], Закон України «Про освіту» [213] тощо.

Другу групу джерел складають матеріали державних архівів: декрети, постанови, накази, розпорядження, резолюції центральних органів влади: РНК, ВУЦВК, НКО, Генерального секретаріату освіти УНР, Міністерства народної освіти Української держави, Міністерства народної освіти Директорії УНР, які торкаються національного питання та культурного будівництва в Україні, розкриваючи процес та етапи впровадження українізації, основні напрями та засоби здійснення, регулюють терміни її виконання. У документах цих органів знаходиться інформація про здійснення українізації як загалом у державі, так і в освітній галузі зокрема, у межах усієї України й на регіональному рівні, що дає можливість зробити порівняльний аналіз проведення українізації як на Півдні, так і в інших регіонах.

Питомою складовою джерельної бази дослідження є архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України: фонд 166 «Міністерство освіти і науки України м. Київ» (опис 1, справи: 874, 875, 891, 936, 943; оп. 4, спр. 39, 621); ф. 2201 «Міністерство освіти Української держави м. Київ» (оп. 1, спр.: 10, 14, 31, 63, оп. 3, спр. 39); ф. 2581 «Генеральне секретарство освіти Української Центральної Ради м. Київ 1917–1918» (оп. 1, спр. 15); ф. 2582 «Відділ освіти при Директорії Української Народної Республіки м. Вінниця, Подільської губернії 1918–1921» (оп. 1, спр.: 37, 43, 46, 126); ф. 413 «Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному виконавчому комітеті (ЦК НМ) м. Харків» (оп. 1, спр. 1).

Центрального державного архіву громадських об'єднань України. («Центральний комітет комуністичної партії України (ЦК КПУ) м. Київ» ф. 1, оп. 20, спр.: 4171, 6214, 7240).

Документи місцевих регіональних органів влади: постанови, рішення, накази губерньського, окружних, районних, обласних виконавчих комітетів, інспектур народної освіти, міськрад, які регулювали проведення українізації на місцевому рівні і містять звіти про хід українізації установ Соцвиху в Південному регіоні, листування з центральними органами з цього приводу. Вони містять велику кількість інформації про українізацію в округах: результати перевірки знань української мови працівниками освітніх закладів, анкети, звіти по українізації різних установ міст та районів. Статистичні матеріали. Перш за все, це матеріали, які знаходяться в архівних джерелах, різноманітних статистичних збірниках, де міститься інформація про національний склад населення України та регіонів, міст і сіл, містять відомості про рідну мову та письменність. Цінним джерелом також є Всесоюзний шкільний перепис, де наведено відомості про кількісний і якісний склад учителів, учнів, мову викладання у школах того часу тощо.

Враховуючи регіональну приналежність дисертаційного дослідження, важливою складовою джерельної бази дисертації є документи обласних архівів Херсонської, Одеської, Миколаївської областей. Так, документи Державного архіву Херсонської області висвітлюють хід українізації на Херсонщині ф. Р – 414 «Херсонська окружна інспектура народної освіти» (оп. 1, спр.: 2, 47, 61); ф. Р – 466 «Херсонська окружна комісія по українізації» (оп. 1, спр. 11). Одеської – ф. Р – 134 «Одеська окружна інспектура народної освіти Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (спр. 1876, 1877, 1848) ф. Р – 150 «Одеська губерньська інспектура народної освіти Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (оп. 1, спр. 232, 268, 368). Миколаївської – ф. Р – 99 «Миколаївська окружна інспектура народної освіти Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів», (оп. 1, спр.: 103, 117, 210, 160, 367, 515; оп. 3, спр. 23); ф. Р – 161 «Миколаївський

окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів». Про перебіг загальної українізації в регіоні висвітлюють матеріали колишніх партійних архівів: ф. П – 11 «Одеський обласний комітет КП(б) України» (оп. 1, спр. 178, 1236, 1389, 1390); ф. П – 7 «Одеський окружний комітет КП(б) України» (оп. 1, спр. 354).

Для досягнення результатів наукового дослідження нами було використано матеріали 61 справи з 14 фондів державних центральних та обласних архівів.

До третьої групи належать нарративні джерела, які в переважній більшості складаються з дисертаційних, монографічних робіт, дотичних до досліджуваної теми, авторефератів, а також посібників, друківаних джерел, періодичних видань початку ХХ століття та 1920–1930 років, а також сьогодення.

Для дослідження генези українізації загальноосвітніх шкіл у Південному регіоні України у 20–30 роках ХХ століття. розглянемо наукові праці, що є дотичними до теми нашої науково розвідки.

Значну цінність для нашого дослідження представляє монографія А. Боровика «Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.)» (2008) [16]. Монографія присвячена дослідженню процесу українізації шкіл періоду Української революції 1917–1920 років, її впровадженню різними політичними устроями, що змінювалися під впливом суспільно-політичних умов. Уряди Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР робили певні кроки в цьому напрямі: відбувався перехід початкових шкіл на українську мову викладання, в навчальні плани та програми вводилися українознавчі дисципліни, видавалися українські підручники, словники, українська література. Крім того, значна увага приділялась підготовці та перепідготовці вчителів відповідно до нових освітніх умов. Українізаційні процеси, які почали відбуватися у роки виборювання української державності 1917–1920 років стали передумовою та підґрунтям для процесу українізації у

20–30-х роках ХХ століття і знайшли свій відгук у подальшому запровадженні української мови в загальноосвітніх школах радянської України.

Фундаментальною працею дослідження розвитку культурного будівництва на Херсонщині стала монографія В. Сусорова «Розвиток культури Херсонщини (1917–1941 рр)» [266]. В роботі автор на основі історичної літератури і документів, періодичної преси проаналізував питання розвитку галузей народної освіти, охорони здоров'я, установ фізкультури і спорту на теренах Херсонщини в зазначений період. У контексті нашого наукового дослідження цікавим є матеріал розділу «народна освіта», в якому науковець детально висвітлює динаміку розвитку шкільної мережі в районах, широке розгортання шкільного будівництва в зазначений період, охоплення дітей початковим, а в подальшому і загальним середнім навчанням, впровадження української мови та мови національних меншин у закладах соціального виховання, підготовку педагогічних працівників для закладів освіти.

Певний науковий інтерес викликає колективна монографія за ред. В. Смолія «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки», в якій колектив авторів розглядає питання змісту й наслідків національної реформи в Україні в 1920–30-х роках. У роботі розкрито сутність поняття «українізація», його походження, досліджується історичні передумови українізації, її впровадження в різних сферах суспільно-політичного життя України, в контексті як офіційної політики КП(б) «коренізації», так і боротьби за національно-культурне відродження [292].

Ще однією науковою працею, яка дотично перекликається з нашим дослідженням є монографія В. Кузьменка «Формування наукової картини світу учнів від витоків до сьогодення» [106]. В науковій розвідці, дослідник, спираючись на матеріали архівів, навчально-методичну літературу, інші джерела, дослідив можливість формування наукової картини світу у школярів у різні історичні періоди, що особливо актуально в епоху науково-технічного прогресу. Автором була запропонована періодизація процесу формування наукової картини світу учнів, що знайшла своє відображення в § 1.3 нашого

дисертаційного дослідження. Науковцем було проаналізовано навчальні програми, плани, підручники, розглянуто методи навчання, які були притаманні кожному конкретному періоду зазначеної періодизації, зроблено висновок, що цілісність наукової картини світу учнів більшою мірою залежить від змісту освіти його реалізації та структурування.

Питання вивчення українізації та українізаційних процесів на теренах нашої країни займалось багато вчених. У наукових дисертаційних роботах розглядаються як загальний хід цього процесу, так і його аспекти. Так, український історик Г. Васильчук розглядав українізацію вищих органів державної влади та управління (1994) як процес поширення української мови та створення україномовного оточення в середовищі урядовців [17, с. 9]. Досліджуючи тему українізації, дослідник стверджує, що політика коренізації, розпочата після XII з'їзду РКП(б) (1923) в Україні набирає найбільшого змісту у формі українізації. Головною метою цієї політики була саме українізація радянської влади у вигляді українізації державного апарату, а особливо його вищих органів влади й управління. Українізація вищих органів державної влади та управління була лише однією частиною широкої масштабної кампанії з українізації суспільства. Проблемами українізації займалися як спеціально створені органи, так і керівні ланки партії більшовиків та уряду. Найважливіші здобутки українізаційної політики у вищих структурах влади проявила себе наприкінці 1920-х років. Курси з вивчення української мови, українізація діловодства в центральних установах, створення україномовного оточення в стінах вищих органів державної влади та управління, стимулювання службовців до сприйняття мови і культури українського народу – ці форми і методи українізації були здобутком доби, а раптове припинення цього процесу в 1930-х роках, відштовхнуло не одне покоління урядовців від вивчення української мови [17 с. 181–182, 185].

Я. Верменич досліджувала українізацію з погляду її впливу на суспільно-політичне та культурне життя суспільства. Дослідницею було проаналізовано національну політику з як погляду українізації партійного та державного

апарату, так і з погляду участі та ролі в ній української національної інтелігенції. У роботі розглядалось питання здійснення національної реформи в 1925–1929 роках і її втілення в життя [19, 20].

Деякі аспекти проблеми українізації освіти висвітлено у працях таких дослідників: А. Боровика [16], Л. Березівської [6–7], О. Мушки [139], В. Борисова [15].

Важливою, з погляду методології визначення етапів періоду українізаційного процесу, є робота Л. Березівської «Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» (2009) [6]. Дослідниця, розглядаючи означену проблему, визначає 1920 рік як початок періоду реформування національної концепції освіти України, що була закладена ще в 1917 році. Основною причиною шкільної реформи, на думку вченої, «...була зміна суспільно-політичного ладу – встановлення радянської політичної системи...» [6, с. 223]. Аналізуючи процесуально-змістовні аспекти реформування освіти на початку 1920-х років Л. Березівська зазначає, що, за вказівкою Народного комісаріату освіти (Наркомос) УСРР (24 лютого 1920 року), повинні були відкриватися раніше діючі українські школи, забезпечуватися підручниками тощо [6, с. 224]. На її думку, український радянський уряд розпочав шкільну реформу в контексті будівництва радянської держави через суспільно-політичні та соціально-економічні чинники [6, с. 267]. В основі нової освітньої системи, як зауважує Л. Березівська, один із принципів був національний «(у широкому розумінні – рух до інтернаціонального братерства народів; у вузькому – вивчення паралельно з російською української мови чи мови національної меншини, історії та географії України; у руслі проголошення усіх мов рівноправними і надання права населенню обирати мову навчання)» [6, с. 268].

Реформування шкільної освіти згідно із схемою Г. Гринька 1920–1924 – другий етап третього періоду в роботі дослідниці) розглядається в контексті соціально-економічних і суспільно-політичних чинників. У той час, на її думку, було розроблено нову систему освіти, автором якої став нарком освіти

Г. Гринько, доповнив її заступник наркома Я. Ряппо, а одним із принципів, покладених в основу реформи був національний «(українізація; двомовність)» [6, с. 268]. Одними з найважливіших теоретичних і практичних результатів реформи означеного періоду Л. Березівська також вважає «...проголошення обов'язковим навчання дітей у початкових чотирирічних школах; відкриття нових українських дитячих закладів та реорганізацію існуючих [6, с. 269]; українізацію змісту освіти; створення можливості здобувати освіту всім верствам суспільства (акцентування уваги на найбідніших верствах народу [6, с. 270]. У цей період, як зазначає дослідниця, українізація стала одним із основних напрямів освітньої урядової політики в системі освіти. З огляду на прийняту постанову Ради народних комісарів (РНК) УСРР від 21 вересня 1920 року, де було задекларовано важливі завдання Наркомосові розробити план широкого розвитку шкільних закладів усіх ступенів з українською викладовою мовою; негайно ввести вивчення української мови в усіх шкільно-освітніх закладах з неукраїнською викладовою мовою; зобов'язати Державне видавництво та Наркомос забезпечити школи українськими підручниками, літературою тощо, та звіт Наркомосу УСРР за 1920 рік, у якому йшлося про те, що у школах України було запроваджено навчання українською мовою та курс українознавства, на думку Л. Березівської, «наведені факти спростовують загальноприйняте твердження про початок українізації в 1923 р.» [6, с. 266].

Отже, вищезазначені факти, наведені дослідницею, дають нам підстави вважати, що Л. Березівська погоджується з твердженням деяких науковців, зокрема В. Борисовим, про те, що процес українізації бере свій початок у 1920 році.

Третій етап зазначеного періоду – реформування школи (1924–1927), Л. Березівська окреслює як «період експериментування і пошуку» і оцінює як «змістовий та кульмінаційний, в умовах розгортання НЕПу і зростання потреби в спеціалістах робітничих професій. Наркомос УСРР здійснив реформу «внутрішнього змісту школи»», тобто, на її думку, теоретично було

обґрунтовано організаційно-педагогічні засади шкільної освіти, реалізовано та істотно змінено її за напрямками, зокрема з яких були «...запровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників; державна українізація освіти в масових масштабах...» та ін. [6, с. 270]. На той час, на думку дослідниці, «була створена нова школа за організацією, змістом і методикою» [6, с. 270]. Поряд з позитивними надбаннями у запровадженні реформи шкільної освіти негативною тенденцією вона вважає політизацію змісту навчально-виховного процесу. А на заваді реформи, як зауважує Л. Березівська, «стояли об'єктивні проблеми, а саме: переобтяженість і невідповідність до змін учителя, його низьке матеріальне забезпечення, недостатній фаховий рівень; невідповідність ініціаторів реформи; криза шкільного будівництва тощо. У цей період ЦК КП(б)У посилює дії відносно освітньої політики Наркомосу УСРР, зокрема в напрямі регламентації освітньої галузі, політичної ідеологізації шкільної освіти та її уніфікації в загальнодержавську» [6, с. 270–271].

Четвертий етап окресленого періоду – етап реалізації національної радянської системи шкільної освіти в УРСР (1927–1930 роки), як зазначає Л. Березівська, був етапом запровадження Наркомосом УСРР радянської моделі шкільної освіти на теренах України, що «ґрунтувалася на ключових принципах, як рівний доступ до здобуття освіти (лише декларувався, бо надавалася перевага незаможним верствам суспільства), обов'язковість і безплатність (лише декларувалися), національний (інтернаціональний) та ін.» [6, с. 271]. Проте модель шкільної системи освіти УСРР, на думку дослідниці, за тих суспільно-політичних та соціально-економічних умов УСРР у складі СРСР, поступово уніфікувалася в загальнодержавську систему освіти. Це відбулося через «покладення в основу освітньої моделі ідеологічного (комуністичного), національного (лише за мовою) та інтернаціонального (за змістом) принципів, а також вилучення з неї релігійної складової» [6, с. 271]. У той же час, зауважує Л. Березівська, «із зростанням позитивних результатів політики українізації посилювався ідеологічний тиск загальносоюзної комуністичної влади, що

виявився у введенні до навчальних планів російської мови як обов'язкової» [6, с. 271].

30-ті роки ХХ століття, зокрема 1930–1938 роки в межах досліджуваного нами періоду, Л. Березівська, характеризує як період контрреформи системи шкільної освіти в УСРР. На думку вченої, впродовж означеного періоду ЦК ВКП(б) та РНК СРСР було прийнято ряд постанов, що кардинально змінили структуру, систему управління та зміст шкільної освіти в УСРР [6, с. 273–274]. Проаналізувавши ряд основних освітніх постанов, зокрема таких як: «Про загальне обов'язкове початкове навчання» (25 липня 1930), «Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні» (23 серпня 1930), ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про загальне обов'язкове навчання» (14 серпня 1930), ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу» (1931), ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» (25 серпня 1932), ЦК ВКП(б) «Про роботу української партійної організації» (24 січня 1933), ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової й середньої школи» (12 лютого 1933), РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи» (16 травня 1934), «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» (16 травня 1934), РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи» (7 серпня 1935), РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» (3 вересня 1935), РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» (20 квітня 1938), (підписана головою РНК УРСР Д. Коротченком, секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущовим), що базувалася на Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей», № 1331 РНК УРСР «Про доповнення постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У» (20 квітня 1930), «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» (9 жовтня 1938), а також документ «Основні міроприємства НКО УРСР на січень-березень 1939 р.» (31 грудня 1938) [6, с. 274–289],

Л. Березівська зауважує, що «наведені постанови остаточно на державному рівні поставили крапку на процесі українізації...» [6, с. 288].

О. Мушка у своєму дисертаційному дослідженні «Організаційно-педагогічні засади діяльності Наркомосу УСРР у галузі шкільної освіти (1919 – початок 30-х рр. ХХ ст.)» (2011) [139], аналізуючи структуру та напрями діяльності Наркомосу УСРР у 1919 – на початку 30-х років ХХ століття, засвідчує, що «вони змінювалися в контексті соціально-економічних, суспільно-політичних та педагогічних чинників» [139, с. 179]. У роботі дослідницею було встановлено, що «Наркомос УСРР, очолюваний народними комісарами освіти, підпорядковувався Раді народних комісарів, яка діяла під контролем ЦК КП(б) України, був не лише реалізатором, а й фундатором державної освітньої політики» [139, с. 179]. Стратегічною метою діяльності керівного органу освіти було створення нової оригінальної національно орієнтованої системи шкільної освіти на марксистських і класових засадах. Реалізація стратегії Наркомосу УСРР забезпечувалася основними напрямками його «діяльності в галузі шкільної освіти: боротьба з дитячою безпритульністю; розробка та впровадження нової структури шкільної системи, в основі якої були соціальне виховання і професійна школа; розробка змісту шкільної освіти та пошук нових форм організації навчально-виховного процесу; українізація шкільної системи; організація освіти національних меншин щодо їхнього забезпечення навчання рідною мовою; задоволення потреб школи підручниками, навчальними посібниками та іншою літературою; підготовка педагогічних кадрів для нової системи шкільної освіти; фінансування та матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів..., а ...на початку 30-х років у контексті уніфікації системи Шкільної освіти УСРР за російським зразком змінилися й напрями діяльності Наркомосу УСРР» [139, с. 180].

О. Мушка на підставі аналізу суті та особливостей запровадження української радянської моделі шкільної освіти стверджує, що Наркомосом УСРР було побудовано нову за структурою, змістом, організацією і методами навчання систему шкільної освіти. Його діяльність, на відміну діяльності

керівних органів освіти за зразком РСФРР, було спрямовано на розробку та запровадження оригінальної української радянської системи шкільної освіти: соціальне виховання дітей 4–15 років (дитячий будинок) та єдина трудова монотехнічна семирічна школа, де можна було продовжити навчання на II концентрі (3 роки для школярів 12–15 років) після закінчення обов'язкового I концентру (4 роки для учнів 8–12 років), це могли бути як семирічки, так і чотири- та трирічки [139, с. 180–181]. Дослідниця також зауважує, що «національно орієнтована модель шкільної освіти ґрунтувалася на зарубіжному досвіді, відповідала соціально-економічним запитам суспільства, в основу якої лягли принципи єдиної школи: безплатність, національний, трудовий, педоцентричний, професіоналізму (монотехнізм), комуністичний, атеїстичний», а також «запроваджувалася модель динамічно і планомірно, але в контексті посилення ідеологічного тиску загальносоюзної влади» [139, с. 181].

Ще однією не менш вагомою працею є дисертаційне дослідження В. Борисова «Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.» (2003) [15]. У дисертації В. Борисова проаналізовано становлення загальноосвітньої школи на початку 1920-х років. Дослідник зауважує, що в умовах відновлення народного господарства, після завершення громадянської війни на теренах України, процес становлення загальноосвітньої школи був об'єктивно необхідний. Однак цьому процесу заважали не тільки наслідки війни та політики «воєнного комунізму», але й перехід багатьох промислових підприємств на госпрозрахунок на початку НЕПу, результатом чого стало недостатнє державне фінансування загальноосвітніх закладів УСРР, що призводило до скорочення мережі загальноосвітніх закладів та кількості педпрацівників відповідного фаху з вищою та середньою спеціальною освітою. Науковцем було зроблено висновок, що на розвиток усієї мережі загальноосвітніх закладів і в першу чергу україномовних шкіл позитивно вплинуло проведення в УСРР політики «українізації», що також сприяло розвитку шкіл для національних меншин. Поліпшилася якість викладання в загальноосвітніх закладах української мови, зросла кількість навчальних

предметів, що викладалися українською мовою або мовами нацменшин. Однак, В. Борисов зауважує, що пріоритет в суспільстві класових цінностей над загальнолюдськими робив можливим вирішення проблеми національної освіти в чисто кількісному аспекті, тобто шляхом зрівняння відсоткового співвідношення між числом учнів національних загальноосвітніх шкіл та національним складом населення країни шкільного віку [15, с. 157]. Червоною ниткою в дисертаційному дослідженні В. Борисова, як зазначає сам науковець, проходить думка про державний та загальнонародний патронат над загальноосвітньою школою, і підкреслює, що спроби зробити загальноосвітні заклади відповідними певним політичним або класовим вимогам безумовно негативно впливатимуть на розвиток суспільства взагалі [15, с. 162–163].

В. Борисов, розглядаючи історичну літературу, у вивченні історії становлення та розвитку загальноосвітньої школи в Україні в 1920–1933 роки виділив такі напрямки і аспекти:

- політика державних та партійних органів в галузі загальної освіти, місце загальноосвітньої школи в системі народної освіти України;
- українізація загальноосвітніх закладів;
- навчально-методична та виховна робота загальноосвітньої школи; розвиток загальноосвітніх закладів для національних меншин;
- роль і місце вчительства в процесі становлення загальноосвітньої школи;
- підготовка вчительських кадрів для загальноосвітніх закладів [15, с. 11–12].

Л. Потапова в своїй роботі «Розвиток національної школи в Україні (1917–1933 роки)» також займалась питанням розвитку шкільництва в зазначений період. Науковець досліджувала розвиток національної школи як на теренах радянської України, так і на західноукраїнських землях, які входили до складу Польщі, Румунії, Чехославащини [202].

Оскільки українська мова була одним з основних засобів здійснення українізаційних процесів в школах, проблема методики викладання української

мови була однією з нагальних, особливо в Південному регіоні України. Проблемою впровадження української мови в систему освіти 1923–1932 років та розвитку методики навчання української мови як науки присвячені дослідницькі роботи С. Чернявської [312], С. Яворської [317–321]. В науковому дослідженні С. Чернявської «Впровадження української мови в систему освіти 1923–1932 рр.» (2003) проаналізовано передумови та темпи впровадження української мови в освітній галузі, основні етапи та особливості цього процесу, розкрито українізаційний процес в основних ланках освіти та головні напрямки її реалізації. В роботі дослідниця вивчає кадрове, матеріально-технічне і методичне забезпечення цього процесу, а також основні причини і фактори уповільнення використання української мови в галузі освіти, розкриваються позитивні і негативні наслідки процесу впровадження української мови в школах.

Цінним для нашого наукового дослідження є дисертаційна робота С. Яворської «Становлення і розвиток методики навчання української мови як науки (XVI–XX ст.)» (2005) [321]. В науковій праці подано розгорнутий ретроспективний аналіз становлення і розвитку методики викладання української мови в різні історичні періоди, розроблена періодизація, були проаналізовані зміни і розроблен порівняльний аналіз основних складових компонентів курсу викладання української мови, його змісту, форм, прийомів і методів навчання, досліджена педагогічна спадщина вітчизняних учених, їх доробок у розвиток методики навчання мови як науки.

Проблемі вивчення українізаційних процесів у 20–30-х роках ХХ століття на регіональному рівні були присвячені дисертаційні дослідження В. Стримецької «Політика українізації на півдні України у 20–30-ті роки ХХ ст.» (2001) [265], І. Богінської «Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–30-ті роки)» (2000) [13], К. Колісника «Проведення політики українізації на Харківщині 1923–1932 роках» (2001) [99], А. Черкаського «Національно-культурне будівництво на півдні України в 20-ті роки» (1994) [310].

І. Богінська в своїй роботі розглядала питання впливу вчителів на характер «українізації» шкільних закладів, були показані регіональні особливості зазначеного процесу, відносини між вчительством і владою в досягненні спільної мети – гальмуванні «українізації» в зазначеному регіоні. В науковому дослідженні проаналізовані форми і результати підготовки нової формації вчителів – радянського педагога, а також репресивні заходи щодо педагогів як фактор нівелювання національного аспекту суспільно-культурного життя в Україні в 1930 роки.

У науковому дослідженні К. Колісника «Проведення політики українізації на Харківщині 1923–1932 роках» (2001) здійснено комплексний аналіз проведення українізації в 1923–1932 роках державного апарату, комсомольських і профспілкових організацій, які знаходились на території Харківщини, розглянуті основні напрямки українізації в цілому та їх вплив на суспільно-політичні процеси, що відбувалися у 1920-х – початку 1930-х років в Україні. Охарактеризовано регіональні особливості українізаційних процесів, що відбувалися в освітніх закладах всіх рівнів та їх вплив на українізацію інших сфер життя в регіоні.

У роботі А. Черкаського розкриті специфічні особливості етнонаціональних процесів, які відбувалися в той час на території Півдня України, проаналізовано досвід впровадження українізації в південних територіях, її специфічні особливості, а також причини початку згортання наприкінці 1920-х років. Досліджено діяльність органів місцевої влади в контексті проведення культурної політики відносно національних меншин регіону. Цінним для нашого дослідження є висловлювання автора про те, що складність проведення культурної політики в регіоні полягала в тому, що відбувався різкий перерозподіл окремих національностей між містом і селом. Асиміляційні процеси в національно-мовному аспекті, які відбувалися на Півдні України, також впливали на культурно-національну політику в регіоні і українізацію зокрема. [310, с. 16]. Так, наприклад, основна частина українського населення проживала в сільській місцевості, місто було більш

зрусифікованим. Такий розподіл ускладнював процес українізації в місті, просування української мови було важким, а якість її була не задовільною [310, с. 18]. Сільське населення асимілюючись з міським підлаштовувалося під зрусифіковане місто і відбувалась боротьба не між націоналами культурами, як такими, а між культурними особливостями міста і села. Але в той же час процеси Півдня України дали старт процесу національно-культурного відродження. В якому активну участь приймала національна інтелігенція [310, с.18].

Цінним для нашої наукової праці є дисертаційне дослідження В. Стремечкої «Політика українізації на півдні України у 20–30-ті роки ХХ ст.»(2001) [265]. В роботі простежено процес проведення українізації державних органів влади і громадських організацій в містах і сільській місцевості Півдня України, розкрити її форми, методи та результативність, розроблена періодизація цього процесу; проаналізовано впровадження українізаційного процесу в народну освіту, зокрема в галузі соціального виховання. Автор зауважує, що найкраще процес українізації проходив у початковій школі (школах I концентру) як у місті, так і в селах, де відсоток шкіл, що українізувалися, навіть перевищував відсоток населення української національності. Значно повільніше було українізовувано школи I та II концентру в міській та сільській місцевості [265, с. 114].

Окремий інтерес з погляду історико-педагогічної вагомості становлять підручники, навчальні посібники хрестоматії, історичні нариси як сучасних науковців, так і авторів радянського періоду. На сторінках своїх наукових праць дослідники Г. Ясницький «Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.)» [322], Л. Черкашин «Загальне навчання в Українській РСР (1917–1957 рр.)» [311] висвітлювали питання становлення та розвитку загальноосвітньої школи радянського періоду, підготовку педагогічних кадрів, навчально-методичну роботу. Методичним розробкам були присвячені праці Я. Мамонтова «Хрестоматія сучасних педагогічних течій» [125], А. Машкина «Письменство й мова в сучасній школі» [132].

Інформативною, з погляду нашого дослідження, є наукова праця М. Семчишина, представника наукової діаспори, «Тисяча років української культури» (1993). У книзі висвітлено процес розвитку української культури впродовж різних історичних етапів, охарактеризовано і вивчено особливості кожного періоду цього процесу. Відповідно до хронологічних меж нашого дослідження більш вичерпно було ознайомлено з розділом присвяченому українізації і її значенням для культурного процесу [245]. В контексті нашого дослідження цікавим є запропонована автором періодизація українізації, яка знайшла своє відображення в § 1.3 нашої дисертації.

Цікавими є також для нас праці сучасних науковців, які досліджували проблему українізаційних процесів радянського періоду, їх передумови, розглядали ці процеси з погляду сучасності, зокрема: С. Цвілюка «Українізація України. Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму» [302], Д. Белого «З історії українського просвітницького руху на Херсонщині 1917–1920 рр.: історичний нарис» [8].

До третьої групи також відносимо періодичні видання, дотичні до нашого дослідження, що виходили з друку в різні періоди з початку ХХ століття до 1930-х років.

Цікавими є видання дореволюційного періоду, зокрема журнали: «Украинская жизнь» [304], «Киевская старина» [184], «Украинский вестник» [164; 296], на сторінках яких висвітлено питання національної ідеї, відродження української культури та розбудови національної школи. Особливе місце посідають місцеві видання того часу, які відображали основні тенденції та настрої щодо сприйняття української культури суспільством. Так, наприклад, у Херсонських газетах «Юг» [288; 237], «Українська Хата» [34–36], висвітлювалося питання про те, що навчання рідною мовою було зумовлено розвитком національної культури та необхідністю її збереження, а також проблемами розвитку гармонійної особистості в тогочасному соціумі. На шпальтах херсонських газет радянського періоду: «Рабочий» [180; 298], «Наддніпрянська правда» [187–188; 313], «Херсонський комунар» [88–93] було

висвітлено хід проведення українізації на регіональному рівні в різних сферах суспільно-політичного життя, зокрема в освіті, ставлення до неї з боку місцевої влади, різних верств населення, що у свою чергу «уможливлювало максимально відтворити емоційний стан навколо українізації» [265, с. 28]. Разом з тим матеріали про хід українізації висвітлювалися й на сторінках центральних газет, що розповсюджувалися в регіоні «Червоний селянин» [291; 307].

Окреме місце посідають педагогічні періодичні видання «Шлях освіти», «Радянська освіта», «Комуністична освіта», «Путь просвещения», в яких друкувалися статті як тодішнього державного та партійного керівництва Г. Гринько [46–47], А. Приходько [203], Я. Ряппо [243], М. Скрипника [249–250], О. Шумського [316], так і педагогів-практиків, які ділилися досвідом і методичними наробками [3; 134–135; 254]. Ці матеріали відтворюють особливості духовного життя суспільства України в ті роки, уможливлюють відтворення процесу українізації в країні і деяких її регіонах та змогу простежити зміни у пріоритетних напрямках національної політики в 1920–1930-х роках.

Проблеми національного питання висвітлював В. Затонський на сторінках політико-економічного журналу ЦК КП(б)У «Більшовик України» [77].

Проблеми здійснення українізації в різних сферах суспільно-політичного життя України на регіональному рівні, окрім дисертаційних робіт, висвітлено також на шпальтах сучасних періодичних видань і у збірниках наукових праць. Питання дослідження українізації освіти в 1920-і роки висвітлював К. Малій «Українізація освіти. 20-ті роки» [124].

Н. Тітова досліджувала українізацію на Поділлі «Політика «українізації» на території Подільської губернії УСРР (1920–1923 роки): історико-правовий аналіз» [289]. Проблему українізації в Південному регіоні висвітлювала В. Баранюк «Українізація: згадуючи забуте: сторінки історії області 1923–34 рр.» [4], «До питання українізації в м. Херсоні в 1923–1932 роках» [5].

П. Соболю «Українізація педагогічних ВУЗів Півдня України: 20-ті роки ХХ ст.» [252], «Українізація Півдня України: 1920–30-ті роки» [253]. В. Шевцова «Початок становлення системи національної освіти на Півдні України в 20-ті роки ХХ століття» [314]. С. Гейко «Початок українізації на Бериславщині» [41], П. Бідзіля «Особливості розвитку освіти та науки в умовах поліетнічності Півдня України» [9].

Діяльність «Просвіт», які відіграли у свій час провідну роль у боротьбі за відродження української культури та розбудову національної школи на теренах України, зокрема у Південному регіоні висвітлювали: Т. Вінцовський «З історії становлення української національної школи в Одесі в 1917 році» [33], О. Кульчицька «Громадська діяльність «Просвіт» Півдня України на початку ХХ ст.» [114], «Культурно-мовні заходи південних «Просвіт» на початку ХХ ст.» [115], А. Мисиченко «Одеська «Посвіта, як прояв розбудови громадянського суспільства на початку ХХ ст.» [133], В. Ободовська «А ми тую славу та підніmemo...»: роль і місце Одеської «Просвіти» в шкільній історичній освіті» [159].

Питання українізації шкіл в роки виборювання української державності 1917–1920 роки висвітлювала в своїх статтях Н. Кулик «Битва за мову, або заключний акорд освітньої революції» [107], «Вони були першими» [108] та «Легідна українізація» [109].

До третьої групи також належать джерела, де опубліковано нормативно-правову базу: декрети, постанови, розпорядження, накази, що регламентували організацію освітнього процесу, діяльність його учасників, хід та здійснення українізації загальноосвітньої школи. Це Бюлетні народного комісаріату освіти УСРР [216; 198], Збірники декретів, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти [194–197], Збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України [53; 55], а також статистичні довідники [39].

Четверту групу джерел складають різноманітні електронні ресурси. Які розміщено на сайтах електронних журналів, бібліотек тощо. Слід зауважити, що на підставі аналізу джерельної бази, зокрема архівних матеріалів, ми

погоджуємося з думкою В. Стремецької в тому, що користування будь-якими документами та матеріалами цих років вимагає критичного підходу до їх вивчення, особливо до цифрових даних, які дуже часто завищувались, корегувались, бажане видавалося за дійсне. Критичний підхід необхідний також через надмірну заідеологізованість літератури тих років [265, с. 28]. Не зважаючи на вищезазначене зауваження, фактичний матеріал уможлиблює відтворити об'єктивні реалії процесу українізації в Південному регіоні України в досліджуваний період.

1.3. Передумови та періодизація процесу українізації загальноосвітньої школи Півдня України: початок ХХ століття – 1938 рік.

Частина українських земель, зокрема Південний регіон (Херсонська губернія з початку ХІХ століття до 1921 року, до складу якої входили також сучасні Миколаївська та Одеська області) з кінця ХVІІІ століття до 1917 року перебували у складі Російській імперії. Революційні настрої та різні рухи в Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть вносили певну дестабілізацію в її усталену політичну систему, що, у свою чергу, зумовлювало трансформаційні процеси в різних сферах суспільного життя країни, це також торкнулося й освітньої галузі. Український рух за національно-культурне відродження, попри чинний з 1876 року Емський указ, започаткований у Росії в ХІХ столітті, на початку ХХ століття почав активізуватися. Після видання 17 жовтня імператором Миколою ІІ «Маніфеста громадянських свобод», Емський указ хоч і не було офіційно скасовано, однак він утратив свою чинність. І вже під час революційних подій 1905–1907 років представникам української наукової, творчої еліти, які також утворювали просвітні товариства, стало можливим порушити питання щодо запровадження української мови в народних школах.

В Одесі діяльність товариства «Просвіта» було офіційно розпочато в січні 1905 року. Завданнями нового українського товариства були допомога в культурно-просвітительському розвитку українського народу. Для цього

товариство зобов'язувалося видавати книжки, газети, брошури на українській мові; вести книжну торгівлю; відкривати читальні, бібліотеки; проводити публічні лекції, доповіді, курси, вистави, літературно-вокально-музичні вечори, а також відкривати школи, дит'ясла, притулки, благодійні та просвітительські установи [164, с. 313–314]. У діяльності товариства на порядку денному також поставало питання відкриття першої української гімназії в Одесі в 1906 році, але з російською мовою викладання. Вести навчання рідною мовою планувалося лише три дисципліни: українська мова, українська література та українська історія. Методикою викладання в гімназії було обрано американську: уроки діти мали вивчати у класах, а домашніх завдань задавати не планувалось. Утримання гімназії планувалося здійснювати за кошти товариства, окремих його членів, а також усіх охочих українців на паях: по 100 карбованців за пай [184, с. 49].

Представники південних «Просвіт», зокрема миколаївської, як зазначає О. Кульчицька, порушували питання створення українських шкіл, розуміючи, що «тільки освічені громадяни можуть стати національно свідомими людьми, а тому велику увагу приділяли народній освіті» [115, с. 21]. Проте, як стверджує дослідниця, не всі заходи та плани «Просвіт» у вирішенні питання відкриття та заснування українських шкіл було здійснено. В основному, розгляд клопотань товариств про відкриття шкіл відкладався надовго, більша кількість їх відхилялись, а українські школи, що утримувалися на кошти членів товариств, існували не довго і закривались. [114, с. 26].

Народи, які входили до складу Російської імперії, під впливом революційних подій у Росії в 1905–1907 роки почали об'єднуватися в різні громадські організації, товариства, спілки, союзи учителів задля вирішення національного питання і розбудови національної школи. На думку С. Русової, «...найфатальнішим результатом обрусительної політики централістичного московського уряду виявилось майже повна відсутність свідомої національної інтелігенції в Україні і цей результат особливо дав про себе знати в останні революційні часи». Також вона зауважила, що український народ, зокрема

українське селянство було на той час «вдячним середовищем для пропаганди визвольних ідей» [296, с. 319].

Обговорення питання про навчання у школах українською мовою відбувалося також на початку ХХ століття на українських зборах працівників народної освіти Херсонщини. Мова йшла про «навчання українського люду українською мовою» [288, с. 2]. На шпальтах херсонської газети «Юг» за 12 жовтня й 9 листопада 1905 року висвітлювалося питання про те, що навчання рідною мовою було необхідне не тільки для збереження і розвитку національної культури, але і для розвитку гармонійної особистості в цілому [288, с. 2; 237, с. 3].

Видатний педагог Я. Чепіга на сторінках журналу «Украинская жизнь» (1912), зауважуючи, що у школах не здійснюється навчана дітей рідною мовою, висловив думку, що школа «базується на законах, які суперечать законам природи; ...школа й освіта втрачають свої основні риси: природність, привабливість, здатність будити творчість духу в дитині» [304, с. 94].

У 1910 році комісією Російської імператорської академії наук було знято заборону щодо друкованого «малоруського» слова, що у свою чергу сприяло активізації видання української художньої літератури [153, с. 6, 42]. Фрагменти доповіді комісії наведено в *додатку В*.

Проте, не зважаючи на вище зазначену діяльність українських просвітян на Півдні України, скористатися правом на запровадження рідної мови, зокрема української, в освітньому просторі, фактично не вдалося. Усе це стало більш можливим тільки після лютневих подій 1917 року [278, с. 44; 279].

У 1917 році 19 березня було засновано Херсонське «культурно-просвітно-політичне товариство «Українська Хата». Товариство, як зазначалося у положеннях Статуту організації спрямовувало свою діяльність у національному демократично-поступовому напрямі і мало своєю метою відродження українського народу. Задля здійснення зазначеної мети Товариство як окрема українська політична організація ставила перед собою завдання:

- закладати свої бібліотеки, музеї, читальні, книгарні; засновувати свої школи, стипендії, захистки про дітей і дорослих, бюро праці тощо;
- організовувати публічні лекції і звіти, просвітні курси, літературно-музичні вечори, концерти, спектаклі, виставки та ін.;
- видавати книжки і часописи українською мовою;
- працювати на всіх напрямках, які ведуть до взаємного єднання окремих людей українського походження і пробудження їх національної свідомості [34, с. 2].

Основним функціональним навантаженням організації було освідомлення народу – «... робота почнеться в городі – а відтіля перейде на села» [35, с. 1].

І. Челюк як член Товариства «Українська Хата» наголошував, що документація «як заклик, так і доклад повинні бути зложені на українській мові, як само й усі промови на зборах, особливо з боку фундаторів. Це обов'язково» [36, с. 1].

У Херсоні та в Херсонському повіті в 1917 році було організовано літні педагогічні курси з української мови, історії, географії, інших наук з українознавства у зв'язку з тим, що Тимчасовим Урядом було видало наказ про навчання дітей українською мовою в місцевостях з українським населенням. Херсонський повіт за національним складом населення у більшій своїй кількості був українським, а через це, земство, в разі вимоги сільської та волосної громад здійснити навчання українською мовою, повинно було виконати постанову уряду., можна додати, що Голова ради Товариства М. Чернявський разом з писарем Н. Малечею на зборах земства, щоб уникнути суперечок з приводу організації та проведення вищезазначених курсів, зауважив, що «Херсонські повітові земські збори, старого складу, ще в 1881 році винесли резолюцію про навчання у нас по школах рідною мовою людності» [35, с. 3].

Учні «Губернської Земської Хвершалської Школи» звернулися до Херсонської Губернської Земської Управи (від 25 квітня 1917 року), із проханням «ввести в 1917–1918 учебнім році преподаванне української мови.

...бажано було б преподаванне Закону Божого, географії, арифметики, історії України і інших на українській мові. Крім того, прохаємо Губернську Управу як мога швидче придбати в шкільну бібліотеку книг на українській мові, як то: Євангеліє на українській і церковно-слав'янській мові, повний Кобзарь Тараса Григоровича Шевченка, Байки Глібова; пізніших письменників: Коцюбинського, Грінченка, Кримського, Кобилянської, Винниченка, Олеся, Черкасенка; потім твори українських класиків: Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Стороженка, Гулак-Артемовського, Марка-Вовчка, Куліша, Нечуя-Левицького, Франка, а також виписати в бібліотеку журналів на українській мові [35, с. 4].

Своє звернення з проханням запровадити українську мову в школі учні пояснили так: «Українізувати Школу треба через те, що між нами більшість – українці із сел і деревень і рідною нашою мовою є тільки українська. Крім того, по скінченню Школи всі ми поїдемо працювати між український люд, котрому найбільш зрозумілою є його рідна українська мова... Наша-ж робота буде тільки тоді плодovита, коли ми будемо добре знати мову того люду, між котрим будемо працювати. Надіємось, що управа піде на зустріч нашому проханню» [35, с. 4]. Проте, підписали прохання лише 80 % школярів [35, с. 4].

Думку щодо українізації в галузі освіти М. Чернявський висловив у статті «Рідна школа» на сторінках газети «Українська хата»: «Ми, українці, повинні бути українцями, в наших школах почесне місце повинна мати мова наших матерів і батьків. Коли ми вивчимо грамоти дітей рідною мовою, то вони її ніколи не забудуть і не повернуть свого обличчя од світу в темряву; ... і в середній і вищій школах те саме почесне місце повинно бути дано українській мові скрізь на Україні. Бо достоїнство 30-мільйонного народу цього вимагає... Тому то ми й ставимо своїм гаслом: українізуємо школи на Україні. Бо школа – це повітря, воздух, яким дише людина. На цей шлях, шлях українізації школи, перше з усіх земств Херсонської губерні ступає Херсонське повітове земство» [36, с. 1].

Початком відродження національної ідеї та набуття нею реальних форм для України став 1917 рік. Ця патріотична програма знаходила відгук серед різних верст населення. Учителі, серед інших представників української інтелігенції, зустріли ці події з особливим піднесенням, зокрема «об'єднавшись у Всеукраїнську учительську спілку, вони недвозначно підтримали процес розбудови української державності, виступили з програмою суттєвих перетворень у галузі освіти і виховання» [84, с. 13].

Як зауважують О. Зубалій і Д. Рященко, процес національного державотворення став домінуючим у тій новій політичній ситуації, що склалася в Україні після падіння російського самодержавства; «у губерніях краю активно розгорнулося відновлення діяльності «Просвіти», клубів, видання україномовних газет», також помітною ознакою того часу стало відкриття українських шкіл [84, с. 14]. Тимчасовим Урядом було дозволено проводити українізацію (дерусифікацію) школи у перші місяці після революції 1917 року, впровадження української мови у сферу освітніх закладів, підготовку національно свідомих кадрів. Українізація початкових шкіл розпочалася вже у вересні 1917 року. Російська мова вводилась лише з третього року навчання як один із предметів. Вивчення української мови, літератури та історії було обов'язковим у всіх середніх школах і гімназіях. Не заборонялося відкривати в них, за вимогою батьків-неукраїнців, класи з російською мовою навчання, а в російських гімназіях, де українці становили меншість – класи з українською мовою викладання. Учні першого року навчання повинні були вивчати всі предмети за підручниками, пристосованими до діалекту тієї чи іншої місцевості, а другого – за підручниками написаними українською мовою [84, с. 14].

Основні напрями своєї діяльності в галузі розвитку освіти Центральна Рада визначала у відозві до українського народу від 22 березня 1917 року та резолюції Українського національного конгресу (квітень 1917 року). У цих документах «першочерговими завданнями були такі:

– відродження української мови;

- створення національних освітніх закладів;
- збільшення кількості україномовних газет, журналів, художньої та навчальної літератури;
- розвиток бібліотечної справи, науки, музичного, театрального та образотворчого мистецтва» [84, с. 15].

Одним із конкретних кроків на шляху українізації шкіл було запровадження Інституту Комісаріату освітніх справ, основним завданням якого було догляд за освітніми справами на Україні та українізації нижчих, середніх, спеціальних шкіл, а також співпраця з земськими управами, шкільними радами, міськими управами, різними просвітницькими товариствами, шкільними урядовцями та всіма, хто має відношення до освітніх справ. Вибиралися комісари на місцевих шкільних та національних радах, з'їздах, нарадах громадських представників та освітніх інституцій, просвіт тощо [259, арк. 46]. 10 листопада 1917 року Генеральним секретаріатом освіти, за рекомендацією українського керівничого комітету в м. Одесі, на посаду Губернського комісара народної освіти на Херсонщині було призначено В. Чеховського [257, арк. 30]. Основним завданням комісара було налагодження українізації в школах губернії. В той же час Одеський шкільний округ був протилежної думки щодо українізації шкіл і чинив значний опір в цій справі народному комісару. Не зважаючи на це, під керівництвом В. Чеховського були облаштовані бібліотеки, організовані учительські курси, скликані з'їзди для системності і послідовності просвітницької праці [259, арк. 49–50].

Перебуваючи на своїх посадах комісари просили поліпшення свого правового стану, певних інструкцій своєї діяльності та скаржилися відсутністю свідомих працівників, висловлювали потребу в повітових комісарах та інструкторах шкільної освіти. Але «найпекучішим» явищем зазначали брак підручників, який дуже гальмував справу українізації шкіл [259, арк. 51].

На підставі аналізу роботи відділу середньої освіти МНО наприкінці 1917 на початку 1918 років у напрямі українізації шкіл було розроблено проєкт про впровадження спеціальної штатної одиниці на посаду вчителя української мови

та літератури, приділялась пильна увага національному вихованню українських дітей, і були розроблені практичні вказівки для учителів «Поміч учителю в справі національного виховання учнів» [258, арк. 52]. Було відкрито декілька сільських українських гімназій з українськими вчителями, декілька вищих початкових шкіл були реформовані в середні школи з українською викладовою мовою, було організовано відділ забезпечення шкіл підручниками [104, арк. 53]. Одним із кращих методів українізації середньої школи було відкриття нових українських шкіл, і МНО усіяко сприяло цьому процесу. Впродовж п'яти місяців було відкрито близько 30 нових шкіл [79, арк. 74].

В той же час МНО критично оцінювало здійснене, тому були розроблені перспективні плани відділом середньої школи, що включали в себе впровадження вивчення українознавства за міністерською програмою, в червні-липні 1919 року введення вчителя з українознавства у штатний розпис. Крім того, планувався «з'їзд діячів усіх типів середніх шкіл» для обговорення питання українізації в школах, також перетворення шкіл різного типу у єдину школу. Особлива увага приділялася підготовці і друкуванню українських підручників з кожного предмету [79, арк. 74 зв].

Як зазначав А. Боровик, керівництво українізації початкових шкіл здійснювали земські і міські самоуправління. Постанови Всеукраїнських учительських з'їздів не вимагали одночасної та повної їх українізації, а лише тих, де були на місцях кваліфіковані вчителі-українці та необхідні шкільні підручники. Крім того, кожною міською чи земською управою приймалося рішення про шляхи реалізації, накреслені учительськими з'їздами [16, с. 50].

Але реалізація виконання наказів тогочасних Урядів ускладнювалася суспільно-політичними умовами, поліетнічністю Півдня України, антиукраїнськими настроями [121, арк. 69-69 зв.; арк. 74-75 зв.].

За словами А. Боровика, за часів освітньої політики гетьмана П. Скоропадського міністр освіти В. Василенко, який на початку своєї діяльності на посаді міністра не мав чіткої позиції щодо українізації шкіл. У той

же час рішучу позицію щодо українізації шкіл займали заступник міністра П. Холодний, значна частина керівників підрозділів та працівників Міністерства освіти: О. Дорошкевич, С. Русова, О. Музиченко, які працювали за часів Центральної Ради і намагалися впроваджувати в життя розроблені за часів УНР плани реформування школи, у тому числі її українізації [16, с. 64].

На II з'їзді Київського професійного учительського з'їзду було прийнято резолюцію про встановлення повної свободи щодо розвитку шкільних дисциплін для кожної національності. У той же час для кожної національності було рекомендовано впровадження українських дисциплін: історії, географії, української літератури та мови. Однак перехід до викладання українською мовою в школах повинен бути поступовий, «щоб не нашкодити ідеї розвитку в масах здорового національного почуття» [234, арк. 28].

Також на з'їзді було прийнято рішення поряд з вивченням української мови, літератури, історії, географії запровадити вивчення «дисциплін руської культури», у зв'язку зі схожістю двох гілок руського народу, багатовікового суспільного життя цих гілок, їх загальної культури [234, арк. 28].

В загалі на з'їзді лунали думки про те, «що не боротьба двох культур повинна йти на Україні, а братська дружня робота, направлена на те, щоб вікова несправедливість по відношенню до українського народу була спокута шляхом створення із нього великої національної сили, паралельно зі створенням також сили у його рідного брата» [234, арк. 28].

Розглядалось питання про «значення руської школи для відродження української школи в контексті її впливу на український народ через російську культуру, яка відкриває доступ до культури всього світу, що сприяє укріпленню української державності [234, арк. 29].

На з'їзді було навіть ухвалено рішення про необхідність визначення державною мовою російську мову поряд з українською [234, арк. 31].

Питання українізації шкіл, а також правовий статус комісарів розглядалися на з'їзді комісарів народної освіти, що відбувся 11–14 липня 1918 року в місті Києві.

Так, губернський комісар освіти Харківщини А. Синявський зазначив важливість наявності комісарів «на місцях», бо там, де їх не має, процес українізації шкіл йде значно повільніше. Як приклад, з 11 повітів на Слобожанщині лише тільки один має українізовану школу.

Рощаківський, губернський освітній комісар Херсонщини, вніс пропозицію не призначати вчителів губерніальними комісарами, а лише затверджувати за поданням Української Учительської Спілки. А вчителям-росіянам у певний термін вивчити українську мову [226, арк. 1].

На з'їзді було також прийнято резолюцію, яка сприяла розвитку українізації шкільної освіти. Так, підготовчі та перші класи, 75% всіх державних шкіл і тих шкіл, що мають державні права або одержують державну субсидію, повинні бути українізовані з початком 1918–1919 н. р. Нові державні середні школи повинні відкриватися тільки на українській викладовій мові до тої пори, доки українські середні школи не урівняються пропорційно по населенню з середніми школами на других викладових мовах. Там, де українські гімназії не мають власного помешкання і їм приходится поміщатися в будинках вже існуючих гімназій, українські гімназії урівнюються в правах з російськими гімназіями в правах користування будинками, кабінетами, бібліотеками та іншими інституціями. Усі вчителі українських шкіл повинні мати відповідну кваліфікацію. У школах, які підлягають українізації, усі вчителі обов'язково повинні вивчити українську мову до осені 1919 року. Скасовувалися предмети «Історія Росії» та «Географія Росії». Діловодство всіх державних шкіл повинно було переведено на українську мову [226, арк. 5].

У період з 12 травня по 24 жовтня 1918 року було введено в усіх типах шкіл предмет українознавства і навчання українською мовою, відчинення 50 нових українських загальноосвітніх середніх шкіл, запроваджувалося навчання в нижчих школах українською мовою [103, арк. 9].

1 серпня 1918 року було схвалено закон про обов'язкове навчання української мови й літератури, історії та географії України для всіх загальноосвітніх шкіл, а з 29 серпня введення вивчення української мови в усіх

нижчих початкових школах, де навчання велося мовою національних меншин [103, арк. 11–12].

У цей час з боку міністерства освіти також була суттєва фінансова підтримка. Було виділено 2 мільйонів карбованців на видання українських шкільних підручників, 400 тисяч карбованців були виділені на облаштування гімназій та інших середніх шкіл, що відкривалися в цей період за рахунок місцевого бюджету та 50 середніх шкіл були взяті на утримання з асигнуванням на суму 905,7 тис. карб. Крім того значна увага приділялась підготовці вчителів середніх шкіл, виділялися кошти на утримання однорічних педагогічних курсів при Київській та Одеській шкільних округах [107, арк. 11].

На початку 1918–1919 н. р. в Україні нараховувалося близько 43000 українських початкових шкіл [303, арк. 72].

Однак, українізація початкових шкіл стикалася з певними труднощами. Так, комісар міста Миколаєва і Херсонського повіту у справах освіти Ю. Маковський звітував Губерніальному комісару Херсонщини у справах освіти, що під час засідання секції початкових шкіл міста Миколаєва після офіційного повідомлення про майбутню українізацію початкових шкіл, присутні представники Союзу російських педагогів почали висловлювати супротив проти українізації, заявляючи про неправомірність дій комісаріату в цій справі [121, арк. 69].

З початку червня «Союз» почав перешкоджати українізації шкіл, поставив за мету довести, що Миколаїв не потребує українізації через те, що населення його не українське, дискредитувати представників Державних органів у Миколаєві, які підтримували ідею українства, дискредитувати Державні учительські курси і за можливості зірвати їх, всіма засобами заборонити вчителям початкових шкіл відвідувати Державні курси з метою гальмування впровадження української мови у школі й житті, мотивуючи відсутністю вчителів, які знають українську мову [121, арк. 69].

На одному із засідань «Союзу» розглядалось питання організації в Миколаєві «Руської общини» з метою захисту «руської культури», а також боротьби з українізацією шкіл і загальним українством [121, арк. 69].

Незважаючи на перепони, які чинив Союз Російських Педагогів, Миколаївська міська дума, враховуючи побажання громадян української національності, на початку 1918 року відкрила в Миколаєві дві повнокомплектні українські школи з українською викладовою мовою та обов'язковим вивченням російської мови, як окремого предмета [121, арк. 9].

Негативна реакція на звістку українізації шкіл була і в Одеському повітовому земстві, про що зазначав у своєму рапорті освітній комісар повіту М. Захаржевський. Він стверджував, що, не зважаючи на відносну більшість українського населення в повіті (71 %), колегія земської управи одногolosно вирішила українізацію школи «зовсім одкинути», українську мову як окремий предмет ввести у школах тільки з другого року навчання [121, арк. 75зв.]. Крім того, представники земської управи робили так, щоб якнайменше вчителів прослухало державні курси українознавства, організовуючи одночасно російськомовні курси російської мови та арифметики, гальмували придбання українських підручників, проводили анкетування серед селян повіту, які негативно ставилися до української школи [121, арк. 76 зв.].

Таким чином, українізація нижчих початкових шкіл проходила в кожному регіоні по-різному. В багатьох випадках вона залежала від ступеня лояльності керівників земств, від яких залежала організація учительських курсів з вивчення української мови, закупівля українських підручників, а також призначання вчителів на посади відповідно від їх особистого ставлення до українізації.

За словами А. Боровика, у всіх вищих початкових школах, що відкривалися в 1918–1919 н. р. для українських дітей, викладання навчальних дисциплін проводилося українською мовою. В існуючих школах, де українців була більшість, перехід на викладання українською мовою потрібно було зробити лише в перших класах. А в усіх інших класах протягом навчального

року вести підготовчу роботу серед учнів для переходу на навчання українською мовою в майбутньому [16, с. 77]. Міністерство освіти констатувало, що в 1918–1919 н. р. було 1100 українських вищих початкових шкіл. Такі успіхи українізації стали можливі лише завдяки проведеному комплексу заходів: відкриття учительських курсів з української мови, переведення учительських семінарій на викладання українською мовою. забезпечення шкіл українськими підручниками [16, с. 77].

Як бачимо, найбільш складно проходила українізація середніх шкіл.

Як зазначав С. Сірополко, саме в цих школах чинився найбільший опір українізації, це проявлялося у відмові виконувати розпорядження української влади, супротив і глузування з усього українського з боку директорів і викладачів шкіл, які були у своїй більшості проросійськими [247, с. 470].

В той же час, як зазначає А. Боровик за роки Центральної Ради і Гетьманату кількість середніх шкіл значно збільшилась. Так, в перші роки революції їх існувало більше 400, а вже на кінець 1918 н. р. таких шкіл було 1047. І хоча кількість шкіл була збільшена, але в них не вистачало україномовних учителів, шкільних підручників і методичної літератури, засобів навчання українською мовою. Все це гальмувало українізацію українських шкіл [16, с. 78]. Не зважаючи на це, уже в листопаді 1918 року діяли 132 українські середні школи.

Отже, за гетьманату в Україні існувала ціла мережа українських шкіл, до якої входило до 43 тисяч комплектів нижчих початкових шкіл, близько 1100 вищих початкових шкіл та 132 українські середні школи. За часів Скоропадського було розроблено і видано значна кількість державних документів, які стосувалися організації роботи школи, у тому числі її українізації.

Одним з основних напрямів реформування шкільної освіти за часів Директорії було продовження впровадження української мови в освітній процес. Цьому сприяло прийняття закону «Про державну мову в УНР», який було затверджено 1 січня 1919 року. Цим законом передбачалось, що

державною мовою в УНР вважається українська мова, яка є обов'язковою для вжитку в армії, флоті та в усіх урядових і загальних громадських установах [147, арк. 21 зв]. А вже 30 січня цього ж року міністерством народної освіти, яке очолював І. Огієнко, було видано наказ про застосування української мови як мови викладання в усіх типах шкіл [146, арк. 4]. Сам міністр освіти був автором посібників та підручників, фрагменти деяких наведено в *додатку Д*.

Розуміючи, що в деяких регіонах перехід на повну українізацію шкіл може викликати супротив як з боку вчительства, так і батьків, паралельно з наказом було розроблено інструкцію для губернiальних і повітових комісарів освіти щодо викладання українською мовою всіх предметів у школах. Згідно з цією інструкцією до 20 лютого поточного року вчителі, які не володіли українською як мовою викладання, могли подати прохання про дозвіл викладати іншою мовою в термін до 1 липня 1919 року до спеціально створеної комісії при губернських і повітових комісаріатах освіти. При розгляді заяв вчителів, комісією враховувалося наступні відомості: якої національності був прохач, яка була освіта, скільки років працював учителем, чи проходив курси українознавства, а також скільки років проживає в Україні [86, арк. 5].

У звіті про роботу департаменту початкової школи зазначалось, що з початку утворення УНР по всіх нижчих початкових школах України почало проводитися навчання на українській мові [78, арк. 25]. Цей перехід відбувся досить легко завдяки допомозі місцевого самоврядування і самого населення. Що стосується вищих шкіл, то на перешкоді викладанню українською мовою стояв брак підручників і відсутність учителів-українців для цих шкіл. Однак, Міністерство народної освіти робило все можливе, щоб задовольнити потребу в учителях-українцях. Українізацію вищих початкових шкіл воно проводило планомірно, вимагаючи обов'язкового навчання українською мовою лише з першого класу, а також в тих школах, що відкриваються [78, арк. 25]. Крім того, з квітня 1919 року передбачалось введення обов'язкового безкоштовного навчання в нижчих і вищих початкових школах [69, арк. 11]. Таким чином,

можна сказати, що українізація початкових шкіл різного типу була досить успішною.

Міністерство народної освіти сприяло українізації середніх шкіл. Так, відповідно до вимог Земств, окремих громад і просвітницьких інституцій про відкриття українських середніх шкіл, Міністерство внесло в мережу державних шкіл 44 гімназії і 10 реальних шкіл переважно в сільській місцевості, і надало допомогу 65 громадським і приватним гімназіям з українською мовою викладання. Станом на 10 січня 1919 року існувало 138 українських державних шкіл, громадських і приватних середніх шкіл з українською мовою викладання. Крім того до Міністерства поступило кілька сот прохань про подальше відкриття українських гімназій і реальних шкіл, або про внесення в державний реєстр вже існуючі школи. По всіх школах було впроваджено обов'язкове викладання української мови, історії та літератури [69, арк. 11 зв].

Але інколи деякі органи місцевого самоврядування не тільки не допомагали українізації шкіл, але й відкрито чинили опір. Особливо це проявлялося в русифікованих містах. Так, органи місцевої влади в місті Одесі не виплачували заробітну платню вчителям українознавства, а також тим, хто був призначений на посаду вчителя від комісара освіти. Через такі дії з боку органів самоврядування школи могли залишитися без учителів українознавства. Крім того, вчителі початкових українських шкіл також не отримували заробітну платню впродовж 4 місяців. Усе це негативно впливало на українізацію шкіл в місті [120, арк. 18–18 зв].

За словами А. Боровика, з приходом до влади Директорії було проведено ряд організаційних заходів, які мали можливість прискорити темпи українізації загальноосвітніх шкіл. До них можна віднести прийняття закону про державну мову й видання наказу та інструкції Міністерства народної освіти про впровадження викладання українською мовою в усіх типах шкіл. Реалізації цих заходів сприяла розробка тимчасових навчальних планів і програм, а також спроба вирішити проблему забезпечення шкіл учителями. Це давало змогу не

лише прискорити темпи українізації, а й допомогти окремим учителям вивчити нову мову викладання [16, с. 101].

Отже, у добу Визвольних змагань на теренах України культурно-просвітні діячі прагнули втілити в життя концепцію національної школи. Так, наприклад, як зауважує О. Невмержицька, концептуальні освітні погляди С. Русової полягали в розбудові національно-державної виховної і діяльної школи, Я. Чепіги – у розбудові національної трудової і вільної школи, С. Сірополка – народної школи праці тощо. На думку дослідниці, саме їх погляди уможливають розширення розуміння національної школи не тільки як рідномовної, але й такої, що знайомить з рідною історією, культурою, мистецтвом, реалізує завдання формування національної самосвідомості учнів, які в майбутньому були б ініціативними, активними, рішучими, впевненими у своїх силах, працелюбними, морально й інтелектуально розвиненими, готовими до самореалізації в особистісному, родинному, громадянському та державному житті. Змістове наповнення освітнього процесу тієї доби визначалося морально-релігійними, національними, громадянськими, родинними, валео-екологічними цінностями [150, с. 165, 169].

Вагомим доробком просвітянської та педагогічної діяльності Я. Чепіги щодо створення національної школи як результат його наукових розвідок став «Проект української школи» (1919), де були сформульовані основні вимоги до нової української школи того часу. Серед основних постулатів були такі:

- у створенні школи має брати участь усе українське вчительство;
- школа має бути народною і відповідати інтересам народних мас;
- важливо, щоб освіта була глибоко національною, рідномовною, відповідала душі і розуму народу, його культурному, соціальному та економічному розвитку [176, с. 24].

Після революційних подій 1917 року склалися сприятливі умови українському народові створити власну суверенну державність, з подальшою українізацією освітнього процесу й відродженням національної духовної культури. Проте, нестабільність суспільно-політичної системи як ззовні, так і в

середині України, внутрішні політичні суперечності, громадянська війна, тяжке економічне становище країни, з її регіональними особливостями, стали на заваді послідовного, системного процесу українізації загальноосвітньої школи, зокрема в Південному регіоні до 1920 року [278, с. 46].

Отже, функціональними детермінантами українського руху за відродження та розвиток етно-національної культури з початку ХХ століття до 1920 року на Півдні України, не зважаючи на складні суспільно-політичні умови (відсутність власної державності, зокрема Південний регіон України перебував у складі Росії до 1917 року; чинність Емського указу (1876 р.) до 1905 року та інших утисків щодо української мови до 1917 року; революційні події 1905 – 1907 роки, Перша світова війна 1914 – 1918 роки, Лютнева та Жовтнева революції 1917 року; Визвольні змагання (Українська демократична революція) 1917 – 1920 роки: Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР були: активність національно-свідомих політичних, наукових, культурно-просвітницьких діячів, учнів навчальних закладів, діяльність товариств «Просвіта»; видання нормативно-правових актів; відкриття українських шкіл, учительських курсів з української мови, переведення учительських семінарій на викладання українською мовою; видання україномовних підручників, українських словників, наукових праць; розповсюдження україномовної наукової, публіцистичної, художньої літератури, преси.

Таким чином, усе це сприяло відродженню та розвитку національної школи в Україні та стало підґрунтям українізації загальноосвітніх закладів у 20–30 роках ХХ століття в Південному регіоні країни.

Українізацію загальноосвітньої школи розглядаємо як суспільне явище. Кожне суспільне явище має свої часові межі. Періодизація будь-яких явищ передбачає визначення певних періодів, зокрема періоду українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920–1938 рр.).

Визначення й обґрунтування періодизації є одним із важливих завдань і результатів історико-педагогічного дослідження.

Одним із вагомих результатів історико-педагогічного дослідження є визначення й обґрунтування відповідної періодизації. Цей процес потребує ретельного вивчення наявних періодизацій із близьких тем для виявлення спільних і відмінних рис розвитку, а також із метою об'єднання історичних часових проміжків в етапи або періоди.

Питання періодизації вивчали вітчизняні вчені О. Сухомлинська [267], Н. Гупан [49; 51], В. Курило [117] та ін.

О. Сухомлинська розглядає періодизацію як визначення певних періодів розвитку того чи іншого історико-педагогічного явища з його трансформаційними процесами в контексті науково-дослідницького поля [267, с. 47].

В Енциклопедії історії України періодизація визначається як «раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу; заснована на властивостях людського інтелекту виокремлювати і поділяти інформацію на кількісно та якісно однорідні групи й систематизувати її за часовими та просторовими критеріями для отримання теоретичних знань; застосовується в усіх науках як засіб виявлення і фіксації якісних та кількісних змін в об'єкті дослідження» [70, с. 152].

Різноманітні трактування цього науково-педагогічного явища об'єднує спільне бачення механізмів виконання процедури.

Досліджуючи проблему освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону у ХХ столітті у своїй роботі В. Курило послуговується визначенням періодизації, яку надавали Я. Бурлака, Ю. Руденко, О. Пометун, з погляду яких періодизація – це процедура наукового обґрунтування поділу певної історико-педагогічної реальності на періоди, що якісно відрізняються один від одного [117, с. 35]. Періодизація за визначенням Н. Гупана є логічним розмежуванням досліджуваного періоду відповідно до якісної характеристики його щодо самостійних окремих етапів [51, с. 19]. З метою узагальнення й

систематизації матеріалів дослідження шляхом ретроспективного аналізу було досліджено й проаналізовано періодизації О. Сухомлинської [268], Л. Березівської [6], В. Кузьменка [106] та ін.

В основу періодизації національної педагогічної думки в Україні О. Сухомлинської було покладено культурно-антропологічний та цивілізаційний підхід. Дослідниця виокремлює у процесі розвитку національної педагогічної думки в Україні сім періодів: I період (IX–XVI ст.) – педагогічна думка Княжої доби; II (1569 – середина XVII ст. – педагогіка в контексті слов'янського Відродження; III (друга половина XVII–XVIII ст.: українського бароко) – педагогічна думка і школа Козацької доби; IV (XIX ст. – 1905 р.: педагогічне просвітництво в Україні) – становлення модерної педагогічної думки; V (1905–1920 рр.) – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу; VI (1920–1991 рр.) – українська педагогічна думка за радянських часів (етапи: I (1920–1933 рр.) – етап експериментування й новаторства); II (1933–1958 р.) – українська педагогіка як складова «російсько-радянської культури»; III (1958–1985 рр.) – українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток; VI (1985–1991 рр.) – становлення сучасного етапу розвитку української думки в межах радянського дискурсу; VII (1991 р.) – розвиток педагогіки і школи в Українській державі [268, с. 54]. Така періодизація дозволяє розглянути процес розвитку національної педагогічної думки в контексті трансформації суспільства. Вважаємо необхідним докладне ознайомлення зі змістом і особливостями п'ятого й шостого (особливо стосовно I та II його етапів) періодів, що співпадають із межами нашого дослідження.

Наступною цікавою в контексті нашої розвідки є монографія В. Кузьменка, у якій дослідник висвітлює проблеми формування в учнів наукової картини світу, торкається безпосередньо питань розвитку українського шкільництва, то ж корисною для нас стала запропонована ним періодизація. Вона містить такі етапи: I (1900-1917 рр.) – формування в учнів релігійної та гуманітарної картин світу на тлі відродження в Україні

національної свідомості та розвитку масової початкової школи; II (1917–1920 рр.) – формування в учнів релігійної, гуманітарної (в тому числі національної) й природничо-математичної картин світу на основі введення загального безкоштовного обов’язкового початкового навчання; III (1920–1991 рр.) – формування в учнів наукової картини світу на підґрунті марксистко-ленінського вчення в обов’язковій початковій, восьмирічній і середній освіті та 5 субперіодів до нього: 1920–1932 роки – формування в учнів цілісної наукової картини світу в умовах створення національно-радянської освіти, в основі якої – комплексна система навчання, комуністична й антирелігійна пропаганда; 1932–1958 роки – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу, що базувалася на ідеях більшовизму й антирелігійної боротьби, під час переходу школи до введення обов’язкового семирічного навчання; 1958–1964 роки – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу на партійних принципах в умовах переходу школи до обов’язкової восьмирічної освіти й переходу середніх шкіл до 11-річного навчання; 1965–1985 роки – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу в умовах уніфікації і регламентації шкільної освіти адміністративно-командною системою з одночасним уведенням міжпредметних зв’язків і переходу школи до обов’язкової середньої освіти; 1986–1991 роки – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу на партійно-демократичних засадах в умовах практики застосування в школах міжпредметних зв’язків та інтегрованих навчальних предметів; починаючи з 1991 року – формування в учнів фрагментарної наукової картини світу в різних типах шкіл, організованих на демократичних засадах із упровадженням інтегрованих навчальних дисциплін та комп’ютеризації [106, с. 8–9].

Окрім указанного, корисною стала для нас ця періодизація з огляду на те, що в ній виявлено основні чинники й тенденції розвитку українського шкільництва в широких хронологічних межах, розглянуто близьку до нашої теми формування гуманітарної, зокрема мовної картини світу школярів.

І. Жорова, аналізуючи історико-педагогічний розвиток професіоналізму вчителів природничих дисциплін у 40-х років ХХ – початку ХХІ століття, засвідчує, що зміст, форми і методи роботи з педагогами безпосередньо залежали від суспільно-політичних, структурно-організаційних, змістовно-технологічних та галузевих освітніх змін, що відбувалися у країні [72, с. 93–98].

Суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні трансформації, що відбувалися в Україні у 20–30-х роках ХХ століття, знайшли своє відображення у змістовому наповненні освітнього процесу також і на регіональному рівні, зокрема на Півдні. Через регламентацію запровадження української мови як навчальної дисципліни в освітніх закладах і як викладової та інших українознавчих дисциплін (українознавство, історія України, географія України), детермінуючим фактором чого стало вирішення національного питання в новоутворенній державі.

Питання періодизації процесу українізації в різних сферах суспільного життя, зокрема в освітній галузі як на регіональному, так і загалом в країні досліджували такі вчені.

М. Семчишин, представник наукової діаспори, досліджував проблему значення українізації для культурного процесу в Україні (1985). У своїй праці науковець зазначає, що «1-го серпня 1923 року проголошено декрет про українізацію і цим декретом визнано українську культуру за державну культуру УРСР» [245, с. 425]. З 1933 року, на його думку, «почалася деукраїнізація, почалася поголовна ліквідація усіх здобутків українського відродження [245, с. 433]. Дослідник поділяє 10-річний період процесу українізації на 3 етапи: «етап – початковий (роки 1923–1925); етап – вершковий (роки 1925–1928); етап – це ступнева ліквідація і закінчення його (роки 1928–1932–33)» [245, с. 425]. Досліджуючи питання українського шкільництва в післяукраїнізаційний період 1931 – 1934 років, М. Семчишин зазначає, що в цей час починається повна реорганізація шкільництва, яке всеціло підпорядковувалося централізованій московській системі: ліквідувалося багато українських шкіл, як і шкіл національних меншин, розбудовувалася мережа

російського шкільництва, а в «самих українських школах різко посилюється навчання російської мови, мовляв це мова не чужа, а друга» [245, с. 458].

Наведений наратив дає підставу вважати, що на початку 30-х років ХХ століття процес українізації набуває рис регресивного характеру.

Український історик Г. Васильчук розглядав українізацію вищих органів державної влади та управління (1994) як процес поширення української мови та створення україномовного оточення в середовищі урядовців [17, с. 9]. Досліджуючи праці представників наукової української діаспори: С. Николишина, який відносив період українізації до 1923–1932 років і поділяв увесь період на три доби: 1923–1925 – початок, 1925–1928 – вершок періоду, доба дискусій і роки 1928–1932 – кінець періоду; А. Животка – з 1924 року до 1930–1931 року; І. Майстренка, який означив завершення українізації 1933 роком, науковець визначає хронологічні межі українізації 1920–1930 роками. Г. Васильчук пояснює це тим, що «саме період 20-х років був часом стрімкого розвитку українізаційних процесів, а 1929–1930 роки стали роками найбільших досягнень українізації, після яких розвиток цієї політики набув форм регресу» [17, с. 11]. Однак, дослідник стверджує, що 1923 рік «як рік XII з'їзду РКП(б)У, VII конференції КП(б)У, рік, у якому було прийнято 2 українізаційних декрети, треба визнати за початок українізаційної політики в повному розумінні», а 1929–1930 роки він визначає «як апогей українізаційної кампанії, тому що 1929–1930 роки являли собою своєрідну межу, за якою українізація просувалась чисто інерційно до повної своєї смерті на початку 1930-х рр.» [17, с. 11–12].

Цінним для нашої наукової праці є відтворення В. Стремецькою в своєму дисертаційному дослідженні «Політика українізації на півдні України у 20-30-ті роки ХХ ст.» виокремлення відповідних періодів цього процесу. Вона умовно поділяє увесь українізаційний процес на 4 періоди: I (1923–1925 рр.) – організаційний; II (1925–1927-29 рр.) – період найвищих досягнень; III (1929–1932 рр.) – інерційний; IV (1933–1938 рр.) – деукраїнізаційний. Проте, як

вказала дослідниця, «окремі події могли не відповідати назві свого періоду» [265, с. 38].

Перший період, 1923–1925 роки, В. Стремецька визначає як організаційний, стверджуючи, що в той час «створювалися комісії по українізації, курси та гуртки по вивченню української мови, аналізувався національний склад округ, службовців установ та підприємств, працівників апарату; переводилося на українську мову діловодство, листування, вона запроваджувалася у виробництво; увага приділялася також поповненню апарату за рахунок українців та осіб, які володіли мовою» [265, с. 52].

Другий період, 1926–1929 роки, дослідниця характеризує як період найбільших досягнень, зауважуючи при цьому, що у цей час було постійне чергування злетів та падінь. Найістотніших результатів, на її думку, вдалося досягти у першій половині 1926 року. За статистичними даними, що наводить В. Стремецька, в Одесі, в означений період, I категорія знань української мови складала 12,2 %, на початку 1930 року в Миколаєві – (14,8 %), у 1927 року в Херсоні, відсоток I категорії сягнув – 55 %, на її думку, останні дані могли бути завищеними, у 1929 року у Зінов'ївську – (40,5 %). Проте, далі вона робить висновки, що піком українізації на Півдні України можна вважати 1929 рік, так як «...у той час значна увага приділялася створенню сприятливого для українізації зовнішнього оточення, про що свідчать численні розпорядження стосовно українізації кондукторів трамваїв, оголошень, вивісок тощо. Позитивний вплив у цьому плані мала українізація державної драми, опери, кіно. Однак, не дивлячись на певні успіхи, українізувати зовнішній вигляд міст так і не вдалося» [265, с. 53–54].

Третій період, 1929–1932 роки, розглядається дослідницею як інерційний. За висновками В. Стремецької, у той час почався перегляд суті українізації, і поступово увага до неї почала зменшуватися. Вона також зауважує, що «саботаж українізації найяскравіше виявлявся саме з верхніх ланок державної влади...» [265, с. 54].

Четвертий період, 1933–1938 роки, за визначенням В. Стремецької, деукраїнізаційний, який «найбільше себе виявив у галузі освіти», а «державний апарат, український за національністю і мовою, створити так і не вдалось» [265, с. 54].

Ще однією не менш вагомою працею є дисертаційне дослідження В. Борисова «Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.» (2003) [15]. У дисертації В. Борисова проаналізовано становлення загальноосвітньої школи на початку 1920-х років.

На підставі аналізу історіографічних джерел, науковець виділяє такі періоди у вивченні досліджуваної ним проблеми:

- з початку 1920-х років до 1933 року;
- з 1933 року до другої половини 1950-х;
- із другої половини 1950-х – до другої половини 1980-х років;
- із другої половини 1980-х років до 1992 року;
- з 1992 року – до початку XXI століття [15, с. 12].

Автором верхню межу дослідження визначено 1920 рік, що було пов'язано з прийняттям Постанови ВУЦВК від 21.02.1920 року «Про вживання у всіх установах української мови нарівні з великоросійською», а також декрету РНК УСРР від 21.09.1920 року «Про введення української мови в школах та радянських установах» є зі «становленням загальноосвітньої школи після закінчення громадянської війни і та затвердження в 1920 році на II Загальноукраїнській нараді з питань освіти нової моделі освіти: семирічної школи, що складалася з двох концентрів [15, с. 5]. Це було, на думку науковця, першими практичними кроками у проведенні «українізації» [15, с. 57–58]. Кінцевий рубіж дослідження В. Борисов пов'язує з подіями періоду кінця 1932–початку 1933 років. У цей час, як він зазначає, почалося фактичне згортання «українізації» загальноосвітніх закладів та введення єдиної системи народної освіти для всіх союзних республік без урахування їх національно-культурного та економічного розвитку [15, с. 5].

Отже, ми вважаємо, що В. Борисов визначає початком розгортання процесу українізації 1920 рік, а згортанням – 1933 рік.

Наступною працею, важливою з точки зору методології визначення етапів періоду українізаційного процесу, є робота Л. Березівської «Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті» (2009) [6]. Дослідивши реформування шкільної освіти в зазначений період засобами системно-концептуального і ретроспективного аналізу, дослідниця виділяє такі періоди й етапи:

I період (1899–1917) – спроби реформування шкільної освіти на українських землях в імперську добу, який включає такі етапи:

- проєктування змін шкільної освіти (1899–1904);
- державно-громадські ініціативи щодо реформи шкільної освіти (1904–1914);
- демократичний проєкт реформування шкільної освіти П. Ігнат'єва (1914–1916);

II період (1917–1920) – державно-громадське реформування шкільної освіти в період УНР та діяльності українських урядів: який вміщає такі етапи:

- шкільна реформа як засіб створення єдиної демократичної національної школи в добу Центральної Ради (початок березня 1917–29 квітня 1918);
- реформаторські процеси в галузі шкільної освіти в період Гетьманату П. Скоропадського (29 квітня–13 грудня 1918);
- шкільне реформування за часів Директорії як продовження освітньої політики Центральної Ради (13 листопада 1918–кінець 1920);

III період (1919–1930) – радянська реформа школи в УСРР націонал-комуністичного характеру має такі етапи:

- реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919–1920);
- реформування шкільної освіти згідно зі схемою Г. Гринька (1920–1924);
- реформування школи 1924–1927 роки як період експериментування й пошуку;

– реалізація національної радянської системи шкільної освіти в УСРР (1927–1930);

IV період (1930–1991) – внутрішньосистемне реформування радянської загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарно-партійного суспільства включає наступні етапи:

– контрреформа системи шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську 1930-х–початку 1950-х років;

– реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям 1956–1964 роки як складова десталінізації суспільного життя;

– часткові зміни і наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті 1964–1984 роки;

– зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти (1984–1991) [6, с. 46–47].

Дослідниця зазначала, що при розробці періодизації реформування шкільної освіти в Україні в досліджуваній період враховувалися як суспільно-політичні та економічні чинники, так і зміни у шкільній освіті, котрі, були закріплені у відповідних документах (циркулярах, обіжниках, постановах, законах тощо [6, с.47].

Хронологічні межі нашого дослідження збігаються з частиною I, IV періоду, а також з II, III періодами Л. Березівської, тому корисним було дослідити тенденції реформування освіти на території України в ці періоди та проаналізувати їх вплив на розвиток українізації загальноосвітніх шкіл. Це дослідження знайшло своє відображення в § 1.2 нашого дисертаційного дослідження.

Л. Потапова, досліджуючи становлення і розвиток національної школи, у своїй роботі «Розвиток національної школи в Україні (1917–1933 рр), на основі аналізу джерелознавчої бази, виділяє такі основні етапи та періоди:

1917–1920 роки – утворення української Центральної Ради; відродження національної школи; проголошення УНР та Західно-Української Народної

Республіки; проголошення провідних засад національної школи – світкість, обов’язковість, безплатність, доступність та ін., проведення освітніх реформ в Україні різними українськими урядами.

1920–1930 роки – період радянського будівництва в Україні; створення української системи освіти, базованої на врахуванні специфіки соціально-економічного становища; здійснення політики коренізації та українізації у вітчизняній освіті; розвиток національних шкіл в Україні, боротьба за національну школу на західноукраїнських землях.

1930–1933 роки – припинення процесів українізації у сфері культури, науки та освіти; початок репресій проти діячів національно-культурного відродження; ліквідація української системи освіти й її уніфікація із загальносоюзною; поступове скорочення кількості національних шкіл в Україні [202, с. 125].

І. Богінська, досліджуючи питання педагогічних кадрів Донбасу в 20–30-ті роки у своїй роботі «Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–30-ті роки)», виділяє два періоди у процесі формування нового типу вчителя – радянського педагога. В першому періоді (1920–1932) основна робота уряду (ВУЦВК, РНК, НКО) у підготовці педагогічних кадрів була зосереджена як на підготовці нової генерації вчителів, так і на пошуку шляхів залучення педагогів дореволюційної школи до розбудови радянської системи освіти. Другий період формування радянського типу педагога (1933–1939) припав на зміцнення тоталітарного режиму в СРСР, що обумовило зміну напрямів кадрової політики уряду в освітній галузі. У цей час увага державного керівництва була направлена лише на освітян уже нової формації, які здобули педагогічну освіту за радянських часів, одночасно відбувалося послідовне звільнення вчителів, які брали участь у процесах національно-культурного відродження [13, с.15–16].

На основі аналізу наукових досліджень, а також урахуваючи особливості здійснення процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 роки, ми визначили такі критерії періодизації процесу українізації в означений період: суспільно-політичні

перетворення; нормативно-правова джерельна база; соціально-економічне становище; культурно-освітня парадигма.

Таким чином, під періодизацією ми розуміємо логічний поділ відповідного періоду українізації загальноосвітньої школи як складного суспільно-політичного процесу системи певних заходів у історії розвитку українського шкільництва 20-х – 30-х років ХХ століття на відносно самостійні окремі етапи та субетапи, що детерміновані історичними об'єктивними обставинами, пов'язаними із загальними закономірностями розвитку суспільства, так і суб'єктивно-специфічними за своїм змістом, і виокремлюються на підставі важливих, хоча й неоднорідних показників переходу від одного етапу до наступного.

Аналіз змін за зазначеними показниками дало змогу нам визначити періодизацію українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 роках й окреслити три її етапи, два з яких мають свої субетапи.

Нижня межа дослідження визначається прийняттям 21 лютого 1920 року Постанови ВУЦВК УСРР «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською», що засвідчує взяття курсу на українізацію освіти, проте водночас було задекларовано рівноправність вивчення двох мов у школах республіки.

Верхня – Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках СРСР», яким передбачалося введення обов'язкового викладання російської мови у всіх неросійських школах, починаючи з 2-го класу.

Розвиток української державності на початку 20-х років ХХ століття характеризується значними трансформаціями в суспільно-політичному житті, що безпосередньо мало вплив на освітню галузь. У різні історичні періоди суспільно-політичні, соціально-економічні й культурно-освітні чинники ставали підґрунтям реформ в освітній галузі країни.

Отже, ми можемо зробити висновок, що суспільно-політичні трансформації в Україні в 1920–1938 роках, які безпосередньо вплинули на

розвиток національної освітньої галузі, а також на відродження і розвиток національної культури, спричинено історичними умовами. Протягом означеного періоду процес українізації загальноосвітньої школи мав етапи активізації, зниження уваги, стагнації та регресу.

Здійснення історико-педагогічного аналізу процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 роки. уможливило визначення одного періоду процесу українізації на Півдні України в означений період, на який безпосередньо впливали **суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні зміни**, що відбувалися у країні, і виокремлюємо три основні етапи, два з яких мають свої субетапи, що показано на рис. 1.2.

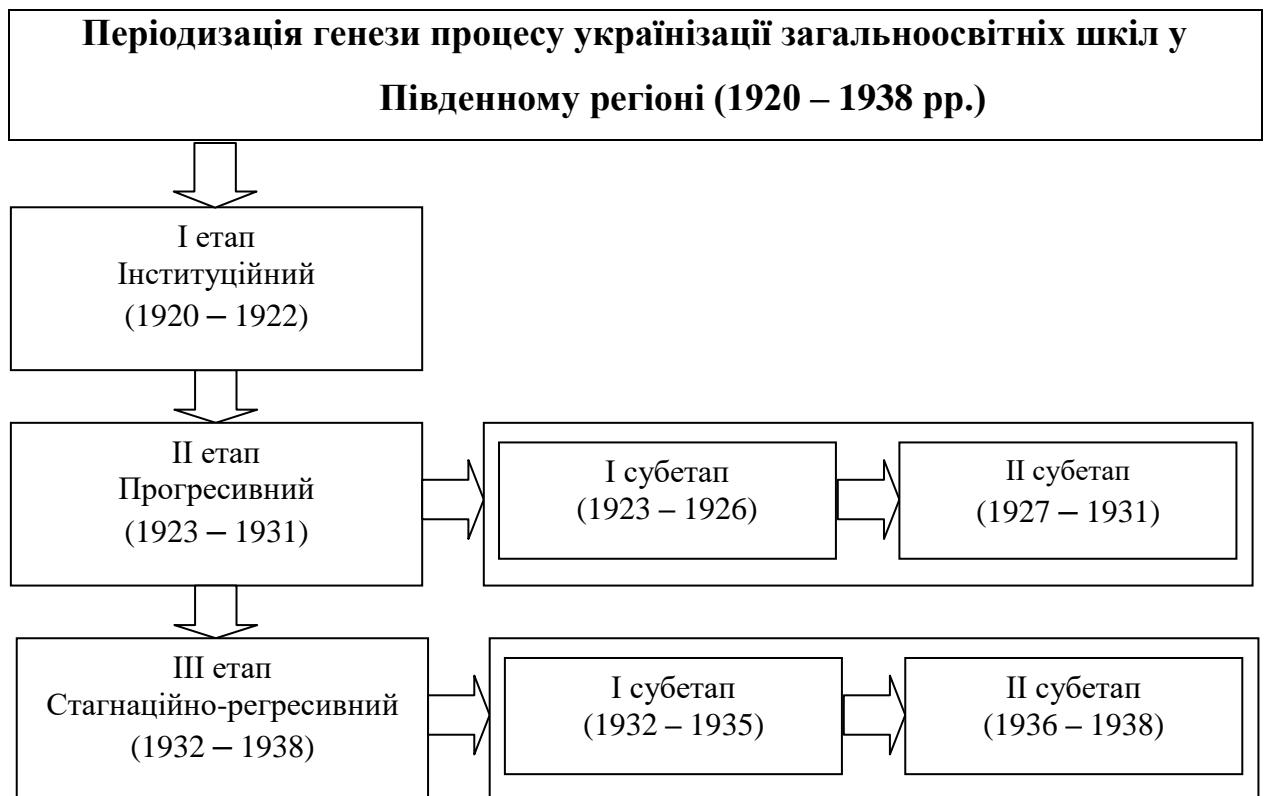

Рис. 1.2.

Періодизація генези процесу українізації загальноосвітніх шкіл у Південному регіоні (1920 – 1938 рр.)

Ґрунтуючись на історико-педагогічному аналізі джерельної бази, визначено основні чинники процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 роках: *I етап* – 1920–1922 роки –

інституційний – суспільно-політичні чинники: утвердження в УСРР чинного суспільно-політичного ладу та ідеологічного спрямування державної національної та мовної політики; зростання активності українських політичних діячів щодо створення україномовного освітнього простору, офіційна регламентованість запровадження української мови в усіх сферах суспільного життя; **соціально-економічні чинники**: наслідки Першої світової та громадянської війн, голод, зубожіння більшості населення, зруйнованість шкільних будівель, неналежний санітарний стан шкіл, безпритульність дітей та велика кількість дітей-сиріт; **культурно-освітні чинники**: розроблення нової національної освітньої парадигми, оновлення змісту та структури освіти, організація дитячих установ соціального виховання, реструктуризація всіх трирічних і чотирирічних початкових шкіл у семирічну трудову школу, утвердження концепції єдиної трудової школи на національному ґрунті, запровадження української викладової мови в усіх шкільних і освітніх установах; *II етап* – 1923 – 1931 роки – *прогресивний* (перший субетап – 1923–1927 роки, другий субетап – 1928–1931 роки): **суспільно-політичні чинники**: запровадження політики коренізації, надання офіційного статусу національним мовам в республіках Радянського Союзу, зокрема, в Україні, забезпечення рівноправності мов і допомога розвитку української мови й української культури; **соціально-економічні чинники**: економічне зростання країни, будівництва нових шкіл, покращення матеріально-технічної бази освітнього процесу; **культурно-освітні чинники**: збільшується мережа освітніх закладів, збільшується кількість учнів, охоплених україномовним навчанням, обов'язковість загальної початкової освіти, розвиток національної школи, уніфікація навчально-виховних закладів; *III етап* – 1931 – 1938 роки – *стагнаційно-регресивний* (перший субетап – 1931 – 1935 роки, другий субетап – 1936 – 1938 роки): **суспільно-політичні чинники**: посилення ідеологічного тиску та втручання керівних органів державної влади майже в усі сфери суспільного життя України, зокрема освіти, інтернаціоналізація радянського суспільства (нівелювання національного питання), авторитарна система

управління, централізація влади; **соціально-економічні чинники:** науково-технічний прогрес, індустріалізація, будівництво нових шкіл, зміцнення матеріально-технічної бази освітнього процесу, колективізація, посилення зв'язку між народами СРСР, голод; **культурно-освітні чинники:** запровадження єдиної державної радянської освітньої системи та педагогічної концепції, заборона альтернативних освітніх систем, уніфікація та стандартизація освітніх програм, обов'язкове вивчення російської мови.

Висновки до першого розділу

Актуальність проблеми зумовлюється реформуванням і розвитком національної самобутньої школи, стратегічним завданням української держави в напрямі розбудови національної системи освіти, формування громадянина-патріота – духовно багаті особистості, яка відзначалася б свідомим ставленням до держави й рідної мови, адже основною ознакою країни та генетичного коду нашого народу є українська мова. Високоосвіченість і висока мовна компетентність громадян, які вільно спілкуються державною мовою, сприяють їх співдружності у зміцненні й розбудові України.

На підставі опрацювання нормативно-правових документів, праць українських учених, аналізу поняттєво-термінологічного апарату нами було визначено ключові поняття дослідження, якими є: аксіологія, білінгвізм, державна освітня політика, ментальність, поліетнічність, рідна мова, українізація, українізація освіти.

У процесі дослідження українізація трактувалася як процес запровадження у школах викладання навчальних дисциплін українською мовою, з метою відродження, розвитку й збереження національної культури. Процес українізації освітньої галузі був однією зі складових національної реформи в Україні у 20-х роках ХХ століття. Питання українізації освіти в Україні було предметом дослідження багатьох учених різних галузей науки та здійснювався за такими напрямками: опрацювання теоретичних і методичних засад

організації навчання в освітніх закладах України, підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів, українізації освіти в окремих регіонах.

Встановлено, що, незважаючи на досить широкий спектр і вагомий результати досліджень українізації як освітньої галузі, так і інших галузей суспільного життя країни, малодослідженим залишилося питання процесу українізації загальноосвітньої школи на Півдні України у 20–30-х роках ХХ століття.

На основі опрацьованих історико-педагогічних джерел висвітлено основні передумови запровадження української мови як викладової у закладах освіти, одним з провідних завдань якої було відродження й розвиток української культури, а також підготовка нового покоління національно-свідомих громадян, задля вирішення тих нагальних питань, що постали у 1920-х роках перед молодою новоствореною державою.

До таких передумов належать: територіальне розташування південноукраїнських земель; поліетнічність регіону; діяльність окремих культурно-політичних діячів української еліти у супереч тоталітарному режиму влади; революційні зрушення в суспільно-політичному житті Російської імперії на початку ХХ століття й у 1917 році; матеріально-технічне та навчально-методичне державне забезпечення.

У низці досліджень з історії українізації здійснювалися спроби визначення й обґрунтування етапів, з яких склалися основні періоди українізаційного процесу в Україні. Аналіз суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій в Україні, що безпосередньо впливали й на регіони, зокрема Південний, дозволив нам визначити основні етапи українізаційного процесу в освітній галузі досліджуваного регіону у 1920–1938 роки, а саме: I етап – 1920–1922 роки – інституційний, коли формувалася нова систем й структура освітньої галузі; II етап – 1923–1931 роки – прогресивний, коли під впливом суспільно-політичних і соціально-економічних умов радянський уряд запроваджує політику «коренізації» (розширення шкільної мережі, збільшення охоплення навчанням дітей, збільшення друку

україномовної літератури тощо); III етап – 1932–1938 роки – стагнаційно-регресивний, під впливом ідеологічного тиску радянської влади починається уніфікація системи освіти на всій території СРСР (згорання українізації).

Основні положення першого розділу відображено в таких публікаціях автора: [272; 275; 278; 279; 280; 284].

РОЗДІЛ 2

ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНІЗАЦІЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ В ПІВДЕННОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В 1920–1938 РОКАХ.

2.1. Інституційний етап українізації системи освіти Південного регіону України в 1920–1922 рр.

Етап характеризується становленням та розвитком освітньої галузі на національному ґрунті в контексті визначальної ідеології новоутвореної держави.

Українізація як суспільно-політичне явище виникло на теренах України після революційних подій 1917 року, коли були створені сприятливі умови для довгоочікуваного вирішення національного питання, зокрема запровадження української мови не тільки в побуті, але й на офіційному рівні в усіх сферах суспільного життя. За тих історичних умов, коли Україна опинилась у складі Радянського Союзу, починаючи з 1920 року, отримавши відносну незалежність, український уряд почав у першу чергу вирішувати мовне питання. Українська мова, згідно з Постановою від 21 лютого 1920 року, отримала статус мови офіційного вжитку на рівні з російською мовою [54, арк. 129; 53]. Мовне питання було викликане природною потребою українського суспільства. Згідно з переписом переважна частина населення була українці, особливо в сільській місцевості. Радянська влада переслідувала мету донести до українського народу соціалістично-комуністичні ідеї та отримати прихильність більшості. Оскільки українське суспільство в цей переломний період було поділене на два основні табори: націоналістичний (прихильники незалежності та європеїзації) та тих, хто симпатизував більшовикам, керівництво Радянського Союзу виробило певну стратегію, як здобути «прихильність» українського народу. Уже 24 лютого 1920 року НКО видало тимчасову інструкцію для всіх губернських відділів народної освіти щодо їх практичної діяльності в Україні. У документі наголошувалося, що, зосереджуючи зусилля на підтримку і укріплення

початкової школи, зокрема треба було повідкривати українські школи, які існували раніше [38, арк. 1].

Ще одним нормативно-правовим актом, в якому представлено ідеологічний концепт проведення політики українізації, є Резолюція IV з'їзду Рад УСРР від 20 травня 1920 року «Про зміцнення єдності російського та українського народів». В документі йдеться про те, що з'їзд підтримує всі зусилля ЦВК і РНК України щодо зміцнення утвореної щільної єдності поміж українськими робітниками й селянами та їхніми російськими братами в боротьбі з ворогами Радянської влади. З'їзд також підтримує заходи уряду щодо зміцнення влади робітників і селян на Україні, які попри будь-який шовінізм, зокрема український, що негативно впливає на свідомість народних мас, зробили з української мови засіб розкріпачення українського народу від темряви і забобонів. На з'їзді також стверджувалася думка, що радянська влада єдина, що залучає до науки і культури широкі маси трудового народу, зокрема, відкриваючи університети для широких мас, поширюючи знання через позашкільну освіту на заводах, у казармах, на селі, а також через утворення єдиної трудової школи тощо [112, с. 65].

Колегією Наркомпросу РРФСР у вересні 1920 року у відповідь на доповідь наркома освіти України Г. Гринька було висловлено сподівання, що українським наркомосом, у контексті проведення українізації, буде вжито заходів щодо збереження російської культури, до якої належало на той час значна кількість населення, а також і культурних цінностей національних меншин, які проживали на теренах української республіки [233, арк. 51].

Таким чином, проведення національної політики в Україні вже на початку 1920 року відбувалося під авторитарно-ідеологічним тиском пролетарсько-інтернаціонального концепту радянської влади.

Урядові української республіки в означений період у вирішенні національного питання довелося стикнутися не тільки з великою проблемою, що дісталася у спадок від Російської імперії, ліквідації неграмотності серед більшої частини населення, а також і з поліетнічністю, зокрема Півдня України.

Відповідно до наведених відомостей перепису населення 1920 року в Південному регіоні України національний склад мав наступні показники. В Одесі українців було 12455 осіб; росіян – 191866; поляків – 13391; євреїв – 190135; німців – 4718; болгар – 778; греків – 2834; молдаван – 157; інших та невідомих – 11497; усього – 427831. В Одеській окрузі: українців – 188861; росіян – 329001; поляків – 14819; євреїв – 220122; німців – 78546; болгар – 21187; греків – 5982; молдаван – 79182; інших та невідомих – 13156; всього – 950856. В Одесі було 3 % українців від усього населення, в Одеській окрузі – 20 %; росіян в Одесі – 45 %, в Одеській окрузі – 35 %. У Миколаївській окрузі українців налічувалося 209303 тисячі (49 %), росіян – 133462 (31 %), поляків – 3065, євреїв – 48614, німців – 19243, болгар – 1733, греків – 5, молдаван – 10869, всього – 426294. Херсонська округа: українців – 410881 (75 %); росіян – 56768 (10 %); поляків – 3292; євреїв – 47269; німців – 10289; болгар – 31; греків – 320; молдаван – 105; інших та невідомих – 18509; всього – 547464 [244, арк. 142].

З наведених статистичних відомостей, від загальної кількості населення Південного регіону (у складі трьох округ і м. Одеси – 2352445 чол.) українців було 35 %, росіян – 33 %, інші національності склали 32 %. Як бачимо, українців, а отже потенційно україномовного населення, було лише третя частина, у той час як росіян і нацменшин, які також потенційно могли бути російськомовними, – переважна більшість. Такі соціально-економічні показники поліетнічності соціокультурного середовища регіону, на нашу думку, уповільнювали процес українізації.

На той час на початку 1920-х років українському урядові довелося стикнутися ще з однією нагальною проблемою – соціально-економічною, коли по завершенні громадянської війни Україна, зокрема Південний регіон, опинилася у скрутному матеріально-технічному становищі. Налічувалася також велика кількість дітей-сиріт. Перед НКО поставало завдання перш за все забезпечити цих дітей притулками, що у свою чергу зумовило створення системи закладів соціального виховання, завданням яких було вирішення

питання соціального захисту та забезпечення дітей, що залишилися без батьків, а вже потім (а можливо, одночасно) займатися не менш важливим питанням ліквідації неграмотності серед підростаючого покоління.

Г. Гринько, перебуваючи на посаді наркома освіти, відповідно до ситуації, що склалася в країні, у постанові від 10 червня 1920 року затвердив директиви до всіх Губвідділів наросвіти, які мали негайно приступити до організації в усіх губернських містах та великих промислових центрах Відкритих дитячих будинків, з метою боротьби проти дитячого недогляду [212, с. 28]. Основним завданням дитячих будинків було соціальне виховання та навчання підростаючого покоління.

На нашу думку, це зумовило пошук програмового наповнення змісту освіти та пошук методів і форм здійснення освітнього процесу. Оскільки нова ідеологія культурного будівництва країни Рад концептуально відрізнялася від засад «буржуазно-націоналістичної школи» 1917–1919 років, як на той час вважали в керівництві партії більшовиків, це спонукало НКО виробити нову стратегію розвитку освітньої галузі, наповнити новим змістом освітній процес, щоб виховати нового радянського громадянина радянської держави.

Як бачимо, розвиток національної освітньої галузі в Україні на початку 20-х років ХХ століття проходив у тяжких соціально-економічних умовах. По завершенні громадянської війни панував голод, багато дітей залишилося сиротами, не вистачало педагогічних кадрів. Забезпечення учнів і вчителів україномовною навчально-методичною літературою було на недостатньому рівні. Виникали непорозуміння з населенням: не всі хотіли вивчати українську мову. Багато приміщень, де могли проводитися заняття, були в антисанітарному стані, а деякі школи взагалі зруйновані. Означені соціально-економічні чинники деконструктивного характеру гальмували розбудову національної школи.

Не зважаючи на вище зазначені труднощі, центральний радянський і республіканський уряди приділяли значну увагу розбудові освітньої галузі в Україні, зокрема українізації шкіл.

Уже в березні 1920 року на I-му Всеукраїнському з'їзді губернських відділів народної освіти порушувалося питання українізації шкіл. Було зазначено, що в деяких губерніях, зокрема Чернігівській, Київській, в більшості повітів, було вирішено питання викладання в школах українською мовою. Учасники з'їзду висловлювали також думку та сподівання, що така тенденція буде мати місце в усіх регіонах України [261, арк. 18–19].

Наркомпрос згідно з прийнятою 21 вересня 1920 року Радою Народних Комісарів (РНК) УСРР постановою «Про введення української мови у школах і радянських установах», був зобов'язаний «...терміново розробити план широкого розвитку виховних та освітніх установ усіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання» і запровадити обов'язкове вивчення «...української мови в усіх навчально-виховних установах з українською мовою викладання» [112, с. 71]. Державне Видавництво відповідно до зазначеної постанови мало завдання «...потурбуватися про видання, узгодивши з Наркомпросом, достатньої кількості навчальних посібників українською мовою» [112, с. 71].

Отже, суспільно-політичні та соціально-економічні чинники зумовили закладання підвалин щодо створення інституцій в освітній галузі.

Як зазначає О. Мушка, стратегія Наркомосу УСРР щодо українізації шкільної освіти визначалася поглядами та орієнтирами щодо цього питання його керівників, підкреслюючи, що до кінця 20-х років ХХ століття керівництво Наркомосу УСРР переважно складалося з прихильників українізації шкільної освіти, серед яких, на її думку, був і Г. Гринько [139, с. 115].

На посаду наркома освіти Г. Гринька було призначено 16 лютого 1920 року. Як зауважує Л. Березівська, створення нової структури шкільної освіти, складовими якої стали соціальне виховання і професійна школа, відбувалося під безпосереднім керівництвом наркома Г. Гринька, який був прихильником освітньої реформи Західної Європи, в основу якої були покладені ідеї німецького педагога Г. Кершенштейнера, та «американської»

системи освіти, що ґрунтувалася на матеріальному концептуальному підході та ідеях прагматизму [6, с. 223]. Ми погоджуємося з думкою О. Мушки, що ці педагогічно-освітні чинники, були визначальними для формування нового напрямку діяльності Наркомосу УСРР у 1920 році [139, с. 42].

Так, у період своєї каденції на посту наркома освіти, у листі за 22 травня (рік не зазначено) Г. Гринько, звертаючись до т. Дехтярьова, який перебував у відрядженні за кордоном, зокрема і з питань освіти, поставив перед ним від імені Наркомосу такі завдання:

- ознайомитися з найновішими течіями педагогічної думки;
- записувати і реферувати усні бесіди з найбільш видатними діячами освіти;
- оглянути і за можливістю точно описати різні школи різних категорій і призначень;
- особисто переговорити з Р. Зейделем, Г. Кершенштейнером, О. Рюлле, Г. Шульце, О. Ессіг та іншими педагогами й запросити їх до співробітництва в журналі «Шлях Освіти» [168, арк. 69].

На відміну від освітньої системи РСФРР, в основі якої було покладено трудову школу, Г. Гринько на посаді наркома запровадив українську систему освіти, яка базувалася на соціальному вихованні, як основі освітнього процесу. Однією з причин впровадження соціального виховання в систему освіти України було те, що внаслідок Громадянської війни і розрухи на теренах України залишилось багато дітей сиріт, напівсиріт, які потребували як шкільного навчання, так і соціального забезпечення [247, с. 652].

Після проведення I Всеукраїнської наради з питань освіти, що відбулася наприкінці березня 1920 року Наркомосом УСРР було прийнято впродовж літа ряд постанов, що затверджували нову структуру шкільної освіти, а саме: «Про денні дитячі будинки» (8 червня 1920 р.) [194], «Про організацію відкритих дитячих будинків» (10 червня 1920 р.) [212], «Про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи» (15 червня 1920 р.) [197], «Про дитячі будинки» (16 червня 1920 р.) [195]. У зазначених вище документах перед

Губвідділами Наросвіти ставилися зобов'язання негайно приступити до відкриття по всіх містах і великих промислових центрах УСРР дитячих будинків і перетворення усіх шкіл з різним терміном навчання на семирічні трудові школи [197, с. 31].

Однією із концептуальних засад трудової школи на той час було здійснення трудового навчання шляхом залучення учнів до діяльності та трудового виховання шляхом участі дітей в організованій праці. На відміну від принципів старої системи освіти (дореволюційної), де учнів у школах змушували заучувати та переказувати факти, нова трудова школа, беручи за основу інстинктивні устремління дітей до творчої діяльності, прагнула навчити їх розуміти ці факти та співвіднесеність між ними [154, арк. 47].

На II Всеукраїнській нараді з питань освіти, що відбулася 17–25 серпня 1920 року було затверджено «Схему народної освіти в УСРР» від 25 вересня 1920 року. Для її запровадження у грудні 1920 року у складі Наркомосу УСРР було створено Головний комітет соціального виховання (Головсоцвих) на чолі з Г. Гриньком та Головний комітет професійної спеціальної наукової освіти (Головпрофос) на чолі з Я. Ряппо. А також було засновано Центральну та губернські ради захисту дітей, які координували роботу всіх державних і недержавних органів, задіяних у цій справі [139, с. 43].

Отже, соціально-економічні та культурно-освітні чинники сприяли реорганізації старої системи освіти та організації нової структури шкільної освіти, європейської концептуально та національної за змістом, яка базувалася на соціальному вихованні.

Показники досягнутих результатів у побудові нової структури шкільної освіти було наведено у звіті Наркомосу УСРР за 1920 рік. Згідно зі статистичними відомостями, ми бачимо, що дитячих будинків на той час по Україні було відкрито 760, зокрема в Одеській губернії – 71, в Миколаївській – 28; семирічних шкіл-клубів по Україні – 21887, в Одеській губернії – 1548, Миколаївській – 1779; інших закладів (колоній, клубів) по Україні – 750, в Одеській губернії – 73, Миколаївській – 53. Всього дітей віком від 4 до 16 років

налічувалося – 9000000, зокрема в Одеській губернії – 747590, Миколаївській губернії – 677376; охоплених установами соціального виховання всього – 2500000, в Одеській губернії – 181927, Миколаївській губернії – 181310 [81, арк. 2].

Як бачимо, у той час відбувається розвиток освітніх закладів соціального виховання, утверджується концепція трудової школи, регламентується запровадження української мови в усіх сферах суспільного життя, зокрема в освітній, українізуються школи.

Процес українізації закладів освіти на початку 1920 року УСРР практично було спричинено прийняттям і опублікуванням Декрету ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. «Про застосування української мови в усіх установах на рівні з великоросійською», яким запроваджувалося українська мова на рівні з російською «на всій території УСРР, в усіх громадських та військових установах» [53, с. 5], та постанови Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР «Про введення української мови в школах і радянських установах» від 21 вересня 1920 року [201, арк. 128]. Перед Наркомосом, згідно з прийнятою 21 вересня 1920 року РНК УСРР постановою «Про введення української мови у школах і радянських установах», постало зобов'язання «...терміново розробити план широкого розвитку виховних та освітніх установ усіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання» і запровадити обов'язкове вивчення «...української мови в усіх навчально-виховних установах з українською мовою викладання» [201, арк. 128]. Державне Видавництво згідно із зазначеною постановою повинно було «...потурбуватися про видання, узгодивши з Наркомпросом, достатньої кількості навчальних посібників українською мовою» [201, арк. 128].

На початку нового 1920–1921 н. р. в місті Миколаєві відбувалось поступове переведення всіх шкіл з різним терміном навчання в єдині семирічні школи. Проводилась масова інформаційно-роз'яснювальна робота серед батьків, учнів і педагогів про переваги єдиної семирічної трудової школи. У місті існувало 53 семирічні школи, в яких викладання проводилось рідною

мовою. В українських школах викладались дві українознавчі дисципліни: українська мова та українознавство. Діти національних меншин мали свою школу. У той же час, перед керівництвом Губнаросвіти постало завдання забезпечення школи українською літературою через видання власноруч українських книжок, а також підготовки вчителів до роботи в українських школах, шляхом організації курсів підвищення кваліфікації [61, арк. 17–17 зв., 18].

Завідувач Миколаївським відділом Губнаросвіти Абрамов, виступаючи на II Всеукраїнській нараді з питань освіти (20.08.1920 р.) зазначав, що на Миколаївщині українізація шкіл проводиться з урахуванням національного складу повітів. Навчання в початкових школах відбувалося українською мовою. У Херсонському повіті було значно більше українських шкіл, ніж у Миколаївському повіті й місті Миколаєві. В містах відсоток українського населення був значно нижчий ніж у селах, тому кількість українських шкіл була значно меншою. Викладання велося рідною мовою в залежності від національності учнів, шляхом їх опитування. Учнів 7-х і 8-х класів, які почали навчання ще до революції 1917 року російською мовою, не переводили на навчання українською мовою. Для вчителів, які не володіли українською мовою були організовані підготовчі курси [262, арк. 162–163].

У постанові Наркомосу «Про літні курси по підготовці робітників соціального виховання» від 10 липня 1920 року зазначалося, що Губвідділи освіти повинні були організувати протягом літа двомісячні курси по всіх губерніальних і, за можливості, повітових містах [196, с. 6].

Ще одним нормативно-правовим документом, який регламентував ряд заходів щодо поліпшення ситуації у школах у напрямі забезпечення освітнього процесу відповідними педагогічними кадрами був Декрет РНК УСРР «Про шкільну повинність працівників соціального виховання» від 13 лютого 1921 року [112, с. 89]. У ньому йшлося про те, що з метою політичного виховання і підвищення педагогічної кваліфікації працівників соціального виховання Радою Народних Комісарів було ухвалено рішення про підлягання

шкільній повинності кожного працівника Соцвиху до 40 років включно. Наркомосові було доручено за 3 роки на спеціальних шестимісячних курсах обучити всіх працівників Соцвиху обов'язковому політичному мінімуму й педграмоті [112, с. 89]. Для здійснення цієї мети РНК УСРР зобов'язував Наркомпрос для створення відповідних умов слухачам курсів здійснити наступне:

- звільнити від занять курсантів у їх освітніх і виховних установах із збереженням за ними посад, приміщень і повного утримання;

- звільнити слухачів курсів, які працювали у школах, на весь час навчання від усіх інших видів трудової повинності;

- забезпечити через Наркомпрод і його місцеві органи за спеціально установленими продовольчими нормами слухачів, лекторів і осіб, які виконують адміністративно-господарські функції;

- вирішити питання через Наркомпрод і Півдбюро про додаткове забезпечення курсантів, у разі їх перебування у більш чи менш віддалених місцях від своєї постійної адреси проживання, для проходження курсів. Розробляти й затверджувати освітні плани, статuti, інструкції, а також порядок проведення освітньої повинності залишалося прерогативою Наркомосу. Усі порушення вищевказаного процесу каралися відповідно до чинного законодавства того часу [112, с. 89].

З метою правильного і планомірного використання в державному масштабі осіб, зокрема вчителів вищих, нижчих і середніх шкіл, які на той час були зайняті, і тих, які працювали в минулому у сфері освіти й мистецтва, РНК УСРР ухвалило Постанову від 19 лютого «Про облік культурно-освітніх працівників» [112, с.89-90].

Крім того, наступною Постановою РНК УСРР від 19 лютого 1921 року «Про направлення діяльності Наркомосвіти з метою оволодіння просвітньої справи» задля перетворення шкіл усіх ступенів та інших заходів освітньої праці в засіб комуністичного виховання й освіти, було ухвалено такі заходи:

- виконання декрету Раднаркому про українізацію школи та інших культурно-освітніх установ (кіно, фото, тео та інші);
- відкриття курсів української мови для радянських службовців;
- збільшення шкільних помешкань та демобілізація працівників освіти (Наркомос разом з Командувачем збройними силами України) [112, с. 91–92].

Як бачимо, вищезазначені заходи були спрямовані на вирішення проблеми забезпечення закладів освіти кваліфікованими педагогічними кадрами.

Одним із заходів, здійсненим керівництвом УСРР в березні 1921 року, щодо пропаганди надбань української культури було проведення 11 березня всеукраїнського свята вшанування 60 річниці смерті геніального українського поета й великого революціонера Т. Шевченко. Цей захід було регламентовано Постановою президії ВУЦВК від 26 лютого 1921 року «Про святкування пам'яті Т. Г. Шевченко». До проведення свята залучалися усі організації, установи, спілки. Передбачалося проведення урочистих засідань та мітингів. Наркомосові було доручено повне видання творів Т. Шевченко та його біографії, встановлення пам'ятників у всіх губерніальних, повітових містах і великих селах тощо [112, с. 92–93].

V Всеукраїнський з'їзд Рад, порушуючи питання народної освіти, у своїй постанові від 3 березня 1921 року ухвалив ряд директив для ЦВК, РНК і Наркомосу, зокрема:

- планово і невідступно поширювати мережу дитячих закладів соціального виховання та освіти (дитячих будинків, садків, шкіл, клубів, майданів тощо) з метою охоплення ними дитячого населення робітничо-селянської держави;
- об'єднати засоби і зусилля всіх органів влади й усіх масових, робітничих і жіночих організацій, комнезамів, щодо вирішення великого завдання соціального захисту і соціального виховання дітей;
- звернути увагу на матеріальне забезпечення робітників освіти;

Разом з тим на Всеукраїнському з'їзді Рад було схвалено роботу Наркомосу, щодо усунення національної ворожнечі та розвитку української мови, як мови більшості населення України. До всіх пролетарів, до всього незаможного селянства та всіх працівників освіти п'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад звернувся із закликом направити ініціативи й зусилля на розвиток комуністичної освіти, комуністичного виховання [112, с. 93–95].

2–4 травня 1921 року в Харкові відбулася I-а Всеукраїнська нарада КП(б)У, де було підкреслено, що ще на грудневій конференції 1919 року партією було накреслено чітку лінію, котру повинні були проводити всі товариші, які працювали в Україні, щодо ставлення до національної української культури й мови. У резолюції грудневої конференції зокрема було зауважено, що ЦК РКП вимагало від усіх членів партії обов'язково всіма засобами сприяти усуненню перешкод вільному розвитку української мови та культури, беручи до уваги те, що українську культуру (мову, школу тощо) протягом декількох віків було пригнічено й придушено експлуаторськими класами Росії та заборонено на офіційному рівні. Оскільки через це серед неписьменної частини українських мас спостерігалися націоналістичні тенденції, то члени РКП повинні були ставитися до них з найбільшою терпимістю і обережністю, доводячи їм тотожність інтересів трудящих мас України й Росії. Члени РКП на території України повинні були практично реалізовувати право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною (українською – *В. С.*) мовою, не дозволяючи відтіснити українську мову на другий план, перетворивши як таку на знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Передбачалося також ужити певні заходи, щоб у всіх радянських установах на теренах України була достатня кількість службовців, які не тільки володіли б, але й уміли розмовляти українською мовою [112, с. 115].

Отже, вище зазначене слугує ще одним доказом того, що процес українізації, зокрема загальноосвітньої школи на Півдні України, що був започаткований у 1920 році на офіційному рівні радянською владою, мав під собою ідеологічне підґрунтя.

Уже в 1921 році по всій Україні, як зазначав С. Сірополко, почалась українізація шкіл та інших закладів Соцвиху. Цей процес відбувався не рівномірно. Середній відсоток шкіл і установ Соцвиху з українською викладовою мовою по Україні складав 63 %. У деяких губерніях, наприклад, в Подільській, Полтавській, Київській цей показник був значно вищий, майже 90 %. У той же час, на Харківщині, Донеччині цей показник складав 20 %. Крім того, цей показник значно відрізнявся від українізації шкіл сільської місцевості в губерніях і шкіл міста: в м. Києві – 25 %, у губернії – 95 %, у Катеринославі – 20 %, у губернії – 80 % [247, с. 861].

У звіті Наркомосу УСРР за 1920 рік у розділі «Національне питання в культурному будівництві» зазначено, що у школах вже було запроваджено навчання української мови та курс українознавства, близько половини шкіл були українськими. Окрім цього, Наркомос УСРР зобов'язував проводити навчання українською мовою скрізь, де вистачало для цього працівників освіти [81, арк. 5]. НКО України рекомендувало школам керуватися програмами для семирічної школи, розробленими НКО РРФСР у 1921 році, що мали у своїй основі предметну систему. Програмою з вивчення мови передбачалося вдосконалення навичок мовлення і читання. Залучення учнів до вивчення української мови та ознайомлення з українською культурою відбувалося засобами, зокрема естетичного виховання, де проводилися заняття малювання, співів, танцями, учні також ознайомлювалися з творами українського мистецтва, брали участь у художній самодіяльності [312, с. 60].

У той же час спостерігається відсутність чітко визначеної освітньої змістової лінії трудової школи. Не було також і єдиної методологічної системи щодо здійснення освітнього процесу. НКО в 1921 році було видано «Порадник по соціальному вихованню», яким регулювалися зміст і форма соціального виховання. Це інколи призводило до того, що в трудових школах на місцях освітній процес відбувався так, як того вимагали інтереси самого населення, а також вчителі могли вільно обирати форми та методи як навчання, так і виховання в трудовій школі [247, с. 684–685].

У Пораднику для дітей віком 7–12 років замість класно-урочної системи пропонувалося проводити екскурсії, спостереження, прогулянки (2–3 години); проводити різного роду розваги, співи, музика (2 години), а також відводилися години на продуктивну працю (2 години – переважно щодо самообслуговування); заняття з «перевагою психічної активності» [321, с. 111].

Як стверджує С. Яворська, програми навчальних дисциплін у 1920-х роках склалися за комплексним підходом. «Це нівелювало роль і значення навчальних предметів. Матеріал у ній був розміщений не за предметами, а за трьома розділами – «Природа», «Людина», «Праця і суспільство». Розділи й теми були дуже збіднені, мали загальні стислі недеталізовані формулювання основних положень. Ні морфологія, ні синтаксис не вивчалися систематизовано, учні не здобували потрібних знань, не набували відповідних навичок. Недооцінювалася роль учителя та значення підручника в процесі оволодіння знаннями, неправильним був підхід до проблеми зв'язку теорії з практикою» [320, с. 14].

Вищезазначені тенденції застосування таких методів і форм здійснення освітнього процесу й виховання учнівської молоді у контексті регламентованого тогочасним законодавством щодо запровадження української мови в освітній галузі та розвитку національної культури, мали як позитивний характер у здійсненні процесу українізації, так негативний.

Позитивним було те, що учні під час цих інтерактивних заходів мали можливість спілкуватися живою українською мовою, знайомилися з особливостями українського побуту, культури, звичаями та традиціями, що сприяло засвоєнню і розвитку лексико-термінологічної системи української літературної мови, розвитку мовлення учнів. Негативним, на нашу думку, міг бути той факт, що не всі вчителі досконало або на достатньому рівні володіли українською мовою, нестача україномовної дидактичної літератури, що не сприяло, таким чином, утворенню відповідного україномовного простору для учнів. Враховуючи особливості Південного регіону з його білінгвальним, поліетнічним середовищем, учителі, які на недостатньому рівні володіли

українською мовою, не мали змоги на належному рівні контролювати розвиток україномовної компетентності здобувачів освіти, виправляти помилки як в усному мовленні, так і на письмі (орфоепічні, орфографічні, лексичні, граматичні, стилістичні), що сприяло б підвищенню якісних показників здійснення процесу українізації загальноосвітньої школи на Півдні України.

На 1 січня 1922 року кількість українських трудшкіл по губерніях України (з кількості шкіл, що надали відомості) складала 12109, з них українських – 6105 (50,4 %), мішаних російсько-українських – 1967 (16,4 %) Найбільший відсоток українських шкіл був на Полтавщині (87,6 %), Київщині (74,8 %), Поділлі (75,3 %). Найменше українізовано шкіл було на Донеччині (0,8 %), Катеринославщині (24,4 %), Харківщині (28,6 %) [25, арк. 51].

На Одещині на 1 січня 1922 року з 2294 шкіл, що подали відомості, були україномовні – 307 (23,8 %), мішані російсько-українські – 197 (15,3 %) [25, арк. 51].

Відомості про хід українізації шкіл у 1922 році в Одеській губернії наведено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

**Відомості про хід українізації шкіл у 1922 році в Одеській губернії
(1922 р.)**

Округи	Кількість шкіл	Українізовано	% українізованих.	У процесі українізації	% один., які знаход. у процесі українізації	Викладання на іншій мові	% шкіл, в яких викладання іншою мовою
Одеса	66	2	3	-	-	34	52
Одеський округ	385	-	-	243	63	142	37
Балтський	282	197	70	-	-	85	30
Первомайський	388	370	95	-	-	18	5
Миколаївський	292	-	-	169	57	123	42
Херсонський	354	97	27	-	-	257	73
Всього по губернії	1767	666	38	412	23	659	37

Джерело: [260, арк. 6].

Отже, за наведеними відомостями в таблиці 2.1., ми бачимо, що станом на 1922 рік, у Південному регіоні було українізовано трохи більше третини шкіл від загальної кількості.

Відомості про учителів Одеської губернії на 1 січня 1922 року наведено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Відомості про національний склад учителів Одеської губернії станом на 1 січня 1922 року

місто, повіт	Всього учителів	Кількість учителів за національним складом						
		українці	росіяни	євреї	поляки	німці	інші	невідомі
м. Одесса	481	77	248	102	25	16	10	3
Одеський повіт	255	58	114	-	2	62	16	3
Балтський повіт	683	520	96	18	4	8	12	25
Миколаївський	467	134	255	33	11	12	11	11
Первомайський	376	281	52	5	-	1	9	28
Херсонський	350	194	85	11	-	12	16	32
Всього по губернії	2612	1264	850	169	42	111	74	102

Джерело: [29, арк. 144].

Як бачимо, за наведеними відомостями в таблиці 2.2., станом на 1 січня 1922 р., переважну кількість вчителів, які викладали у трудових школах Півдня України складали українці, більшість з яких проживала в сільській місцевості. У містах більшу кількість вчителів складали росіяни, тому процес українізації школи краще було налагоджено в сільській місцевості, де вистачало відповідних педагогічних кадрів для здійснення цього процесу.

У 1922 році педпрацівники на Херсонщині, через скрутне економічне становище, не отримували належного забезпечення по декілька місяців. Заради виживання вчителі залишали роботу в школі, займалися будь-якою іншою діяльністю. У зв'язку з цим Губвиконкоми та Наросвіта Херсонської округи залучали до матеріально-технічної та фінансової підтримки шкільної справи місцеве заможне населення як у містах, так і на селі. Виникали договірні школи. Це, сприяло збереженню й утриманню на певному рівні матеріально-технічної бази закладів, що давало можливість не переривати освітній процес

(ремонтувалися школи, підтримувався належний санітарний стан приміщень, забезпечувався освітній процес навчально-методичною літературою, учителі отримували зарплатню) [93, с. 1]. Серед тих, хто долучався до утримання школи, не рідко були й батьки учнів. Це безпосередньо мало як позитивний, так негативний вплив на здійснення процесу українізації.

Позитивним було те, що у школах, завдяки батькам чи заможним утримувачам, не припиняли освітній процес, діти були залучені до навчання, зокрема україномовного, а вчителі отримували зарплатню. Негативним проявом було те, що утримувачі школи, в залежності від того, до якої національності належали, могли впливати на адміністрацією (що могла йти на компроміси заради матеріально-технічного забезпечення закладу та не припинення освітнього процесу) щодо вибору викладової мови.

Радянська влада вже наприкінці 1922 року, беручи до уваги те, як в Україні здійснюються заходи щодо вирішення національного питання, почала на офіційному рівні боротьбу проти української «дрібнобуржуазної націоналістичної контрреволюції», до якої вони включали навіть «Просвіти», що вважалися «дрібнобуржуазними, націоналістичними куркульськими вогнищами національного цькування» [112, с. 150].

Оскільки одним із основних завдань комуністичної партії було радянська українізація української народної школи, ЦК КПУ мало за мету втілити в життя конкретні заходи, які були затверджені постановою Пленуму ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 року. Такими заходами передбачалося створити абсолютну рівноправність української і російської мови, здійснювати рішучу боротьбу проти штучної українізації і русифікації, створити умови для вільного природного розвитку української культури і надати вільний доступ українському селянству до ознайомлення з українською культурою. У школах з російською викладовою мовою передбачалося обов'язкове вивчення української мови і так само обов'язкове вивчення російської мови у школах з українською викладовою мовою. Мова викладання у школах обиралася відповідно до організованого волевиявлення населення, вираженим у вигляді

постанови Пленуму Ради або з'їзду Рад і узаконене особливим декретом. Думка викладацького персоналу при цьому не враховувалася. У галузі освіти радянська влада прагнула перетворити українську народну школу в знаряддя комуністичної освіти серед українського селянства. Для здійснення цієї мети було поставлено перед Всевидавком першочергові завдання:

- створення української радянської учбової літератури;
- складення на популярній мові коротких загальнодоступних українських підручників, що містили б елементарні знання для учнів трудової школи з історії УСРР та її Конституції;
- доручити компетентній особі написати історію України з марксистської точки зору;
- запобігти національній пропаганді через підручники шляхом забезпечення достатньої кількості рідномовних підручників усіх національних шкіл.

Поряд з тим особлива увага приділялася посиленню професійної роботи серед учителів [112, с. 149–153].

Наприкінці 1922 року, ще власне в останні дні каденції наркома освіти Г. Гринька, було визначено одне з основних завдань УСРР у галузі освіти, що знайшло своє відображення в Кодексі законів про народну освіту, який було затверджено Постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 року. Метою виховання і освіти підростаючого покоління і всього трудящого населення було розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, що ґрунтувався б на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства. Перед органами виховання й освіти поставали завдання бути знаряддям диктатури пролетаріату зі знищення класового суспільства і створення нового, провідником принципів комунізму в усі версти трудящих мас з метою виховання покоління будівників нового, комуністичного суспільства. Мову викладання в закладах освіти встановлював Наркомос,

погоджуючи свій вибір з місцевими Радами робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Оскільки національні меншості мали право на культурне самовизначення, Наркомос УСРР та його місцеві органи, не здійснюючи в жодному разі штучної як українізації, так і русифікації, мали забезпечити населенню всіх націй і національних меншостей, що населяли в той час Україну, відповідно й Південний регіон, здійснення освітнього процесу їхньою рідною мовою. В освітніх закладах УСРР цим Кодексом було регламентовано рівноправність викладання як української мови, що була мовою більшості населення України на селі, так і російської, яка була загальносоюзною мовою і мовою більшості в містах, зокрема в Південному регіоні. Уся освітня галузь УСРР мала бути пройнята духом пролетарського інтернаціоналізму [112 с.155–156, 158].

Беручи до уваги вище зазначене, а також на підставі аналізу джерельної бази, на нашу думку, процес українізації, зокрема в освітній галузі, був неминучим політичним актом радянської влади, який довелося організувати та затвердити на офіційному рівні задля здійснення основної мети розбудови радянської комуністичної держави.

Як бачимо, ідеологічним концептом розбудови молодої країни Рад безпосередньо було спричинено визначення основного змісту освіти. Оскільки новоутворена держава включала в себе національні республіки, то до змісту освіти було включено національно-культурний елемент, що було одним зі складових завдань вирішення національного питання, котре згодом знайшло своє відображення в політиці коренізації.

З одного боку, такі кроки центральної влади, хоч і були вимушені у вирішенні національного питання в союзних республіках, мали позитивний вплив на здійснення процесу українізації, зокрема українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України. Це, у свою чергу, давало змогу продовжити відродження та розвиток української національної культури, української літературної мови, розбудову національної школи, що було розпочато в 1917 році, і давало можливість українському народові

звернутися до своїх витоків, звичаїв, традицій. З іншого боку, ідеологією комуністичної партії з її диктатурою пролетаріату та впровадженням російської мови на рівні з українською в освітньому процесі, було спричинено негативний уповільнювальний вплив на здійснення завдань уряду щодо вирішення національного питання, зокрема українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні. Окрім того, на нашу думку, це було зумовлено додатково ще й такими соціально-економічними та культурно-освітніми факторами:

- економічна криза;
- поліетнічність регіону;
- велика кількість неграмотного населення;
- дві третіх населення регіону потенційно було російськомовним;
- значна кількість педагогічного складу не володіла українською мовою на відповідному рівні;
- недостатнє забезпечення освітнього процесу та його учасників відповідною україномовною літературою.

Отже, у період 1920–1922 року у Південному регіоні України процес українізації загальноосвітньої школи на законодавчому підґрунті відбувався за складних економічних умов, у період становлення в країні соціальних інституцій, зокрема освітньої галузі, де формувалася нова система та структура шкільної освіти, радянсько-національна за змістом, європейська концептуально. Українізація загальноосвітньої школи в означений період проходила в полілінгвальному та полікультурному середовищі Півдня України, що не могло не вплинути на уповільнення цього процесу в порівнянні з іншими губерніями: Київською, Полтавською та Поділлям.

Протягом цього етапу також спостерігалось поживлення видавничої діяльності україномовної літератури, було об'явлено мобілізацію педагогічних кадрів. Реструктуризувалися заклади освіти задля підготовки та перепідготовки вчителів для I та II концентрів шкіл. Створювалися ІНО у містах Півдня України – Миколаєві, Одесі та Херсоні.

2.2. Прогресивні тенденції українізації загальноосвітньої школи в 1923–1931 рр.

Новий погляд науковців на історію вітчизняної шкільної справи в ХХ столітті обумовлюється модернізацією сучасної освітньої галузі України. Звернення до досвіду реформування національної освіти та розбудови української школи надає можливість використовувати здобутки педагогічної думки для осучаснення й модернізації освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти. В умовах сьогодення дослідження основних тенденцій у становленні й розвитку національної освіти під час процесу українізації з 1923 по 1931 рік в Україні набувають особливої значущості.

На XII з'їзді РКП(б) 17–25 квітня 1923 р. було офіційно прийнято політику «коренізації», визначено основний напрям вирішення національного питання в СРСР у цілому та в УСРР зокрема. Було визначено на той час напрями національно-культурно-просвітньої роботи в республіках.

Декрет «Про заходи у справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 року було прийнято РНК УСРР задля завершення ухвалених Радянською Владою заходів «у справі забезпечення Українському народові виховання й навчання його рідною мовою та для найширшого розвитку національно-культурних форм його життя – мови, літератури й мистецтва...» й закінчення «переведення установ соціального виховання на українську мову протягом двох ближчих шкільних років» [56, арк. 117; 55].

Згідно із зазначеним декретом Наркомос повинен був вжити наступних заходів:

- забезпечити навчальні заклади педагогічними кадрами, які б володіли українською мовою;
- створити сприятливі умови для підготовки вчителів, які ще не володіли українською мовою;

– запровадити українську мову й українознавство як обов’язкові навчальні дисципліни для вивчення в не українізованих школах;

– забезпечити всі установи соціального виховання необхідною кількістю шкільних підручників і дитячої літератури українською мовою [55, с. 896–897].

Фрагмент декрету продемонстровано в *додатку Е.2*.

Означені заходи Т. Куліш, пояснює тим, що радянське суспільство мало бути освіченим для того, щоб стати зразком нового ладу, щоб збільшувати виробничий потенціал і міць держави, адже «освіта надавала чудові можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності» [110, с. 64].

Але такі заходи у справі українізації шкіл не можливо було здійснювати без українізації самого апарату НКО. В Південному регіоні України українізація ОКРВНО проходила впродовж 1923–1924 років. На початок 1924 року повністю були українізовані Балтське, Херсонське, Першетравне ОКРВНО, частково Одеське і Миколаївське, їх українізація була завершена в квітні 1924 року. Що стосується працівників ГУБВНО, то незважаючи на проходження курсів з української мови на початок 1924 року лише 15 % службовців володіли українською мовою, 55 % – не знали мови в загалі. Завершення повної українізації апарату планувалась на 1 квітня 1924 року [182, арк. 27].

Одеський губвиконком у першій половині 1923 року вимушений був звертатися до всього сільського населення губернії з проханням-закликом допомогти освіті. Селяни одностайно відгукнулися на заклик. Укладалися угоди. Продовжували функціонувати договірні школи. У той же час, не всі угоди про утримання селянами шкіл виконувались у повному обсязі, особливо під кінець навчального року. Як наслідок, учителі не отримували заробітну плату, щоб не бідувати, шукали іншу роботу, що негативно впливало на освітній процес і розвиток шкільної справи, а сільське населення продовжувало залишатися в «пітьмі невігластва». Це спонукало Губвиконком знову звернутися до селянства з проханням виконувати взяті на себе зобов’язання

допомогти школі, щоб жодна з них не закрилася, вчителі не голодували і не шукали інших місць для заробітку [171, арк. 114].

Отже, для здійснення завдань освітньої політики в 1923–1924 н. р. НКО доводилося укладати договори щодо утримання сільської школи, більша частина яких фінансувалися за рахунок заможних селян. Це обумовлювало ідеологічний вплив на заклади освіти, на вибір викладової мови в закладі.

Однак у листопаді-грудні 1923–1924 н. р. майже всі договірні школи Одеської губернії було переведено на утримання за кошти місцевого бюджету. Це, з одного боку, вказувало на економічне зростання країни, а з іншого, центральна та місцева влада прагнула якомога скоріше позбавитися від матеріальної залежності заможного селянства та їх будь-якого впливу [127, с. 317].

Покращення ситуації щодо розбудови української школи на Одещині в 1923–1924 н. р ми бачимо з таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Розвиток шкільної справи (1922–1924 рр.)

Дата	Шкіл	Педагогів	Учнів	Пересічна кількість дітей на	
				1000 душ. населення	школу
Липень 1922 р	2450	8952	98846	28	40
Січень 1923 р.	1972	4529	137183	39	69
Червень 1923 р	2201	4729	150539	42	69
Липень 1924 р.	2061	5029	178783	59	87

Джерело: [127, с. 318].

З таблиці ми бачимо, що на початку 1923 року, у порівнянні з 1922 роком, відбулося невелике скорочення шкільної мережі, а також подальше коливання у зростанні та скороченні шкіл протягом півтора року. Це було зумовлене соціально-економічними чинниками, що спонукало Губвиконком Одещини порушити питання закриття шкіл з погляду їх життєздатності. Не зважаючи на такі коливання та незначне скорочення мережі закладів освіти, кількість педагогів у порівнянні з 1922 роком було скорочено майже вдвічі. Однак уже з початку 1923 року їх кількість почала поступово зростати. Як бачимо, у

порівнянні з кінцем 1922–1923 н. р кількість учителів збільшилася на 300 чол., тобто майже на 6%, а кількість учнів – на 28244, тобто на 18 %. Замість пересічної кількості учнів на одну школу – 69 учнів перед початком 1924–1925 н. р. було 87, що вказувало на те, що школа на той час досягла нормального навантаження. Однак, не зважаючи на хоч і незначне покращення в розбудові української школи, у звіті Одеського Губвиконкому зазначалося, що тогочасна шкільна мережа не забезпечувала потреби школи, зокрема ще багато дітей віком від 8 до 15 років залишалося поза навчанням (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4.

Відсоток охоплення дітей школою в Південному регіоні України (1923–1924 н. р.)

Територія	Охоплення дітей в віці від 8 до 11 р.в 1923-24р (%)	Охоплення дітей в віці від 8 до 15 р.в 1923-24р (%)
М. Одеса з районом	50,4	28,7
Балтійська окр.	51,5	28,1
Зінов'їська	43,2	24,2
Миколаївська	41,5	22,7
Одеська	49,2	26,4
Першотравневська	44,4	22,4
Херсонська	31,8	17,9
Разом по губернії	45,2	24,4

Джерело: [127, с. 318].

Як бачимо з наведених відомостей у таблиці, більше половини дитячого населення Одеської губернії молодшого та майже дві третини дітей середнього шкільного віку не було охоплено навчанням. Таке явище може пояснюватися тим, що шкільна мережа не справлялася з охопленням дитячого контингенту, через недостатнє фінансування освітньої галузі, брак приміщень для освітніх закладів та відповідної кількості педагогічних кадрів, але також, певною мірою, і через байдуже ставлення батьків, які залишали дітей удома. Серед причин такого ставлення з боку батьків, на нашу думку, могло бути й те, що певна частина населення залишалася ще «у пільмі невігластва», особливо в сільській місцевості, як результат освітньої політики царської Росії, а також іще не регламентована на той час на офіційному рівні обов'язковість початкового навчання.

Співвідношення між кількістю українського населення і охопленням дітей українською школою по окремих губерніях на 1 жовтня 1923 року відображено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Співвідношення між кількістю українського населення і охопленням дітей українською школою по окремих губерніях станом на 1 жовтня 1923 року

Губернії	% українського населення	% українських шкіл	% українсько-російських шкіл
Харківська	79,2	29,1	49,2
Донецька	47,9	0,4	0,7
Єкатеринославська	78,5	54,9	14,3
Полтавська	92,9	97,9	-
Київська	76,8	92,4	-
Чернігівська	87,9	53,0	15,0
Волинська	70,8	87,7	1,0
Подільська	81,6	89,6	0,6
Одеська	53,6	34,0	34,0
Всього по всій Україні	72,5	61,3	11,4

Джерело: [66, арк. 64].

Як бачимо з таблиці, за кількісними показниками у деяких губерніях: Волинській, Київській, Подільській, Полтавській відсоток українського населення менший за відсоток українських шкіл, однак у більш зрусифікованих губерніях Харківській, Донецькій, Єкатеринославській та Одеській відсоток українського населення значно вище відсотка українських шкіл [66, арк. 64].

Отже, тенденція уповільнення українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України через соціально-економічні та культурно-освітні чинники спостерігалася й на початку II етапу в 1923 році.

Процес українізації загальноосвітньої школи на Півдні України в 1923–1924 н. р. здійснювався у двох напрямках: поширювалася мережа українських шкіл та велася робота щодо підвищення «кваліфікації українізації». Тобто, більшість шкіл називалися українськими у статистичних зведеннях, тільки через те, що вчителі розмовляли з дітьми звичайною українською мовою, проте, більшість з них не володіли на відповідному рівні знаннями української

літературної мови, української літератури та культури. У цих школах також не вистачало україномовної літератури [128, арк. 14].

Національний склад шкіл в порівнянні з національним складом населення представлено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6.

Національний склад шкіл у порівнянні з національним складом населення на Одещині (звіт за 1925 р.)

Національність	% населення	% шкіл в 22-23р	% шкіл в 23-24р
Українська	68,1	38	68,3
Російська	14,7	55	18,7
Німецька	3,2	7	7,2
Єврейська	6,4		2,2
Польська	0,16		0,3
Молдаванська	5,1		2,5
Болгарська	0,85		0,5
Інші	1,49		0,3

Джерело: [128, с. 14].

Як бачимо, кількість українських шкіл за один академічний рік зростає на 30 % і кількість українських шкіл відповідає відсотку українського населення.

Одночасно з українізацією школи йшов процес будівництва Нацмену. У цій справі труднощів було значно більше, ніж у справі українізації. Відсутність підручників, іноді, навіть, букварів, відсутність необхідних учительських кадрів, шкільних помешкань та інше – все це гальмувало процес будівництва національної школи.

У той же час, Одеською Губнаросвітою планувалося не тільки збільшення відсотку українських шкіл та шкіл Нацмену в окрузі, а й поліпшення якості самого навчального процесу. Для цього в 1924–1925 н. р. Губнаросвіта розповсюдила близько 95000 українських підручників та 3500 підручників Нацмену за зменшеними цінами. За ініціативою Губнаросвіти видано молдаванський буквар, перероблено буквар німецький. Школа повинна мати підручників 75 % від потреби [127, с. 319].

Українські школи були слабо забезпечені як дидактично-методичною базою, так і матеріально-технічно. Але вже в 1924–1925 н. р. асигнування на народну освіту збільшилося майже у два рази [66, арк. 62]. В результаті чого,

ситуація в матеріально-технічному забезпеченні школи почала укріплюватися, а робота в школі почала оживати. Збільшувався учнівський контингент, а вчительство, дивлячись на відродження народного господарства і піклування робочо-селянської влади школою, почувши незабутні слова великого вождя Леніна про учителя, у своїй масі повернуло в бік радянської влади, пішло десятками тисяч на політичну і педагогічну перепідготовку [66, арк. 62].

У 1922–1923 н. р. педагогічну перепідготовку пройшли більше 32 тисяч учителів, а вже в 1923–1924 н. р. в літній кампанії з педагогічної перепідготовки було охоплено близько 55 тисяч учителів соціального виховання, що також, на нашу думку, мало позитивний характер на розвиток шкільництва та підвищення якості освіти, зокрема україномовної, оскільки, у зв'язку з уведенням у школах викладової української мови, почала збільшуватися кількість україномовних педкадрів [66, арк. 62].

Відродження народного господарства, укріплення матеріально-технічної бази школи, а також постанови партійного з'їзду, центральних органів радянської влади сприяли планомірному розвитку процесу українізації культурно-просвітницьких та освітніх установ. Але через недостатню кількість українських культурних сил процес українізації проходив не так стрімко, як хотілось державному керівництву. На їх думку, основна задача керівних органів народної освіти полягала в тому, щоб весь цей процес українізації направляти в русло «будівництва робітничо-селянської держави й майбутнього комуністичного суспільства. Задача у тому, щоб через рідну мову, через національно-культурні форми повести широкі маси до культури світової, до інтернаціоналу трудящих.» [66, арк. 63].

Отже, у 1923–1924 н. р. у Південному регіоні спостерігається поживлення й розвиток освітньої справи, розширення шкільної мережі, особливо на селі. Призупинялося скорочення навчально-виховних і культурно-просвітніх установ. Постало нагальним питання запровадження рідної мови, зокрема української в школі, оновлення змісту освіти відповідно до потреб

робочих і селян, а також політичної та педагогічної перепідготовки педагогічних кадрів [66, арк. 61].

С. Палій зазначає, що в 1924–1925 н. р. в Одесі налічувалася 61 школа, у селах Одеської округи було 413 шкіл [175, с. 10, 11].

Необхідність «зміцнення обслуговування українського населення школою з викладанням рідною мовою» [175, с. 11] обумовлювалася не тільки переважанням у місті російськомовних шкіл, а на селі – україномовних, також і статистичними відомостями про стан установ Соцвиху, Політпросвіти, Профосу Одеського губернського відділу народної освіти (жовтень 1922 року – січень 1924 року). Згідно із зазначеними відомостями в Одеській окрузі було 178 учителів, які знали українську мову й могли викладати на ній, майже всі (177) могли викладати письмо та читання в початковій школі і лише 34 з них могли викладати інші дисципліни [26, арк. 141].

Губвиконкомом Одещини та Окрвиконкоми у 1924–1925 н. р. мали планове завдання поширення й розвитку шкільної мережі та закінчення процесу українізації тих шкіл (як 4-річних, так і 7-річних), які було українізовано частково [21, арк. 115–116]. До того ж у 1924–1925 н. р. перед Губвиконкомом Одещини також ставилося завдання покращити забезпечення шкіл радянськими підручниками, з яких переважна більшість мала бути україномовними [21, арк. 116].

В цілому Одеській губернії на 1 січня 1924 року налічувалося 2055 шкіл, з яких у 1012 викладання велося українською мовою, у 405 – російською мовою та у 637 – на мовах національних меншин [181, арк. 87].

На Одещині також функціонували і трудові школи. На 1 січня 1924 року в Одеській окрузі українських шкіл налічувалося 13, що українізувалися – 104, російських – 92, німецьких – 76, єврейських – 4, болгарських – 8, молдавських – 31, невідомо яких конкретно – 69, всього – 397 [28, арк. 140]. Відповідно до «Відомостей про національний склад учнів трудшкіл в округах Одеської губернії» на перше січня 1924 року в Одеській окрузі українців навчалася 10561 учень; росіян – 2360; німців – 5873; євреїв – 1523; болгар –

759; молдаван – 2756; невідомо – 6399; інші – 338; всього – 30569 [27, арк. 139]. Розподіл шкіл за національним складом учнів на 1 листопада 1924 року наведено в табл. 2.7

Таблиця 2.7.

Розподіл шкіл за національним складом учнів на 1 листопада 1924 року.

Назва округи/міста	Українських	російських	єврейських	німецьких	польських	молдавських	болгарських	грецьких	вірменських	всього
м.Одеса (з районом)	23	43	11	2	1	-		1	1	82
Одеська	246	15	4	78	-	41	12	-	1	397

Джерело: [128, арк. 15].

Отже, як бачимо з таблиці, станом на 1 листопада 1924 року в місті Одесі було 28 % українських шкіл, в Одеській окрузі – 64,4 %.

Кількість учнів українців станом на 1 жовтня 1924 року в місті Одесі – 15,7 %, в Одеській окрузі – 43 % [128, арк. 15].

Таким чином, впродовж року спостерігалася позитивна динаміка українізації шкіл в Одеському регіоні і місті Одесі зокрема, а українське населення було повністю забезпечено школами з рідною мовою викладання [128, арк. 15].

На порядку денному було поставлено питання про загальнообов'язкове початкове навчання по всій країні, у контексті загальної боротьби за ліквідацію неписьменності [66, арк. 61].

Шкільна політика НКО УСРР у 1924–1925 роках. визначалася Постановою ВУЦВК і РНК «Про проведення загального навчання» (30 липня 1924), за яким протягом шести років передбачалося охопити дітей віком 8–11 років загальним навчанням у 4-річних школах [112, с. 263].

Відповідно до відомостей про розподіл трудшкіл в округах Одеської губернії за мовою викладання в Миколаївській окрузі на 1 січня 1924 року функціонувало всього 238 шкіл, де навчалося 21423 учні. За національною ознакою та за мовою викладання школи мали такий склад: українських – 61 школа; що українізуються – 64; російських – 93; німецьких – 12;

єврейських – 6; польських – 1; вірменських – 1 [28, арк. 140]. Етнічний склад учнів у цих школах відповідно до «Відомостей про національний склад учнів трудшкіл в округах Одеської губернії» на перше січня 1924 року був таким: українців – 13000; росіян – 5821; німців – 1089; євреїв – 1422; поляків – 78; вірмен – 13 [27, арк. 139].

У місті Миколаєві в 1923–1924 н. р. була повністю українізована 1 школа, в якій навчалися 175 учнів. Ще в 4 школах були українські класи, в інших школах українська мова вивчалась як дисципліна з 3 класу [229, арк. 37].

Розподіл шкіл за національність на 1 листопада 1924 року можна побачити в табл. 2.8.

Таблиця 2.8.

Назва округи	українських	російських	єврейських	німецьких	польських	чеських	молдавських	всього
Миколаївська	181	72	6	19	1	-	-	279

Джерело: [128, арк. 15].

Отже, за наведеними в таблиці відомостями, ми бачимо, що станом на 1 жовтня 1924 року в Миколаївській окрузі було 64,8 % українських шкіл, а кількість учнів українців станом на 1 жовтня 1924 року в Миколаївській окрузі було 49,5 % [128, арк. 15].

Таким чином, упродовж року в місті Миколаєві, як і в Одесі, спостерігалася позитивна динаміка українізації шкіл у Миколаївській окрузі й українське населення також було повністю забезпечено школами з рідною мовою викладання [128, арк. 15].

В річному звіті про діяльність Херсонської Окрінспектури Наросвіти з 1 жовтня 1923 року по 10 серпня 1924 року зазначалося, що станом на 1 жовтня 1923 року в Херсонській окрузі всього налічувалося 387 шкіл, Шкільна мережа розподілялася таким чином: семирічних шкіл було 16 шкіл, неповних – 371. За мовою викладання переважали російські школи їх було 330, українських – 18, німецьких – 24, єврейських – 14, польських – 1, тобто лише 5 % шкіл було українізовано [31, арк. 87]. Впродовж навчального року мережа шкіл була дещо скорочено. Так у травні 1924 року в окрузі існувало 348 шкіл, з яких у місті

Херсоні знаходилося 12. За мовою викладання українських було – 281, російських – 31, німецьких – 24, єврейських – 9, польських – 2, шведських – 1. Найбільша кількість українських шкіл знаходилася в Голопристанському – 33, Херсонському – 30 та Чаплинському районі – 29, найменша – в Бериславському та Великоолександрівському районі. Це пояснювалося тим, що в цих районах були німецькі, шведські поселення і школи задовольняли потреби нацменшин. У місті Херсоні налічувалося лише 3 українські школи і 7 російських. Таким чином, школи з українською мовою викладання займали в шкільній мережі – 80,7 %, з російською – 9 %, з німецькою – 7 %, з єврейською – 2,6 %, з польською, шведською – 0,7 % [239, арк. 2–3].

Отже впродовж року пройшла українізація шкіл на 75 %.

Національний склад учнів шкіл Херсонської округи був таким: українці складала – 69,4 % від загальної кількості учнів, росіяни – 14,4 %, німці – 5,4 %, євреї – 9,9 %, поляки, шведи – 0,9 % [239, арк. 5].

Таким чином школи Херсонської округи з українською, німецькою мовою викладання повною мірою задовольняли потреби населення в навчанні дітей рідною мовою. Однак, від загальної кількості дітей в окрузі шкільного віку (8–11 років) 55 % були не охоплені навчанням [239, арк. 4 зв.]. Однією з причин було те, що учні не відвідували школи, інколи через низький рівень матеріального забезпечення родин (у зимовий час не мали взуття та одягу), а також залучення дітей батьками до сільськогосподарських робіт у весняний період. Це пояснює такий відсоток охоплення трудошколами дітей шкільного віку окремих національностей: української – 24 %, російської – 27 %, німецької – 84 %, єврейської – 36 %, польської – 21 %, шведської – 43 %.

У Херсонській окрузі на 1 січня 1924 року функціонувало 328 трудових шкіл, в яких навчалася всього 27169 учнів. За національною ознакою та за мовою викладання школи розподілялися так: українських – 102; що українізуються – 146; російських – 41; німецьких – 27; єврейських – 9; польських – 3; всього – 328 [28, арк. 140].

Відповідно до «Відомостей про національний склад учнів трудшкіл в округах Одеської губернії» етнічний склад учнів у цих школах на перше січня 1924 року був таким: українців – 18226; росіяни – 7386; німців – 1362; євреїв – 2747; поляків – 219; інші – 229 [27, арк. 139].

Херсонська Наросвіта перед початком нового 1923–1924 н. р. в першу чергу мала здійснити перевірку щодо політичної та педагогічної відповідності всього учительства, з метою відібрати кращих педпрацівників. Умовою такого відбору було перевірка ознайомлення та засвоєння сучасних на той час програм, а також обізнаність у питаннях нової педагогіки та методології. Від непридатних елементів ниву просвіти планувалося очистити [92, с. 2].

У 1924–1925 роках проводилась в державі компанія з перепідготовки працівників освіти. При центральному бюро НКО (народного комісаріату освіти) з перепідготовки і при губернських бюро організувалися центральні і губернські лекторські бюро. Задачами таких лектбюро було повне охоплення, точний облік і широке використання у справі перепідготовки всіх науково-педагогічних і лекторських сил столиці, губернських міст, периферії. Всі наукової кваліфікації педагоги і лектори губенських міст і периферії бралися гублектбюро на облік і заносилися в спеціально реєстраційну книгу після заповнення спеціальної анкети з урахуванням ділової характеристики, оцінки практичної роботи і з зазначенням спеціальності або спеціальностей місця роботи і посади [62, арк. 56].

Одеська губернія. В Одеській губернії організовано губ і окр. бюро. План перепідготовки розраховано на річний термін. Проведенні 6 ти тижневі губкурси в місті Одесі. Курсантів – 73 (учителі районних шкіл). З них учителів нацменшин – 10 чоловік: євреїв – 4, німців – 2, молдован – 4. Опорними пунктами з перепідготовки були в Одесі, Миколаєві, Херсоні були Інститути народної освіти. У Балті та Первомайську були районні школи. В усіх округах важливу роль відігравали будинки Просвіт і методичні бюро. Проведилися курси в Миколаєві. Передбачалося відкриття курсів у Херсоні в 4 кварталі за наявності коштів. В інших округах курси не було відкрито [62, арк. 46]. Також

організовувалися двотижневі районні семінари у 8 пунктах під керівництвом тих, хто закінчив губкурси. Однак ці семінари опинялися під загрозою відкриття через те, що учителі не отримували зарплатню і не могли бути присутніми два тижні на курсах. Інспектурі пропонувалося вжити заходів щодо видачі вчителям зарплати по липень включно не пізніше 15 серпня. За матеріалами Одеської губернії вчителі брали активну участь у суспільній роботі, вчителі йшли шляхом засвоєння політичних відомостей й активно долучалися до Радянського будівництва. У справі будівництва нової школи вчительство відчувало себе невідповідним і відчуває велику потребу у роботі з перепідготовки. Багато вчителів хотіли потрапити на курси вільними слухачами навіть за свої кошти [62, арк. 46 зв.].

Також організовувалися двотижневі районні семінари у 8 пунктах під керівництвом тих, хто закінчив губкурси. Однак, ці семінари опинялися під загрозою відкриття через те, що вчителі з травня місяця (відомості за 2 липня, скоріше за все 1924 року) не отримували зарплатню і не могли бути присутніми два тижні на курсах. Інспектурі пропонувалося вжити заходів щодо видачі вчителям зарплати по липень включно не пізніше 15 серпня. За матеріалами Одеської губернії вчителі брали активну участь у суспільній роботі, вчителі йшли шляхом засвоєння політичних відомостей і активно долучалися до радянського будівництва. У справі будівництва нової школи вчительство відчувало себе невідповідним і відчуває велику потребу у роботі з перепідготовки. Багато вчителів хотіли потрапити на курси вільними слухачами навіть за свої кошти [62, арк. 46 зв.].

Підготовкою педагогічних кадрів на Півдні України займалися також інститути народної освіти, зокрема Херсонський інститут народної освіти (ХІНО, назва з 1921 року). На факультеті соціального виховання готували «працівників вищої кваліфікації для роботи в закладах соціального виховання (дитячому садку, дитбудинку, школі) [300, с. 26]. До кінця 1924 року українізація ХІНО проходила стихійно і визначалася головним чином наявністю українського студентства (з 231 студента: 204 – українців, 15 –

росіян, 6 – євреїв, 6 – інших національностей) та введенням до навчальних планів факультетів обов'язкового курсу української мови [300, с. 31].

В анкетах за 1926 рік для обстеження стану українізації вчителів трудових шкіл Соцвиху та Профосу Херсонської округи, зокрема Голопристанського району, у селах Очаківське, Пам'ятне, Чулаківка опитані педагоги зазначали, що більшість учителів, які працювали в українізованих школах, вільно володіли українською мовою. Вивчення української мови відбувалось як самостійно, так і в гуртковій роботі секцій лікнепу. Вчителі були обізнані з творами українських класиків: В. Винниченка, Л. Глібова, І. Котляревського, Л. Українки, І. Франка, Т. Шевченка та ін. У той же час із підручниками з українського правопису, історії української літератури, українознавства, географії України були ознайомлені не всі [2, арк. 2, 3, 4, 8].

У 1925–1926 н. р. із 28 викладачів ХІНО лише один не володів українською мовою [300, с. 32]. На базі інституту в 1920-х роках було засновано спеціальний семінар для підготовки викладачів українознавства і української мови для установ, підприємств та ін, а також ХІНО стає центром українізації Херсонщини [300, с. 46].

Отже, питання забезпеченості освітнього процесу кваліфікованими вчителями вже на початку 20-х років ХХ століття, зокрема на Херсонщині, було поставлено досить гостро.

На Миколаєвщині у 1924–1925 н. р. школами Соцвиху було охоплено 31,856 дитячого населення з 1 до 4-х груп – 23,414 дітей, школами з 5 до 7 груп – 8,442 дітей. За термінами навчання було: одnorічок – 1, 2-річок – 53, 3-річок – 142, 4-річок – 78, 5-річок – 6, 6-річок – 3, 7-річок – 17, всього – 300 шкіл [67, арк. 189]

Порівнюючи відсоток охоплення дітей школою в 1923–1924 році з 1924–1925 навчальним роком, можна констатувати значний зріст цього відсотку. Так, охоплення дітей віком від 8 до 15 років збільшився на 16,5 %, а віком з 8 до 11 років – на 21,9 %. Все це відбувалось на тлі недостатньої кількості шкіл та великого перевантаження вчителів [67, арк. 189 зв.]

У звіті старшого інспектора народної освіти VII з'їзду Рад Миколаївської округи зазначалося, що відродження народного господарства радянських республік значно зміцнювало і поглиблювало справи народної освіти, зокрема й на Миколаївщині. В минулому 1923–1924 н. р. налічувалося 237 шкіл, в яких навчалось 20920 учнів і працювало 634 вчителів. У 1924–1925 н. р. у 300 школах навчалось 31856 учнів і працювало 739 вчителів.

Отже, охоплення дітей школою збільшилося на 56 %, кількість шкіл збільшилась на 26,5 %, а кількість вчителів на 16,5 %. У той же час, не дивлячись на зміцнення народного господарства, не вдалося задовольнити потреби всього населення в народній освіті, не було змоги збільшити кількість учителів і шкіл. Відбувалося збільшення годинного навантаження на вчителів та шкільні приміщення. У порівнянні з попереднім навчальним роком збільшилося охоплення дитячого населення 4-річною школою на 20,3 %. Так, у 1924 році було охоплено 40 % дітей, а в 1923–1924 н. р. – 60,3 % [32, арк. 12–12 зв.].

Кожна школа забезпечувалася відповідними підручниками Соцвиху. Постачання підручників було централізоване, через Окрінспектуру, при чому цими підручниками забезпечувалися найбільшні учні школи, а для решти ставилось питання перед батьками про фінансування підручників самостійно [67, арк. 190]. Підручники видавалися українською, російською мовою та мовою національних меншин, зокрема єврейською, польською, німецькою, болгарською [68, арк. 209].

В період українізації на Миколаївщині проводилась підвищення кваліфікації вчителів. Вчителі міста проходили підвищення кваліфікації на курсах з українізації і потім складали іспити. На селі вчителі займалися самоосвітою в питанні вивчення української мови, іноді в районних центрах організовувалися гуртки з українознавства. Одночасно з цим педкадри поповнювалися за рахунок випускників педвузів, які отримували фіхову освіту з української мови та літератури безпосередньо в вузах [87, арк. 5].

У 1924–1925 н. р. проходили курси з перепідготовки вчителів шкіл Соцвиху, курсами було охоплено 60 учителів. Крім того, Окрнаросвітою запроваджувалися 2-тижневі курси – райпедкурсконференції, метою яких було ознайомлення вчительства з новими досягненнями в галузі розбудови трудшкіл. Через такі курси повинні були пройти всі вчителі округи [67, арк. 190].

У витязі з резолюції 2-го Пленуму Миколаївського Окрвиконкому, що відбувався 25–28 червня 1926 року зазначалось, що в окрузі є великий контингент дитячого населення, який підлягає охопленню школами, тому шкільна мережа мала бути збільшена й розширена, а також поставлено за мету повне охоплення навчанням дітей віком 8–9 років [24, арк. 57].

У звіті Миколаївської округової інспектури наросвіти за 1925–1926 н. р. згадується, що справа з українізацією взагалі вимагає ще багато праці та добору відповідних кадрів. Крім того в цій галузі великою перешкодою стоїть інертність населення, яке, не дивлячись на те, що відсоток даної національності вимагає організації освітньої установи на її мові, уперто противляться цьому. Особливо це виявилось у справі українізації шкіл м. Миколаєва. Станом на 1 жовтня 1926 року з 372 шкіл – українських шкіл – 264, російських – 50, україно-російських – 7, та нацменшин – 51 [240, арк. 6–7].

Так, у звіті за 1925–1926 н. р. в окрузі налічувалося 305 шкіл I концентру, в яких навчалося 28062 учнів, у 1926–1927 н. р. планувалося довести кількість шкіл до 330 з охопленням учнів до 34182 осіб. Кількість шкіл II концентру у 1925–1926 н. р. складала 36, в яких навчалося 11317 дітей, а вже в 1926–1927 н. р. планувалося 42 школи з охопленням учнів до 12937 осіб [80, арк. 15].

У Миколаївській окрузі на той час неохопленими школою були 13714 дітей віком від 8 до 11 років. Одночасно охопити таку кількість дітей держава не мала коштів, тому Наросвітою був розроблений п'ятирічний план. Згідно з планом у 1925–1926 н. р. повинно було охоплено 35 % або 4700 дітей від загальної кількості. У 1926–1927 н. р. – 25 % або 3438 дітей, у 1927–1928 н. р. – 3438, 1928–1929 н. р. – 1371, а в 1929–1930 н. р. – 767 дітей. У той же час,

справа загального навчання залежала від фінансово-економічного стану в окрузі [32, арк. 16 зв.].

Досягнувши успіху в охопленні дітей початковою школою, перед Наросвітою Миколаївщини стояли нові виклики: у 1925–1926 н. р. охопити 39,7 % дітей віком 8–11 років, які в минулих роках були поза школою. Це завдання досягалося шляхом відкриття по школах округи 248 комплектів, з яких 159 планувалось відкриття по школах районів, а 89 – по школах міста [67, арк. 189 зв.].

У звіті Миколаївської Окрінспектури наросвіти за перший квартал 1925–1926 н. р. (жовтень-грудень) зазначається, що особлива увага приділялася впровадженню в життя національної політики радянської влади, популяризації школи рідною мовою та переведенню шкіл на рідну мову як мову, якою викладалися навчальні дисципліни в залежності від складу населення. У той же час зазначалося, що повному переходу шкіл на викладову рідну мову заважала недостатня кількість викладацького складу, що особливо стосувалося шкіл з молдавською та болгарською мовою викладання [31, арк. 7]. Українізацію шкіл округи та декількох шкіл міста було проведено на початку цього зазначеного року згідно з планом.

На кінець 1925–1926 н. р. національний склад населення в Миколаївській окрузі складався із 51,2 % українців, 25,6 % росіян, 8,8 % євреїв, 5,75 % німців. За мовою викладання в окрузі налічувалося 204 школи з українською мовою I концентру та 6 II концентру, з українсько-російською – 22 I концентру та 5 II концентру. Школи з російською викладовою мовою – 44 I концентру та 18 II концентру, єврейською – 5 і 6 відповідно, німецькою – 22 і 2 [80, арк. 17].

В резолюції округового з'їзду Рад Миколаївщини до доповіді про стан народної освіти зазначалося, що значні досягнення відбулися у справі українізації шкіл з українським населенням, а саме: поширення мережі освітніх установ; педагогічного зміцнення освітньої справи в порівнянні з минулими роками; планового керівництва справою освіти; організація національних шкіл; українізація шкіл з українським населенням; підняття кваліфікації

вчительського персоналу; деякі досягнення з матеріального боку зміцнення шкільної мережі.

Однак, не зважаючи на вищезазначені досягнення, на 1926 рік в освітній галузі на Миколаївщині залишалося ще багато невирішених питань через матеріально-технічні та педагогічні проблеми: нестача бюджетних коштів, нестача шкільних приміщень (багато дітей з 8 до 11 років залишалося неохопленими загальним навчанням), слабе забезпечення підручниками, зокрема україномовними; певний відсоток педпрацівників мав низьку кваліфікацію [236, арк. 53].

У витязі з резолюції 2-го Пленуму Миколаївського Окрвиконкому, що відбувався 25–28 червня 1926 року зазначалось, що по окрузі є великий контингент дитячого населення, що підлягає охопленню школами, тому існуюча шкільна мережа потребує збільшення та розширення, а також було визначено мету повного охоплення дітей віком 8–9 років навчанням [24, арк. 57]

З резолюції округового з'їзду Рад Миколаївщини по доповіді про стан народної освіти зазначалося, що значні досягнення відбулися у справі українізації шкіл з українським населенням [236, арк. 53].

Національний склад початкової школи та учнів відображено в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9.

Національний склад початкової школи та учнів (1923–1924, 1925–1926 н. р.)

Школи за мовою викладання	1923/1924 навч. рік	1925/1926 навч. рік	
	кількість	Кількість шкіл	Кількість учнів
українські	98	195	15862
російські	64	73	10021
Українсько-російські	55	-	-
Нацменшостей (єврейські, німецькі, польські, болгарські)	20	32	5983

Джерело: [32, арк. 12–12 зв.].

Отже, було зроблено значний крок уперед у напрямі забезпечення населення школою з рідною мовою викладання.

Національний склад шкільних робітників мав такий вигляд: українців – 426, росіян – 203, євреїв – 67, німців – 24, поляків – 10, інших – 9. Що стосується українців, то національність не завжди відповідала володінню українською мовою, як викладовою в школі. Тому перед вчительством стояло завдання, якомога швидше вивчити викладову мову і дати можливість дітям навчатися на рідній мові. Це завдання стояло в першу чергу й перед інспектурою народної освіти округи [32, арк. 13].

В той же час, у резолюції по доповіді інспектора Народної освіти про працю за IV квартал 1925–1926 н. р. та I квартал 1926–1927 н. р. зазначалось про незначне досягнення в галузі українізації шкіл та працівників освіти, тому потрібно було поглибити роботу в цьому напрямі [83, арк. 51].

Українізацію освітніх установ Миколаївщини доводилось проводити за не дуже сприятливих умов. Основними причинами такої ситуації була відсутність потрібних кваліфікованих кадрів з української мови та літератури, зрусифікованість населення і держапарату що призводило до негативного і навіть ворожого ставлення до українізації, особливо на початку, дуже мала кількість літератури, періодичних видань, шкільних підручників на українській мові в перші роки українізації. Українізаційні процеси в шкільній справі, до офіційного проголошення політики українізації, відбувалися за ініціативою або вчителів трудшкіл, або населення [87, арк. 4].

У Миколаївській окрузі поряд зі збільшенням кількості українських шкіл, що вказувало на позитивну динаміку процесу українізації в кількісному вираженні, спостерігався деякий супротив з боку населення.

Миколаївській інспектурі народної освіти довелося стикатися з такими фактами, коли українізувалися міські школи № 4, № 6, а особливо № 15. Конфлікт розгорнувся між окрінспектурою і батьками на тлі спроби окрінспектури повністю українізувати класи початкової школи, не враховуючи побажання батьків. Справу було винесено за межі Миколаївської округи і розглянуто вищими керівними органами [155, арк. 153–157, 166, 169].

У сільській місцевості до українізації шкіл ставилися лояльніше, після проведення роз'яснювальної роботи представниками Наросвіти справа вирішувалася позитивно [87, арк. 5].

В лютому 1925 року інспектурна комісія обстеження стану українізації Одеської губернії провела обстеження деяких трудшкіл міста Херсона та міста Голої Пристані. Із тих шкіл, які обстежувалися, було виявлено, що викладання предметів здійснювалося українською мовою у 4 школах і лише в 1 школі було викладання як російською, так і українською мовою. На нашу думку, це було обумовлено тим, що менше половини (40 %) учнівського контингенту було української національності. Разом з тим, в україномовних школах позакласна робота та позаурочне спілкування учнів було двома мовами: російською і українською. Обстеження Голопристанської 7-річної школи показало, що не зважаючи на те, що 75 % учнів були української національності, батьки і школярі не володіють українською мовою і ставляться до неї або байдуже, або вороже. На батьківських зборах висловлювали бажання батьки відмінити українську мову взагалі. Враховуюче те, що спілкування дітей проходило українсько-російською мовою, тобто суржиком, вивчення української мови мало труднощі [128, арк. 30].

Із доповіді окрінспектора Наросвіти на засіданні Президії Окрвиконкому від 22.09.26 «Про підготовку на 1926–1927 н. р.» зазначено, що згідно з планом збільшення кількості шкіл по Миколаївській окрузі планувалося відкрити 350 нових комплектів, але, враховуючи стан округового бюджету, цей план було скорочено до 160 комплектів [68, арк. 209].

Українізація проводилася згідно з раніше розробленим планом. У місті цей процес було значно поширено: а) українізація шкіл, у яких вона розпочалася в минулому році, продовжена – у школах №№ 1, 3, 4, 6; № 1 – 2 гр.; № 3 – 4 гр.; № 4 – 4 гр.; № 6 – 3 і 4 гр.; б) переведено на українську мову викладання повністю школи № 25 і 28 – 5 гр.; в) українізацію було знов розпочато – школи №№ 7, 15, 18, 17, 23 і 30 – 1 гр.. Що стосується шкіл районних центрів (7-річки), то в них українізацію планувалося продовжити та

закінчити (школа № 1 Нового Бугу, № 1 – Ново-Одеси, № 1 – Вознесенська, № 1 – Очакова) [68, арк. 209].

Українські та російські школи у місті Миколаєві розподілялися таким чином.

а) Слободка й окраїни міста – українські школи – №№ 3, 6, 30, 8, 4, 25, 23; російські – №№ 24, 12, 10, 16, 20, 27;

б) центр міста – українські школи – 1, 7, 17, 15, 18, 28, російські – 2, 5, 19, 21, 26 [68, арк. 209].

Як бачимо, усі райони міста було забезпечено як українськими, так і російськими школами.

По школах округи (по селах) українізацію було проведено повністю (планувалося закінчити українізацію в деяких 4-річках, де в 4-х групах ще проводилось навчання російською мовою) [68, арк. 209].

Для вчителів Миколаївської округи продовжувалася справа у підвищенні кваліфікації вчителів і поліпшення їх якості викладання. 1926–1927 н. р. проводилися 10-денні районні педкурси, де розглядалися питання методики викладання комплексних тем в 1–4 групах. Курси проводилися працівниками окрметодкому й мали позитивний вплив на українізаційні процеси [68, арк. 209 зв.].

Одним із основним принципів, покладеним у практику викладання української мови (рідної) у 1926 році, було зв'язок між словом і життям. За спостереженнями тогочасних викладачів було помічено особливість, що серед учнів практикувалося написання текстів старанно і без помилок для вчителя, а коли писали «для себе», не дотримувалися каліграфії та орфографії (оголошення, записки, листи). Але вчителі, запровадивши метод постійного демонстрування учням тих документів, які вони писали «для себе» добилися гарного результату, що учні перестали розрізняти під час виконання письмових робіт «для себе» і «для школи», «для вчителя» і почали послуговуватися правилом: «Коли-б я не писав, я завжди буду дбати про те, щоб писати правильно» [246, с. 18–19]. Для кращого засвоєння мовного матеріалу вчителі

практикували навчання поза межами школи, а також, розглядаючи окремі теми літературного твору, намагалися якнайширше використати дитячий досвід, набутий у повсякденному житті.

Мотивацією щодо вдосконалення мови і мовлення було профорієнтаційне спрямування, яке мало на меті наочне демонстрування зв'язку слова з майбутньою професією.

Одним із напрямів удосконалення мови та мовлення була позаурочна діяльність дітей, зокрема у диткорівських гуртках школи, де учні брали участь у виданні тижневої шкільної стінгазети, що формувало громадську думку школи, а також чимало учнівських заміток або статей було надруковано у місцевих газетах [246, с.19].

Під час вивчення художніх творів з української літератури вчителі використовували метод ілюстрацій власного досвіду деяких учнів, що допомагало кращому сприйняттю прочитаного іншими учнями.

Таким чином, на той час метод, що пов'язував взаємозв'язок слова з життям виправдовував себе у зв'язку з успіхами педагогічної роботи. І через це педагоги намагалися складати програми таким чином, щоб дидактичний матеріал був тісно пов'язаний з уже набутим дитячим досвідом.

Таку широку можливість ув'язування школи з життям, як зазначає О.Сургучов, давала комплексна система організації навчального матеріалу, що була на той час досить популярна й у кожному окремому випадку залежала від педагогічної майстерності конкретного вчителя [246, с.21].

Як бачимо, такі методи й форми навчання мотивували учнів до вивчення художніх творів української літератури та програмового матеріалу української мови, що сприяло вдосконаленню українського мовлення, зокрема в Південному регіоні України. Але мусимо констатувати той факт, що це не було типовим явищем для всієї освітньої системи, а мало окремі випадки, що залежало від професійної підготовки вчителя і власне його рівня володіння українською мовою.

На уроках історії, зокрема під час вивчення історії Жовтневої революції в трудових школах, вчителі використовували художні твори з української літератури, які були написані саме про ці буремні події.

Ідеологічна концепція Радянського союзу полягала в розбудові комунізму як кінцевої мети історичного поступу суспільства. Розуміючи, що література мала великий вплив на свідомість мас, а особливо дітей, в освітньому процесі одним із засобів висвітлення історії, зокрема подій революції вчителями використовувалися художні твори.

Таким чином, розвиток художньої літератури, зокрема української, у 20 роках ХХ століття сприяв процесу українізації загальноосвітніх шкіл зокрема на Півдні України шляхом змістового наповнення освітніх програм не тільки з української мови та літератури, а також з історії, українознавства тощо [105].

У 1925–1926 н. р. деякі школи в Україні застосовували в освітньому процесі метод Долтон-план. На противагу американському індивідуалізму в школах ІІ концентру застосовувалася ланкова система навчання (групова), яка передбачала колективну роботу над навчальним матеріалом. Проте деякі моменти призвели до перегляду такої ланкової системи. Були виявлені недоліки у виконанні, наприклад, одного завдання всією ланкою, коли один читає, а інші сидять слухають.

Педагоги, аналізуючи метод Долтон-плану, розуміли, що не можна одночасно орієнтуватися й на групу (ланку), і на індивідуальну відповідальність. У результаті чого було прийнято рішення щодо компромісу, який поєднував елементи індивідуальної відповідальності з колективною роботою. Досвід роботи за Долтон-планом набувався експериментально – пошуковим методом. В кожній окремій школі могли створюватися комісії щодо вироблення чіткого регламенту роботи за Долтон-планом [123, с. 26–29].

Фрагменти матеріалів, у яких відображено методику викладання навчальних дисциплін, наведено в *додатку М*.

Таким чином, метод Долтон-плану, як метод колективної роботи над освітнім матеріалом сприяв процесу українізації загальноосвітніх шкіл як в позитивному плані, так і в негативному. Позитивне було те, що учні в ході виконання завдання спілкувалися українською мовою, розвиваючи навички усного мовлення, засвоюючи лексично-термінологічну систему української мови. Негативним було те, що не кожен учень міг брати активну повноцінну участь у виконанні завдань, мало спілкувався з членами ланки, що не сприяло розвитку мовлення та засвоєння лексично-термінологічної системи української літературної мови. Ще одним негативним фактором було те, що вчитель не в змозі був контролювати якість і чистоту мовлення учнів, відповідно до норм української літературної мови, не виконувалась робота над помилками, зокрема враховуючи особливість Південного регіону з його білінгвальним поліетнічним середовищем.

Перевірка стану українізації установ Одеської округи і міста Одеси виявила, що найбільші досягнення були серед службовців, з боку керівників досягнення були незначні. Крім того, деякі керівники установ були вороже налаштовані щодо впровадження українізації. В установах українська мова майже не вживалась, і для працівників, які навіть пройшли такі курси, згодом потрібно було організовувати нові повторні. Досить не активно з боку керівного апарату проводилася робота щодо створення гуртків для вивчення української мови [174. арк. 59, 49]. Однією з причин повільного впровадження українізації на Одещині в порівнянні з іншими регіонами України, на нашу думку, є поліетнічність населення. Згідно з переписом 1923 року в місті Одесі проживало 45 % росіян, євреїв – 40 %, а українців лише 4 % [64, арк. 4].

Перевірка вчителів у трудових школах у серпні 1926 року на знання української мови в районах Одеської округи: показали, що загальний стан знання української мови на низькому рівні. Виявлено, що з 33 % вчителів, які працюють в українських школах, не знають її взагалі, або знають на низькому рівні, а 44 % знають її на задовільному рівні [64, арк. 9 зв.].

Основними причинами такого стану було те, що керівництво районів не звертало увагу на справу українізації. Для вчителів не було організовано курсів з вивчення української мови, школи не були достатньо забезпечені українською навчальною літературою [227, арк. 2]. Через велику відстань між селами районів було важко організувати гуртки з вивчення української мови, велика завантаженість вчителя громадською працею, неукраїномовне середовище, невисока мовна компетентність учителя, проживання серед інших національних меншин, відсутність чіткої програми з вивчення української мови [228, арк. 92, 92 зв.]. Перевірка показала, що деякі вчителі не знали український правопис і не змогли навчити своїх учнів [227, арк. 197].

У 1927 році ВУЦВК та РНК УСРР було прийнято постанову «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» від 6 липня, в якій однією з директив передбачалося введення в навчальні плани російської мови як обов'язкової навчальної дисципліни в усіх школах (фрагмент якої наведено в *додатку Е.4*) [198, с. 2–11]. Це, на думку О. Мушки, було першим кроком до ідеологічного тиску, а також початком поступової уніфікації власне української моделі шкільної освіти на загальнорадянську, з чим ми не можемо не погодитись. [139, с. 126].

У резолюції X з'їзду КП(б)У від 29 листопада 1927 року «Про завдання культурного будівництва на Україні» зазначалося, що українська мова «є мовою величезної більшості всього трудящого населення України і мовою майже половини її робітничого класу». У резолюції також наголошувалось, що учительство України, і особливо «низове», провело велику самовіддану роботу, і партії було необхідно приділяти їй надалі постійну увагу вчительству, зокрема на селі. У зв'язку з участю вчителів у сільрадах і райвиконкомах, з'їзд доручав усім місцевим організаціям ужити відповідних заходів щодо добровільного громадського й культурного позашкільного навантаження вчителя, що не обмежувало б його головної шкільно-освітньої роботи та було спрямовано на подальше поліпшення стану вчителів: підвищення рівня зарплати вчителів

семирічок, поліпшення житлового, побутового стану вчителівства [112, с. 377, 378].

У 1927 році урядом було заплановано здійснення комплексу заходів щодо культурно-освітнього обслуговування нацменшин. Планувалося збільшити кількість окремих національних шкіл за наявності 20 учнів, як мінімальної кількості. Навчання в школах повинно було проводитися рідною мовою відповідних нацменшин. Якщо кількість дітей була меншою, задля ліквідації неписьменності в загальних школах вводилося як окремим предметом рідна мова для учнів тієї чи іншої національності [189, арк. 78].

Фрагменти деяких документів, що регламентували національну політику стосовно нацменшин у 1927 році наведено в *додатку Ж*.

У 1927–1928 н. р. у місті Одесі функціонувало 72 школи, де навчалося вже 28689 учнів. За національною ознакою та за мовою викладання школи мали такий склад: українських – 23, російських – 27, німецьких – 2, єврейських – 15, польських – 2, болгарських – 0, молдовських – 0, грецьких – 1, вірменських – 1, татарських – 1 [175, с. 11].

У селах Одеської округи в означений період кількість шкіл збільшилася до 551 й охоплювала навчанням вже 44224 учні. За національною ознакою школи мали такий склад: українських – 414; російських – 15; німецьких – 85 (з них – 4 мішані); єврейських – 22; польських – 0; болгарських – 12 (з них – 2 мішані); молдовських – 6 (з них – 2 мішані); грецьких – 0, вірменських – 0, татарських – 0 [175, с. 11].

На кінець 1927–1928 н. р. на Миколаївщині відсоток українських шкіл повністю відповідав відсотку українського населення, школи округи були майже повністю забезпечені підручниками для учнів і літературою для викладачів, педагогами відповідної кваліфікації [87, арк. 6].

Отже, на Миколаївщині керівництво окрінспектури намагалося виконувати директиви щодо здійснення українізації.

Однак перевірка вчителів на Миколаївщині у 1928 році показала, що незважаючи на кількісні показники у справі українізації, якісні були не на

бажаному рівні. Одними з причин такого результату могло бути те, що навіть найкращі вказівки зверху можуть бути або ж неправильно зрозумілими, або зрозумілими лише частково [330].

За результатами перевірки викладачів шкіл Миколаївської округи на знання української мови, володіння мовою було на низькому рівні.

Так, у Новоодеському районі, хоч майже усі школи і були українськими, вчителі володіли нею недостатньо, замість літературної мови вживали суржик. У ході перевірки вчителів Володимирського району 23–24 серпня 1928 року Окрінспектура зауважувала, що навіть учителі українських шкіл були недостатньо обізнані у справі викладання української мови, а особливо граматики. Викладання відбувалося на підставі оволодіння практичними навичками без теоретичних знань. Недостатні знання були і з української літератури, а також з історії України. Нова українська література взагалі не була знайома вчительству. Що стосується вчителів з російською мовою викладання, то вони мали низький рівень знань з української мови, дуже малий словниковий запас [225, арк. 123 зв.]. Крім того, у витязі з протоколу засідання «Р» «К» «М» «Б» № 7 від 12.11.1928 року «Про підсумки українізації» зазначалося, що вчителі, які працюють у російських школах та російськомовному оточенні, не мають можливості вдосконалювати живу українську мову, тому перевірку їх знань перенести на 1 лютого 1929 року. Викладання української мови в 7-річній школі в 4 групі доручити викладачам, хто знає українську мову [23, арк. 152]. Така тенденція призводила також до того, що в учнів знижувався рівень успішності [223, арк. 105].

У 1928–1929 н. р. в Херсоні на утриманні місцевого бюджету було 3 школи I концентру і 10 шкіл II концентру, з яких повних семірічок було 8 і 1 школа водного транспорту. За національним складом учнів, школи поділялися на українські – 10, україно-російські – 1, російських – 2, єврейських – 1. Охоплення дітей віком 8–11 років початковою школою було 91,5 % [238, арк. 6–7].

Збільшення кількості класів у трудшколах упродовж 1928–1930 років призвело до дефіциту педагогічних кадрів. Одним із засобів вирішення цієї проблеми було залучення до цієї справи безробітних розумової праці, які перебували на обліку біржі праці, шляхом надання їм кваліфікації педагогічного циклу. Для цього в округах організовувалися 2-х місячні короткотермінові курси учителів [129, арк. 206].

Ще одним кроком у подоланні неналежного забезпечення педагогічними кадрами було створення короткотермінових педагогічних курсів у районах із залученням до них випускників семирічних шкіл із числа комсомольців, які досягли 18-річного віку [122, арк. 46].

У 1928 році в Херсоні організовувалися курси українознавства для викладачів української мови та літератури.

На засіданні Херсонської окркомісії з українізації від 31 липня 1928 року було зазначено, що слухачі курсів українознавства потребують кваліфікованого викладача, а вузи не можуть забезпечити такі вимоги. Викладач укрмови багатий на досвід і практику, але не озброєний необхідним академізмом. Тож для них (ДКУ, трудшколи, профшколи) цілком доцільно було відкривати курси українознавства за відповідною програмою. На зборах викладачів ДКУ було ухвалено відкрити вищі учительські однорічні курси [224, арк. 21].

У Постанові XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 15 червня 1929 року зазначалося, що проведення загального початкового навчання вимагало значно нових педагогічних працівників та підвищення їхньої кваліфікації [112, с. 453].

Із встановленням радянської влади культурні процеси в Україні відбувалися в розрізі централізованої політики комуністичної партії [43, с. 18].

У 1930 році в УСРР ще актуальним було гасло про розвиток «...культур національних формою і пролетарських, соціалістичних змістом...» [75, с. 249], що визнавало «рівноправність і державну суверенність визволених Жовтневою революцією народів...» [75, с. 249].

Як зазначає Т. Куліш, «проведення в УСРР політики українізації позитивно вплинуло на розвиток мережі загальноосвітніх навчальних закладів і, в першу чергу, україномовних шкіл» [110, с. 66].

Нова система народної освіти вимагала кількісних і якісних показників: ще більшого розгортання шкільної мережі з метою охоплення загальним навчанням дітей 8–11 років, значно поширити мережу семирічних трудових шкіл, щоб збільшити контингент для підготовки потрібних працівників для розбудови народного господарства. Із звіту про стан соціального виховання на Україні за 1929–1930 роки простежується тенденція зростання мережі трудових шкіл за останні 2 роки на 7 %, охоплення дітей школою на 20,5 %, а охоплення дітей школами II концентру на 39,7 %. Це сприяло піднесенню культурного рівня населення, але не задовольняло повною мірою потреби народного господарства в кваліфікованій робочій силі. У той же час, як свідчать статистичні відомості, сільська мережа шкіл розгорталась швидше (на 7,5 %) ніж мережа шкіл у містах (на 1,2 %). Кількість учнів в містах зросла на 8,3 %, а в селах на 24,6 %. Збільшувалась і кількість учнів, які навчалися українською мовою, особливо це простежується у школах II концентру [82, с. 1–4].

Відповідно до п'ятирічного плану культурного будівництва в Україні Соцвихом з 1928 року до 1933 року передбачалося охоплення навчанням повною мірою багатомільйонного учнівського контингенту [230, арк. 1].

Одним із завдань роботи Соцвиху в 1930 році на Миколаївщині було аналіз виконання директив Партії та Уряду щодо українізації установ Соцвиху як в місті, так і на селі шляхом формування і донесення думки про важливість українізації через громадські організації та батьківські збори окремих шкіл [191, арк. 15].

У 1927 році для національних меншин шкільну мережу почали розширювати і надавалася можливість відкривати окремі школи для тієї чи іншої національності з викладанням на рідній мові, якщо налічувалося 20 дітей. Якщо кількість дітей була меншою, дозволялось «ввести в загальній школі

викладання їх рідної мови, як окремого предмета з метою ліквідації неписьменності дітей у галузі рідної мови» [189, арк. 78].

У 1928 році на засіданні Президії ВУЦВК України було ухвалено рішення «запропонувати Окрвиконкомам під час складання загального плану поширення семирічних шкіл і інтернатів при них, передбачити в них і поширення семирічок та інтернатів при них для нацменшостей з певним районом обслуговування для кожної семирічки». Такі заходи вживалися «з метою забезпечення дітям можливості продовжувати навчання рідною мовою у II концентрі семирічної трудової школи» [22, арк. 143 зв.].

До того ж, державою забезпечувалося видання для національних меншин продукції періодичних видань: газет та журналів, бюлетенів. Так, наприклад, у 1927 році російською мовою виходило 55 різних газет (37,4 %), загальним одноденним тиражем 433 тисячі примірників, єврейською мовою – 5 газет, загальним тиражем 25 тисяч примірників, німецькою – 2 газети (4 тис. примірників), а також польською, молдавською, болгарською мовами [57, арк. 131]. А вже в 1928 році одним із ухвалених рішень засідання Президії ВУЦВК України було доручення «Наркомосвіти УССР та Всеукраїнській Філії Центровидаву народів СРСР вжити заходів до дальшого поширення видавничої діяльності мовами нацменшин, звернувши увагу на видання підручників, дитячої масової політичної та популярно-наукової літератури й белетристики» [57, арк. 144 зв.].

В усіх школах нацмену в 1929–1930 роках було введено викладання обов'язкових предметів: української мови з 3 класу, а російської мови з 5 класу [172, арк. 35].

У постанові Колегії Народного комісаріату освіти «Про стан наросвіти в Херсонській окрузі» на 20 травня 1929 року зазначалося, що діти нацменшин, які живуть компактно в національних районах, охопленні навчанням на задовільному рівні. Про дітей, які живуть розпорошено серед українського населення, Окружна інспекція народної освіти не подбала щодо їх обслуговування: не було на той час організовано групи для вивчення ними

рідної мови. Відзначалося також, що однією із серйозних хиб була відсутність у німецькому районі сільськогосподарської школи, в якій «потреба гостро відчувалася» [216, с. 3]. Таким чином, основними засадами запровадження навчання рідною мовою в школах національних меншин Півдня України у 20-х роках ХХ століття було створення державою відповідних умов організації освітнього процесу шляхом його демократизації та гуманізації з метою розвитку й формування комунікативно-компетентної, національно свідомої особистості.

Як бачимо, на процес українізації національного шкільництва на Півдні України у 1923–1928 роках впливали різні чинники (табл. 2.10).

Таблиця 2.10.

Чинники впливу на процес українізації національного шкільництва на Півдні України у 1920–1928 роках

Чинники українізації шкіл деконструктивного характеру	Чинники українізації шкіл конструктивного характеру
<ul style="list-style-type: none"> • осиротілість дітей 	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення права безплатного користування школою; • створення культустанов для найбільш бідного населення
<ul style="list-style-type: none"> • нестача педагогічних кадрів 	<ul style="list-style-type: none"> • заходи Наркомосу щодо забезпечення навчальних закладів україномовними педагогічними кадрами з метою створення сприятливих умов для розповсюдження української мови серед учительського загалу; • самоосвіта вчителів
<ul style="list-style-type: none"> • недостатнє забезпечення учнів і вчителів україномовною навчально-методичною літературою 	<ul style="list-style-type: none"> • заходи Наркомосу, Держвидаву, щодо забезпечення освітнього процесу у закладах Соцвиху достатньою кількістю навчальних посібників, підручників, шкільних poradників і дитячої літератури українською мовою
<ul style="list-style-type: none"> • багатоетнічний склад населення Південного регіону України 	<ul style="list-style-type: none"> • запровадження викладання українською мовою навчальних дисциплін у школах по всій території УСРР;
<ul style="list-style-type: none"> • небажання населення вивчати українську мову 	<ul style="list-style-type: none"> • уведення для обов'язкового вивчення навчальної дисципліни «Українська мова» (навіть у неукраїнізованих школах)
<ul style="list-style-type: none"> • зруйнованість і антисанітарний стан приміщень для занять 	<ul style="list-style-type: none"> • укладання державними установами (Губвиконкомама й Окрвиконкомама) договорів з населенням про утримання шкіл за рахунок селянського населення, за рахунок відомств, промислових підприємств і радянських установ, за

Джерела: [2; 54; 93; 56; 171; 201].

Таким чином, переважання серед інших національностей російськомовного населення в містах, а україномовного на селі обумовило більшу масштабність процесу українізації у сільських навчальних закладах, адже однією з головних умов переведення навчання на українську мову викладання була наявність відповідного національного контингенту на Півдні України.

У плані перебудови та реорганізації системи народної освіти на Миколаївщині у 1930 році одним із завдань було українізація Соцвиху, заходи втілення української культури у робітничі маси. Планувалось українізувати 80 % мережі Соцвиху, забезпечивши якість викладання української мови в усіх навчальних закладах округи. Під час нового прийому до трудшкіл проводити відповідну національну політику. З метою популяризації справи українізації запросити українських письменників та академіків до міста, а також організувати 10 ударних бригад з українізації апарату та установ. Збільшити відсоток українських книжок в шкільних бібліотеках до 70 % [190, арк. 7].

Як бачимо, становлення й розвиток національної школи, її українізації, забезпечення освітнього процесу кваліфікованими вчителями в період 1923–1931 років у Південному регіоні України, безпосередньо залежало від суспільно-політичних і соціально-економічних чинників розвитку тогочасного суспільства УСРР в цілому. Чинники, які негативно впливали на вище зазначений процес, це: тяжке матеріально-технічне, навчально-методичне забезпечення шкіл, нестача бюджетних коштів, не виплата заробітної плати вчителям, голод, матеріальна залежність школи від населення, велика кількість у містах російськомовних шкіл. Серед чинників позитивного спрямування були такі: видання державними органами відповідних декретів і прийняття постанов і резолюцій як на всеукраїнському, так і на місцевому рівні, розгортання політики українізації закладів освіти, фінансово-матеріальна підтримка місцевим населенням шкільної справи, відкриття літніх двомісячних, а також

шестимісячних курсів з підготовки та перепідготовки вчителів, відкриття Інститутів народної освіти, педагогічна самоосвіта.

У резолюції на доповідь «Про стан та чергові завдання культосвітнього будівництва національних меншостей» затвердженої 31 серпня 1931 року зазначено, що успіхи соціалістичного будівництва реконструктивної доби і правильне здійснення ленінської національної політики обумовили значне зростання національно-культурного будівництва мовами нацменшостей, як органічної частини загального культурного будівництва УСРР [235, арк. 22]. У документі також ідеться про те, що в напрямі загальнообов'язкового навчання, політехнізації школи, лікнепу, підготовки кадрів розвитку періодичної преси і літературно-видавничої роботи мовами нацменшостей хоч і зроблено багато, але не достатньо в контексті всіх завдань і вимог соціалістичного будівництва. Робота культосвітніх установ нацменшин визнана незадовільною щодо реорганізації масової школи на нових засадах, недостатня робота з підготовки та перепідготовки кадрів, значна кількість дітей нацменшостей навчаються в школах не на рідній мові тощо [235, арк. 22].

Таким чином, другий прогресивний етап процесу українізації в 1923–1931 роках характеризується запровадженням політики коренізації, що передбачало два напрями її реалізації: українізація корінного населення та культурний і економічний розвиток національних меншин. У цей час відбувається інтенсифікація процесу українізації. На тлі виходу з економічної кризи договірні школи переводяться на утримання коштами з державного бюджету, що позбавляє освітній процес від впливу приватних інтересів. Розширюється мережа загальноосвітніх шкіл, збільшується охоплення учнів, особливо I концентру, навчанням, зокрема україномовним. Покращується матеріально-технічна база школи, забезпечується україномовною дидактично-методичною, художньою, дитячою літературою. Вводилося викладання української мови й українознавства в неукраїнізованих школах. Регламентувалася обов'язкова початкова освіта. Велася інтенсивна пошуково-експериментальна робота щодо запровадження тих чи інших методів навчання

(дальтон-план, бригадно-лабораторний метод). Здійснювалася інтенсивна суперечлива робота щодо створення українського правопису. Видавалися українсько-російські та російсько-українські словники, терміни з яких вводилися до шкільних підручників. Розвивалася українська література, кращі зразки якої вводилися до освітніх програм для вивчення у школі. Учні в позаурочний час залучалися до культмасових заходів, брали участь у святах, ушануванні пам'яті видатних українських діячів, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки. Переходили на українську мову установи культури, зокрема оперний театр в Одесі. У той же час спостерігається недостатня наукова обґрунтованість освітніх програм, планів, дидактичної літератури. Через бажання виховати нового вчителя-пролетаря, керівництво державою часто відмовлялася від залучення до освітнього процесу кваліфікованого вчительства, яке працювало ще за часів царського уряду. Тому кваліфікація деяких працівників була не на належному рівні, а інтенсивність розбудови національної школи випереджало процес підготовки відповідних педкадрів. Особливо це було відчутно в Південному регіоні України через його поліетнічність. Українізація загальноосвітньої школи хоч і набувала ознак прогресивності в порівнянні з попереднім періодом, але через непродуманість директивних вказівок, неврахування інтересів місцевого населення національних меншин Півдня України, що викликало подекуди супротив з боку батьків, учнів, директорів шкіл до українізаційних методів і до самого процесу, також негативно впливало на хід українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України.

2.3. Згортання українізації на Півдні України в 1932–1938 роках

Досліджуючи питання українізації загальноосвітньої школи у 1932–1938 роках у Південному регіоні України, ми беремо до уваги думки деяких науковців, які висвітлювали у своїх наукових працях суспільно-політичні та культурно-освітні зміни в означений період.

Так, у період 1928–1933 років почалася уніфікація радянської системи освіти, поступово стверджувалася марксистсько-ленінська ідеологія в суспільних науках, зокрема в педагогіці [170, с. 213–214].

У 30-ті роки ХХ століття почався перегляд суті українізації, і поступово увага до неї почала зменшуватися [265, с. 54]. В. Стремецька також підкреслює, що «саботаж українізації найяскравіше виявлявся саме з верхніх ланок державної влади...» [265, с. 54]. У 1933–1938 роки, на думку дослідниці, почався процес деукраїнізації, який «найбільше себе виявив у галузі освіти», а «державний апарат, український за національністю і мовою, створити так і не вдалось» [265, с. 54].

Українська міська інтелігенція як найбільш привілейована верства населення, перебуваючи під російським пролетарським культурним впливом, у вирішенні мовного питання сповідувала великодержавницьку політику. Така залежність була історично обумовлена через освіту, державну службу, ідеологічну підлеглість. Після революційних перетворень у більшості ця категорія орієнтувалася на цілу та неподільну Росію, на тотальну гегемонію російської культури як загальнорадянського об'єднувального чинника [43, с. 22]. Серед представників Пролеткульту в Україні в 1920–1930 роки, досить часто побутувала думка, що пролетарська культура є всенародною, інтернаціональною, тому мова творення цієї культури має бути російською, а культура українського селянина є дрібнобуржуазною, тому не доцільно застосовувати українську мову [43, с. 22].

У постанові від 25 серпня 1932 року «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» ЦК ВКП(б) було окреслено основні «хиби» чинних програм і визначено за необхідне «в навчальні програми з суспільствознавства, літератури, мов, географії та історії ввести найважливіші знання, що стосуються національних культур народів СРСР, їх літератури, мистецтва, історичного розвитку, а також елементи краєзнавства СРСР...» (фрагменти постанови наведено в *додатку Е.5*) [112, с. 583–593]. Слушною, з нашого погляду, щодо зазначеного документа є думка Л. Березівської, про те,

що цим актом було зумовлено нівелювання змісту освіти української школи [7].

С. Яворська, висвітлюючи питання змістового наповнення навчальних програм, які забезпечували освітній процес у 20–30-х роках ХХ століття, зазначає, що програми, створені до 1930 року, «мало відрізнялися, зміст матеріалу з мови фактично залишався без змін; ...в основі програм 1931–1932 н. р. і в подальших було покладено предметну систему; ...вони зобов'язували забезпечити «точно окреслене коло систематизованих знань», у тому числі і з рідної мови; ...позитивним у них було прагнення максимально наблизити зміст навчання до життя і розширити політехнічний кругозір учнів; ...але на практиці така побудова програм не забезпечувала учнів систематичними знаннями з предмета» [320, с. 14]. Фрагменти програм з української мови 1920 року та з хімії 1933 року наведено в додатку Н.

Така тенденція, на нашу думку, певною мірою пояснює одну із причин поступового гальмування процесу українізації в УСРР, зокрема в освітній галузі Південного регіону.

У доповідній записці до політбюро ЦКП(б)У «Про стан на українському мовознавчому фронті» А. Хвиля, розглядаючи питання українського нового правопису, який було затверджено 5 вересня 1933 року та кардинально перероблено у порівнянні із затвердженням М. Скриником у 1928 році [295], висунув звинувачення на адресу мовних органів і зокрема М. Скрипника, в тому, що українську мову спрямували на націоналістичні шляхи в питаннях творення української термінології і питаннях українського синтаксису [65, арк. 25]. Зауважуючи при цьому, що «Ленін, Сталін учили нашу партію про те, що творення української культури повинно йти шляхами спільними з творенням культури братнього нам російського народу» [65, арк. 24]. Крім того він звинувачував М. Скрипника в тому, що той виступив проти інтернаціональних термінів, проти їх запровадження в українській мові, що запровадження таких термінів можливе тільки після створення інтернаціональної мови, тобто почекати, поки в усьому світі буде

побудоване комуністичне суспільство, наводячи при цьому цитату М. Скрипника за 1931 рік «з другого боку запровадження інтернаціональних термінів замість національних це ще не є інтернаціоналізація мови, бо ці терміни – це не інтернаціоналізми, а європейзми, і нам ніяк не личить хворіти на європейську обмеженість» [65, арк. 27]. А. Хвиля робить висновок, що М. Скрипник завуальовано виступав проти того, щоб в українську термінологію вносити інтернаціональну [65, арк. 28]. Звинувачення також звучали і в тому, що на мовному фронті націоналістичні елементи роблять усе, щоб між українською радянською культурою та російською радянською культурою поставити бар'єр і повернути розвиток української мови на шляхи буржуазно-націоналістичні [65, арк. 29].

З усього вищевказаного А. Хвиля робить такі висновки:

- на мовному фронті було проведено націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу;

- ця робота здійснювалася в напрямі відгороджування української мови від російської мови, відгороджування української мови від інтернаціональної наукової термінології, спрямування української мови та термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи [65, арк. 54].

В українському правописі особливо третій розділ це відгороджування української мови, термінології від російської мови, продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а навпаки сприяв цьому.

Фрагмент правопису 1933 року наведено в *додатку К.2*.

Таким чином, було висунуто вимогу припинити негайно видання всіх словників, переглянути словники і всю термінологію, провести уніфікацію технічної термінології, що є в Радянському Союзі і вживану в Україні. Переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи, переглянути український правопис, змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ. Видати спеціального документа, який би ці всі питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий

дальший [65, арк. 55] розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами [65, арк. 56].

У 1932–1933 н. р. Наркомос України досяг значних успіхів в здійсненні ухвал партії та з'їзду Рад, широким притягненням до цієї справи громадськості, напруженої роботи народної освіти, вчителів профспілок на Україні було здійснено загальне семирічне навчання. Дітей віком 8 років охоплено початковою школою на 97,9 %, дітей, які закінчили четверті групи, охоплено 5-ми групами на 94 %. Здійснюючи програму партії про застосування загального навчання молоді до 17 років в НКО УСРР приступив до здійснення 10-річного навчання, охопивши восьмими групами 9228 дітей на 245 груп [63, арк. 14].

Рівень знань учнів політехнічної школи в означений період зріс у порівнянні з попередніми роками. Низка районів і шкіл досягла значних успіхів у боротьбі за якість навчання, проте рівень знань у загальноосвітній школі ще був недостатнім, особливо відставали 4-річні школи в селі [63, арк. 14]. Неуспішність помічалася з більшості предметів: рідна мова, математика, географія, суспільствознавство [63, арк. 14]. Так, наприклад, учні 7-х класів при виконанні письмових робіт з української мови у 200 словах, могли робити по 40–50 помилок [138, с. 3].

Можна визначити як значне досягнення охоплення загальним навчанням дітей нацменшин у школах I концентру на рідній мові в кількості 98 %, у школах II концентру – 65–70 %.

У 1932–1933 роках в Одеській окрузі налічувалося 3030 шкіл, де навчалося 42181 учень [181, арк. 88].

Так, станом на 1 жовтня 1932 року в Херсонській окрузі було 480 шкіл соцвиху, з них 15 знаходилися в місті Херсоні, де навчалося 65016 учнів. Школи округових районів були розподілені таким чином: 305 – 4-річок, 112 – 7-річок, із 48802 учнів – 1412 навчалися у школах I – концентру, 7440 – у школах II концентру [113, с.64– 68].

Однією з проблем, з якою зіткнулась школа в 1932–1933 н. р., було зниження відвідування учнями шкіл. Це пояснюється тим, що в школах

організація начального процесу була не належному рівні, а також не достатньо організовано підвіз дітей з віддалених пунктів до школи, і в більшості районів взимку школи були не забезпечені паливом, що також не сприяло відвідуванню учнями школи [63, арк. 14 зв.].

Ще одним суспільно-політичним фактором, що негативно впливав на організацію освітнього процесу в загальноосвітній школі Півдня України, зокрема україномовного, було проведення кампанії щодо виправлення націоналістичних перекирчень стосовно мови викладання під час підготовки до нового 1933–1934 н. р.. Відповідно до постанови Одеського облвиконкому та обкому КП(б)У від 20.08.1933 року «Про хід підготовки до нового навчального року масової політехнічної школи» перед міськрадами та райвиконкомаами було поставлено завдання завершити повний облік учнівського контингенту, стовідсотково охопити дітей навчанням у 7-річних школах, забезпечити нацменшини навчанням рідною мовою, обов'язково враховуючи побажання батьків і дітей щодо мови викладання. Поряд з іншими завданнями щодо організації освітнього процесу було «очищення» школи від контрреволюційних націоналістичних елементів та замінити їх більшовицькими перевіреними кадрами [200, арк. 138–139].

На основі дослідження джерельної бази, можемо зазначити той факт, що у 1930–х роках на фоні загальної уніфікації освітнього процесу НКО УСРР отримувало директиви від ЦК КП(б)У, що були ухвалені у відповідних постановах, про перегляд старих навчальних програм з метою оновлення їх змістового наповнення. Оскільки СРСР та УСРР вже мали свою більш як 10-річну історію, то партія вбачала логічним внести ці відомості в навчальні програми, зокрема з нової історії та географії СРСР і України. Цими заходами, у свою чергу, було зумовлено активізацію видавничої діяльності, забезпечення освітнього процесу методичними та дидактичними матеріалами, підручниками та хрестоматіями з історії та економічної географії України, наочністю. Шкільні бібліотеки забезпечувалися цікавими художньо-історичними та художньо-географічними творами для класного та позакласного читання. Утворювалися

історичні та географічні гуртки, що практикували проведення екскурсій до музеїв, картинних галерей; організовувалися художні вечори з читанням історично-художньої, мандрівної літератури; демонструвалися історичні та краєзнавчі кінофільми, діапозитиви. У педінститутах розширювалася мережа географічних відділів, а в університетах географічних факультетів [112, с. 653–655].

У вересні 1935 року під час перевірки Миколаївської школи № 8, яка є українською, заступник наркома освіти А. Хвиля звернув увагу на те, що позакласна робота в українській школі ведеться не українською мовою. Визнавши цей факт абсолютно не припустимим, звернув увагу на особисту відповідальність всіх директорів українських шкіл за додержанням цього порядку у своїх школах [143, с. 5–6].

Проведення в 1935 році Наркомосвіти кампаній щодо організації курсів підвищення кваліфікації вчителів також мало свої труднощі: несвоєчасне фінансування з місцевих бюджетів, низька явка учителів на курси, відсутність належного контролю з боку НКО, неналежне забезпечення відповідною літературою та підручниками курсантів, а також неналежний стан матеріально-технічної бази навчальних приміщень та побуту в гуртожитках – усе це призводило, на нашу думку, до формального ставлення з боку самих учителів до проведення курсів та пливало на якість їхньої кваліфікації [214, арк. 29–30].

4 жовтня 1935 року було прийнято наказ Нарокма освіти В. Затонського про навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи УСРР, який був виданий на основі Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про організацію навчальної роботи і внутрішнього розпорядку в початковій, неповній середній і середній школі. У документі зверталася увага всіх райВНО, директорів та завідувачів шкіл і всіх учителів, що перехід на нові навчальні плани, відповідно до зазначеної постанови, є великим знаряддям школи щодо поліпшення якості навчання та виховання підростаючого покоління у встановленні твердого більшовицького порядку в школі. Наркомос також закликав усі органи народної освіти директорів, завучів, вчителів до негайної

твердої більшовицької перебудови роботи в школі за сталим навчальним планом, встановленим, згідно з історичною постановою партії і уряду [140, с. 6].

Фрагмент навчальних планів наведено в *додатку П*.

Як бачимо, вже до кінця 1930-х років спостерігається збільшення годинного навантаження вивчення російської мови в загальноосвітніх школах. Збільшується видання російськомовної літератури. Запроваджується єдина державна радянська система освіти та педагогічна концепція. У Південному регіоні України процес українізації набуває на початку етапу стагнаційного характеру, через здійснення вище зазначених заходів, через злиття міста з селом (міста Миколаїв, Одеса, Херсон так і залишалися більш русифікованими; сільське населення, потрапляючи до міста, асимілювалося з російськомовним населенням міст).

У 1930-х роках науково-технічний прогрес, індустріалізація, економічне зростання країни зумовило розвиток радянського суспільства, що потребувало забезпечення різних галузей економіки відповідними кваліфікованими кадрами. Оскільки освіта була основним фундаментом підготовки таких спеціалістів, уряд почав займатися на більш високому рівні питанням підвищення кваліфікації вчителів. Якщо у 1920 роках у зв'язку з катастрофічною ситуацією щодо забезпечення педкадрами освітнього процесу, уряд дозволяв обіймати посаду вчителя початкових класів особам із 7-річною освітою, то 1934 році вже було видано відповідну постанову РНК УСРР від 2 квітня «Про підвищення кваліфікації вчителів». Цим нормативно-правовим актом усіх учителів початкової школи, які мали 7-річну загальну освіту і вчителів середньої школи, що не мали вищої педагогічної освіти, зобов'язали здобути відповідно середню спеціальну, або вищу педагогічну освіту без відриву від виробництва, протягом 2-х років. Вчителі, які не мали семирічної загальної освіти, зобов'язані були протягом двох років здобути таку освіту, а починаючи з 1936 року підвищувати свою кваліфікацію до рівня середньої спеціальної освіти (педагогічного технікума). Задля забезпечення процесу підвищення кваліфікації

Облвиконкоми та облвідділи Наросвіти організовували пересувні бібліотеки при всіх районних бібліотеках, при бібліотеках педінститутів і педтехнікумів.

Видавництво «Радянська школа», «Медвидав», «Сільгоспвидав», науково-технічне повинні були забезпечити підручниками вчителів, які підвищували свою кваліфікацію. РНК УСРР ставило перед обласними, районними, міськими, сільськими радами одне з першочергових державних завдань систематичне підвищення кваліфікації вчителів, як одну з форм піклування про школу, що сприяло б озброєнню учнів достатнім обсягом знань [112, с. 646–649].

Якість освітнього процесу, як і якісні показники українізації загальноосвітньої школи, зокрема Півдня України безпосередньо залежало від кваліфікації вчителів.

У Постанові ЦВК і РНК УСРР від 28 травня 1936 року, підбиваючи підсумки шкільного будівництва в Україні протягом майже 20-и останніх років, було зазначено прогрес у кількісних показниках, розширення шкільної мережі по всій Україні. Зокрема було наведено деякі статистичні данні. На той час у школах України навчалось близько 5-и мільйонів учнів, 4116500 з яких навчалися українською мовою. Замість старої великодержавної русифікаторської церковно-приходської школи було утворено українську радянську школу, справді народну, що стає найміцнішим фактором у зростанні національної за формою і соціалістичної за змістом культури, у вихованні інтернаціональної свідомості мас [112, с. 685–686].

Фрагменти постанови наведено в *додатку Е.б.*

Якість освітнього процесу, як і якісні показники українізації загальноосвітньої школи, зокрема Півдня України, безпосередньо залежало від кваліфікації вчителів. Розуміючи це, уряд ухвалив ряд директив, що зобов'язували виконкоми, ради й органи Наросвіти здійснювати відповідні заходи:

– докваліфікацію вчителів, які не мали потрібної педагогічної освіти;

- провести атестацію вчителів, утворивши атестаційні комісії, до складу яких повинні були входити кращі висококваліфіковані спеціалісти;
- забезпечити керівництво й контроль за роботою комісії;
- з метою узагальнення та поширення досвіду кращих педагогів і шкіл, обласні методичні кабінети мали організувати семінари та лекції з методики викладання окремих навчальних дисциплін для молодих вчителів міста і села;
- з метою поліпшення знань з мови вчителів усіх навчальних дисциплін як початкової, так і середньої школи, організувати при у закладах освіти спеціальні мовні курси і гуртки;
- організувати в кожному районі вчительські бібліотеки з педагогічно-методичної, художньої літератури та підручників тощо [112, с. 692–693].

Перед органами народної освіти та всіма директорами, (завідувачами) шкіл було поставлено завдання забезпечити досконале вивчення граматики, як основного засобу для підвищення грамотності молодого підростаючого покоління.

У системі навчально-виховної роботи велику роль відігравали шкільні бібліотеки. Наркомос та його місцеві органи не достатньо приділяли уваги комплектуванню цих бібліотек. У зв'язку з чим перед Наркомосом постало завдання до 1 червня 1936 року забезпечити стабільні списки книжок, зразків кращої художньої всесвітньої, російської та української літератури за шкільною програмою, що обов'язково повинні були мати шкільні бібліотеки. Місцеві органи Наросвіти та фінансові органи, школи відповідно до вказівок Наркомосу на Наркомфінансу мали виділити в кошти на поповнення шкільних бібліотек згідно зі встановленим Наркомосом списком. Як зазначено в документі, для тогочасного керівництва радянської держави вищезазначений факт слугував найяскравішим доказом торжества ленінсько-сталінської національної політики [112, с. 690].

Як бачимо, для тогочасного керівництва радянської держави вищезазначений факт слугував найяскравішим доказом торжества ленінсько-сталінської національної політики.

Таким чином, вищезазначені заходи, на нашу думку, сприяли утворенню україномовного інформаційно-освітнього простору.

На XIII з'їзді КП(б)У 3 червня 1937 року було прийнято резолюцію на звіт ЦК КП(б)У, в якій були відзначені успіхи соціалістичної індустріалізації та колективізації, що забезпечувало швидкий, культурний розвиток Радянської України. У той же час, констатуючи той факт, що вчетверо зросли державні асигнування на потреби народної освіти, вчетверо збільшилася мережа середніх шкіл, майже третину всіх дітей України було охоплено середньою освітою, проте було зазначено, що якість роботи початкової та середньої школи відставала від поставлених завдань в опануванні учнями необхідного обсягу знань. Також на з'їзді було відзначено успішне здійснення ленінсько-сталінської національної політики партії, що забезпечувало зміцнення української радянської державності, прикладами чого слугувало:

- прийняття нової Конституції УСРР на засадах сталінської Конституції СРСР;
- швидкий процес українізації міст;
- зростання українського робітничого класу, технічної інтелігенції;
- розвиток української літератури, мистецтва, зокрема театрального, народної творчості;
- розширення мережі культурно-освітніх закладів.

Разом з тим, було окреслено наявність численних недоліків у культурному будівництві в Україні, серед яких відзначалося послаблення уваги до національної політики партії та недооцінення важливості цього питання. Це виявлялося в недостатній українізації партійних, радянських профспілкових і комсомольських організацій, у недостатньому забезпеченні більшовицькими українськими професійними кадрами на керівних посадах та у різних галузях народного господарства [112, с. 722–723].

У зв'язку зі скороченням територіальних меж Одеської округи в 1937–1938 роках у її межах налічувалося 952 школи, де навчалося 65704 учнів; 568 неповних середніх шкіл – 155588 учнів; 164 повних середніх шкіл – 101482

учнів. Навчання відбувалось майже повністю на рідній мові. Так 75,2 % дітей навчалися українською мовою, 15,4 % – російською, 5,6 % – німецькою, 1,4 % – болгарською, 0,94 % – молдавською, 0,16 % – іншими мовами [181, арк. 88].

Таблиця 2.11.

Мережа загальноосвітніх шкіл в Одеській області 1936–1937 н. р. та 1937–1938 н. р.

Типи шкіл	1936/1937 навчальний рік			1937/1938 навчальний рік		
	кількість шкіл	кількість класів	кількість учнів	кількість шкіл	кількість класів	кількість учнів
Початкова школа	659	3276	69300	952	3249	65670
Неповна середня школа	567	5086	159146	569	5177	156997
Середня школа	139	2405	86773	163	2868	100637
Всього	1665	10767	315219	1684	11294	323304

Джерело: [173, арк. 3].

Як бачимо з таблиці, у 1937–1938 н. р. учнівський контингент почвткової школи скоротився на 5 %. Із загальної кількості – 1684 шкіл по області – 1326 було українських, 93 – російських, 65 – мішаних, 30 – єврейських, 113 – німецьких. 20 – молдавських, 26 – болгарських, 1 – польська, 1 – чеська, 2 – грецькі, 3 – білоруські [173, арк. 3].

Станом на 1937–1938 н. р. у Одеській області працювало 10961 учитель, якісний склад яких мав такий вигляд: з вищою педагогічною освітою у школах працювало 2412 вчителів, з вищою непедагогічною освітою – 91, з незакінченою вищою педагогічною освітою – 811, з незакінченою не педагогічною освітою 121 працівник, з середньою педагогічною освітою – 3264, з середньою загальною освітою – 1601, з незакінченою середньою освітою – 2621 [173, арк. 6–7].

На початок 1937–1938 н. р. не вистачало 573 вчителів, з яких для молодших класів – 221, а старших – 352. У той же час, робота щодо укомплектування шкіл вчителями велася постійно. Так, станом на 01.04.1938 року не вистачало вчителів молодших класів – 87, старших класів –

179. У райони області було направлено 1519 учителів, у тому числі, упродовж року було направлено 806 вчителів, з яких для молодших класів – 410, старших – 396. [173, арк. 35].

Одним із суспільно-політичних факторів, який негативно впливав на забезпечення загальноосвітніх шкіл Півдня України педагогічними кадрами, зокрема україномовними, було проведення кампанії «за очистку» шкіл і органів народної освіти від ворожих елементів. Так, наприклад, у 1937 році, у м. Одеса та Одеській області, було вже заарештовано 69 осіб з педагогічного складу шкіл як ворогів народу і 183 особи було звільнено з роботи як посібників ворогам народу, які не забезпечували учням комуністичної освіти [173, арк. 35].

Проводилась робота щодо підвищення кваліфікації вчителів. Заочним навчанням охоплених педшколами були 2320 вчителів, ще 650 вчителів навчалися на вечірніх відділеннях педшкіл. В районах не охоплено заочним навчанням лише 248 вчителів. У педінститутах та університетах заочним навчанням (5 та 10 клас) було охоплено 2902 вчителів. За даними районів не охоплено навчанням 250 осіб [173, арк. 35].

На початку 1938 року в УРСР налічувалося всього 21656 шкіл. З них початкових було 11190, неповних середніх – 8111, середніх – 2355. Загальна кількість учнів у цих школах складала 5143783 осіб [242, арк. 10]. Згідно з рішенням Раднаркому української республіки, російська мова повинна була викладатися в усіх школах УРСР. Але після обстеження ряду шкіл, було виявлено, що рішення не виконується, і в багатьох освітніх закладах не введено викладання російської мови. Ще й до того, не вистачало 2000 учителів задля реалізації зазначеного рішення [242, арк. 10]. Мова йшла також і про те, що з 1 вересня 1938 року Україна мала всі можливості запровадити викладання російської мови по всіх школах. Вирішити питання нестачі педкадрів планувалося за рахунок випускників педагогічних вузів і технікумів у кількості 450 чоловік, а решту – 1550 чоловік, підготувати на курсах. Цю кількість осіб набрати на курси пропонувалося з тих, хто закінчив у минулих роках повні середні школи, хто був за фахом викладачем російської мови, але працював на

іншій роботі, хто був учителем молодших класів і мав показники високої якості педагогічної праці [242, арк. 10].

У порівнянні з 1937–1938 н. р. у російських міських школах викладання російської мови зменшувалося на 150 годин, а російської літератури збільшується на 66 годин. В українських міських школах збільшувалося викладання російської мови на 126 годин, а літератури на – 104 години. У російських сільських школах російської мови зменшувалося на 228 годин, літератури збільшувалося на 120 годин. В українських сільських школах російська мова збільшувалася на 226 годин, а література на 120 годин. Передбачалося також збільшення годин російської мови за рахунок викладання праці – 378 годин, природознавства – 360 годин, іноземних мов – 40 годин, історії – 80 годин, математики – 160 годин [242, арк. 14].

Теж саме стосувалося і національних шкіл (польських, німецьких, єврейських та інших). Так у міських школах з розрахунком на 6-денку всього за рік з 1 по 10 клас передбачалося 661 година викладання російської мови, а російської літератури – 360 годин. У сільських національних школах з розрахунком на 7-денку планувалося всього на вивчення російської мови 716 годин, а російської літератури – 374 години [242, арк. 13].

Під приводом зміцнення міжнаціональних культурних зв'язків посилюється роль російської мови як інтернаціональної. Регламентується обов'язкове вивчення російської мови в усіх освітніх закладах.

Як бачимо, збільшення годин викладання російської мови в неросійських школах, частково проводилося за рахунок скорочення годин російської мови в російських школах. Це, на нашу думку, мало декілька причин: по-перше, на таку кампанію державі потрібно було витратити багато коштів; по-друге, на той час в Україні не було такої кількості відповідних фахівців; по-третє, скорочення годин російської мови в російських школах не створило б для освітнього процесу якихось проблем, оскільки всі предмети у школі викладалися російською мовою; по-четверте, вирішити питання за допомогою педпрацівників з інших союзних республік, як це практикувалося в

Радянському Союзу, не було змоги, через ту ж саму нестачу педкадрів, що було, напевно, проблемою по всьому СРСР. Тож уряд УРСР мав вирішувати це питання, організовуючи курси підготовки чи перепідготовки вчителів.

Відповідно до наказу Наркомосвіти «Про організацію курсів з підготовки вчителів 5–7 класів» № 453 від 19 березня 1938 року в Україні планувалося організувати 7-и місячні курси підготовки та перепідготовки вчителів 5–7 класів неповної середньої школи при університетах, учительських та педагогічних інститутах, інститутах іноземних мов, і, в окремих випадках, при педагогічних та середніх школах, які планувалося розпочати з 1 червня поточного 1938 року [144, с. 6].

Серед установленої загальної кількості курсантів у 4500 чоловік планувалося підготувати викладачів української мови та літератури 1120 осіб, а російської мови та літератури – 1550 [144, с. 6]. Зокрема, в Одеській області планувалося підготувати 90 вчителів української мови й літератури та 120 фахівців з російської мови та літератури (на 14 % більше за українських від загальної кількості курсантів мовно-літературного фаху). У Миколаївській області – 60 учителів української мови й літератури, 120 – російської мови та літератури (на 34 % більше за українських від загальної кількості курсантів) [144, с. 7]. Загалом у Південному регіоні України загальна кількість курсантів становила 390 осіб мовно-літературного напрямку, з них – 150 курсантів з української мови та літератури і 240 – з російської мови та літератури, що на 28 % більше ніж «українських» курсантів [144, с., 7]. Курси були організовані також і для інших вчителів фізико-математичного напрямку, іноземних мов, історії. Проте, якою мовою викладалися ці курси, і якою мовою в подальшому відбувалося б навчання з цих предметів, у зазначеному документі нічого не йшлося [145, с. 6].

Окрім семимісячних курсів відповідно до наказу Наркомоса УРСР № 1153 від 17 травня 1938 року «Про організацію під час літніх канікул у школах одномісячних семінарів та курсів масової перепідготовки учителів з метою підвищення їх кваліфікації з російської мови та літератури» в

Миколаївській і Одеській областях передбачалося проведення місячних курсів з 20 липня по 20 серпня 1938 року. Так, у Миколаївській області планувалося перепідготувати учителів 1–4 класів у кількості 1000 чоловік, 5–7 класів – 240 осіб. В Одеській області перепідготувати учителів 1–4 класів – 1120 чоловік, 5–7 класів – 240 [145, с. 8].

Щодо підручників, кращими вчителями шкіл міста Києва рекомендувалося для учнів 1–4 класів створити в Україні свій підручник, оскільки програми з російської мови для РРФСР і у УРСР були різні. Для 5–10 класів – загальний підручник як для РРСФР, так і для УРСР: програми були однакові. Для 5–7 класів окрім загального підручника необхідно було написати збірник вправ з російської мови [242, арк. 15].

Учителі та працівники науково-дослідного інституту педагогіки рекомендували російську мову починати викладати в українських школах з 1 класу з другого півріччя, а закінчувати навчання у 7 класі. У 8–10 класах вивчати тільки російську літературу. Оскільки обсяг програм для 3–4 класів з російської мови всіх шкіл УРСР однакові, рекомендувалося віділити рівну кількість годин на викладання російської мови. У 8 класі передбачити 1 годину на вивчення історії мови і 1 годину на вивчення теорії літератури. Кількість годин на вивчення рідної мови залишити без змін [242, арк. 15].

Розподіл годин російської мови у 1938–1939 н. р. наведено в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12.

Відомості про викладання російської мови у школах УРСР на 1938–1939 н. р.

Російські школи міського типу				
<i>Розрахунок на шестиденку</i>				
Клас	Мова	Клас	Мова	Література
	Години		години	
I	10	V	3	2
II	10 – 7	VI	3	2
III	5	VII	2	1
IV	5	VIII	1	2
		IX	–	3
		X	–	3
Всього			1660	360

Російські школи сільського типу				
<i>Розрахунок на семиденку</i>				
Клас	Мова	Клас	Мова	Література
	Години		години	
I	12	V	6	6
II	12 – 8	VI	6	6
III	6	VII	4	4
IV	5	VIII	4	4
		IX	4	4
		X	4	4
Всього			1662	408
Українські школи міського типу				
<i>Розрахунок на семиденку</i>				
Клас	Мова	Клас	Мова	Література
	Години		години	
I	0	V	3	2
II	4 (з II півріччя)	VI	3	2
III	3	VII	2	1
IV	3	VIII	1	1
		IX	0	3
		X	0	3
Всього			840	360
Українські школи сільського типу				
<i>Розрахунок на семиденку</i>				
Клас	Мова	Клас	Мова	Література
	Години		години	
I	0	V	6	6
II	6 (з II півріччя)	VI	6	6
III	5	VII	4	4
IV	4	VIII	4	4
		IX	4	4
		X	4	4
Всього			958	408

Джерело: [242, арк. 12].

Як бачимо, з наведених відомостей у таблицях, український уряд, виконуючи постанови й розпорядження радянської влади, вимушений був збільшувати відсоток запровадження в загальноосвітніх школах російської викладової мови у відношенні до української. Російська мова набувала статусу інтернаціональної загальнодержавної. Така тенденція, на нашу думку, мала

деструктивний характер, що призвело до регресу українізаційного процесу в освітній галузі зокрема.

Ми також погоджуємося з думкою Л. Березівської, що прийняті у 1930-х роках освітні постанови, зокрема РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 року, не тільки суттєво змінили структуру шкільної освіти в УСРР, її систему управління та зміст, а й «...остаточно на державному рівні поставили крапку на процесі українізації...» [6, с. 288; 199].

Фрагмент тексту постанови наведено в *додатку Е.7*.

У своїй доповіді нарком освіти УРСР Г. Хоменко про підсумки 1937–1938 н. р. і завдання на 1938–1939 н. р. зазначав, що в порівнянні з усіма основними предметами найбільша кількість учнів не встигала з української, російської мов і математики. Учні здебільшого ще недостатньо твердо знали граматику. Вони часто не вміли роботи граматичного розбору складнопідрядних і складносурядних речень, не вміли прикладати виучених правил граматики до розбору конкретного речення. Найосновнішою хибою було те, що учні ще недостатньо добре володіли мовою. Усна і письмова мова учнів рясніла неправильними зворотами і зайвими словами – паразитами. Наркомом було також наголошено, що вельми важливим на той час було вивчення російської мови, мови великого російського народу» [301, с. 51].

У більшості шкіл навчальний рік розпочинався за неукомплектованості педагогічного складу. Учителів не вистачало в селах, у містах і районах. Учителі нерідко сполучали роботу в декількох школах, нерідко сполучалось викладання різних предметів.

Звільнення, переводи й переміщення людей під час навчання, відсутність достатньої кількості вчителів викликали часто недостатньо глибоке і навіть поверхове виконання програм. У чималій кількості шкіл мало місце недовиконання навчального матеріалу, а в деяких школах такий важливий предмет як українська мова, не викладався взагалі протягом усього навчального року [301, с. 52].

Отже, українізація, на нашу думку, як цілком природне суспільно-політичне явище і як процес, що логічно виникає в радянській Україні на початку 1920-х років, за певних історичних умов, так само природно й логічно за умов тогочасної ідеологічно-політичної системи в СРСР приходить до свого згортання в 1930-х роках. Ми також вважаємо, що певні завдання, які поставила перед собою радянська держава щодо українізації, зокрема загальноосвітньої школи, не зважаючи на певні труднощі й недоліки, були виконані. У школах викладалася не тільки українська мова, але й інші предмети українською мовою, шкільна мережа розширювалася, охоплення дітей навчанням як українською, так і рідною мовою збільшувалося, видавалися українські підручники, художня й методична література. Розвивалася також українська педагогічна наука, відкривалися педагогічні школи, технікуми, інститути народної освіти тощо. Тобто система національних суспільно-політичних відносин в українській республіці, яка була сформована впродовж 1920–1931 років вийшла вже на певний рівень свого розвитку, і тому процес українізації, починаючи з початку 1932 року до 1938 року, набуває рис стагнаційно-регресивного характеру. Слушною є також думка деяких науковців, що основним ідеологічним пріоритетним напрямом розбудови СРСР було розвиток пролетарської інтернаціональної культури, а не національної.

Таким чином, основними детермінантами, що мали негативний вплив на процес українізації, були дії керівництва СРСР та УРСР, які ґрунтувалися на ідеологічних засадах, зреалізовані через постанови й розпорядження щодо формування та розвитку, перш за все, інтернаціонального радянського суспільства.

2.4. Перспективи вдосконалення змісту сучасної україномовної освіти в Південних областях України

Українська мова є генетичним кодом нашого народу, є однією з основних ознак державності. На сьогодні в контексті загальноосвітньої мети залишається

відкритим питання, зокрема в Південному регіоні в умовах поліетнічності та неофіційного білінгвізму, щодо формування громадянина України як свідомого патріота, духовно багатой особистості з належним ставленням до державної мови у разі, якщо вона не є рідною мовою. Це питання, на нашу думку, можливо вирішити, створивши для цього (на загальнодержавному рівні та регіональному зокрема) відповідні умови щодо забезпечення якісною україномовною освітою всіх учасників освітнього процесу з урахуванням регіонального аспекту.

Розбудова національної освітньої галузі в контексті становлення Нової української школи, інтеграція у світовий освітній простір вимагає як від соціуму, так і державних інституцій України адекватного, зокрема випереджально-прагматичного відгуку на дискретно-перманентні виклики реалій сучасності. Одним із таких відгуків є модернізація концепції, структури, мети і змісту освіти, формування її нової парадигми на етно-національному ґрунті, що й відбувається сьогодні в Україні, а також регламентується нормативно-правовими актами.

Відповідно до мети національно-патріотичного виховання в сучасній системі освіти України, є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, що сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави [204; 206].

Освіта в Україні як соціальне явище, що має свою концепцію, структуру, зміст, напрями, безпосередньо пов'язане з іншими складовими державної політики, зокрема мовної.

Звернення до історичного досвіду з урахуванням негативних і позитивних досягнень національної педагогіки в 1920-х роках як періоду, в якому відбувалися процеси українізації загальноосвітньої школи, може допомогти

вирішити питання сучасної реформи освітньої галузі, зокрема організації україномовного освітнього простору в Південному регіоні України.

У суспільному житті сфера освіти виконує функцію не лише соціального відродження, а й соціального творення. Вона виявляє здатність багато в чому змодельювати майбутні контури суспільства, визначити пріоритетні засади розвитку особистості, сформувати певні соціокультурні цінності, що визначають «дух епохи». Він виявляється у нових способах світобачення та світорозуміння, у нових технологіях і формах життя, які постають як певна суперечність між новими реаліями та усталеними формами, способами до світу [248, с. 5].

Право на освіту є одним з основних, гарантованих Конституцією України, соціально-культурних прав громадян нашої держави, закріплене законом України «Про освіту», і забезпечується можливістю навчання в школі рідною мовою [44, с. 267].

Українська літературна мова як державна і як рідна в закладах освіти не тільки вивчається, але й нею викладають навчальні дисципліни відповідно до освітньої мети. Процес вивчення української мови та літератури як навчальних дисциплін, а також викладання українською мовою всіх інших дисциплін у закладах освіти всіх типів або поза їх межами за будь-якої форми навчання (очно, заочно, дистанційно, екстернатно) у нашому дослідженні визначається як поняття «україномовна освіта» [276, с. 178].

Українська мова є природнім суспільним явищем, організованим та структурованим вербальним засобом обміну думок, спілкування, а також навчання, що задовольняє аксіологічно-ментальні потреби відповідного соціуму.

Система україномовної освіти є невід'ємною та органічною консолідуючою складовою державо та націотворення, збереження та розвитку етно-національної культури.

Освіта сьогодні є одним із засобів розвитку особистості загалом і суспільства в цілому. Майбутнє соціуму залежить також і від рівня освіти, від її

здатності динамічно реагувати на виклики й перетворення глобалізованого світу, на її відтворюваність, здатність впливати на суспільне життя, «адаптуючись до нових потреб суспільства і водночас активно впливаючи на його стан, визначаючи власне і самі потреби» [256, с. 106].

Україномовна освіта є явищем соціальним. Вона може удосконалюватися за умов забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства, консолідації всіх його інституцій, гуманізації суспільно-економічних та політичних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості, яка здатна адекватно реагувати на як дискретні, так і перманентні суспільні, природні та техногенні виклики [72, с. 350]. З огляду на це, І. Жорова також наголошує, що важливим є виховання особистості з інноваційним типом мислення та культури, проектування акмеологічного освітнього простору з урахуванням інноваційного розвитку освіти, запитів особистості, потреб суспільства і держави [72, с. 350].

Репрезентуючи твердження науковиці, ми хочемо зауважити, що одним із головних ціннісних вимірів удосконалення якості сучасної україномовної освіти має стати професійний розвиток педагога з високим рівнем комунікативних мовно-мовленнєвих компетенцій, інформованості, вмотивованості до власного розвитку й постійної самоосвіти, здатності творчо мислити, усвідомлення громадянської активної позиції та відповідальності, мобільності, гнучкості, здатності ефективно реалізовувати державну освітню політику [72, с. 351].

Відповідно до освітньої реформи, володіння мовою (рідною, зокрема українською чи іншими іноземними мовами) є однією з ключових компетентностей сучасного індивідуума. Це є важливим для всіх учасників освітнього процесу: учнів, учителів, батьків тощо. Українська мова як державна, визначена й регламентована чинним законодавством мовою освіти, є не тільки засобом навчання, а є також і об'єктом вивчення. Незнання української мови, не володіння нею й не розуміння її лексико-семантичної системи призводить до певної інформативно-комунікативної ізоляції, що

може негативно вплинути й на розвиток професійних компетентностей особистості у майбутньому.

Слушною заувагою є також і те, що одним із нагальних завдань педагогіки як складової освітнього процесу є забезпечення природної етнізації, тобто входження дітей до духовного світу свого народу – нації як елемента загальнолюдської культури [305, с. 38]. Цієї мети, на нашу думку, можливо досягти, зокрема за умови забезпечення якісної україномовної освіти.

Південний регіон України є багатонаціональним за своїм складом населення. Державною мовою в нашій країні є українська, і вона не може існувати поза освітнім процесом, що регламентовано чинним законодавством. У Миколаївській, Одеській і Херсонських областях на сьогодні існує проблема в контексті мовної ситуації та мовної стабільності у відношенні до державної мови. Поліетнічність і полікультурність регіону детермінує компромісний підхід щодо вирішення мовного питання, який практикується ще за часів Російської імперії та СРСР на зазначеній території, тобто міжетнічну та міжнаціональну комунікативну функцію виконує російська мова. У регіоні мовленнєво-комунікативні суспільні відносини фактично в усіх сферах життя, в офіційній і неофіційній ситуаціях, відбуваються за умов неофіційного білінгвізму (представники національних меншин спілкуються між собою рідною мовою).

Отже, на сьогодні в Україні, зокрема в Південному регіоні одне з назрілих питань перспективи здійснення ефективних заходів у напрямі вдосконалення україномовної освіти буде важко вирішити без урахування цінного історико-педагогічного досвіду минулого століття, що є джерелом науково-педагогічних пошуків щодо вирішення вищезазначеного питання в контексті українізації загальноосвітньої школи Півдня України в 1920–1938 роки. У цей період на першому етапі (1920–1922 роки) закладалися інституції молодій державі, зокрема в освітній галузі, створювалася нова система й структура освітнього процесу; формувалися керівні органи освіти; запроваджувалася українська мова практично в усіх сферах суспільного життя також і в освіті. На другому етапі

(1923–1931 роки) радянський уряд запроваджує офіційну політику «коренізації»; розширюється мережа закладів освіти, збільшується охоплення україномовним навчанням дітей, збільшується друк україномовної літератури, приймається методологічна основа викладання української мови в закладах освіти тощо. Третій етап (1932–1938 роки) відзначається посиленням впливом ідеологічного тиску з боку центральної радянської влади, починається уніфікація системи освіти на всій території СРСР, приділяється більше уваги вивченню російської мови тощо.

У Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» [263] зазначено низку визначених проблем сучасного стану мовної ситуації в Україні та окреслено пропозиції щодо подолання кризи з цього питання й перспектив розвитку й популяризації української мови в державі. Ці визначені проблеми й окреслені пропозиції та заходи, що зазначені в документі, певною мірою суголосні з деякими аспектами нашого дослідження, зокрема перспективами вдосконалення змісту сучасної україномовної освіти в Південному регіоні України. Деякі з цих означених проблем і пропозицій фрагментарно репрезентуємо в дисертації.

Розвиток української мови відбувався переважно в несприятливих умовах. Агресивна антиукраїнська політика, яка реалізувалася на території сучасної України протягом століть, а в ХХ столітті за посередництва комуністичного режиму сягнула свого апогею, не могла не вплинути на мовну ситуацію та використання української мови. Так, під час перепису населення 1939 року 88 % українців називали рідною мовою українську, а в 1979 році таких було лише 66 %. Останній перепис населення, який відбувся вже у незалежній Україні у 2001 році, показав, що 68 % населення України вважають рідною українську мову, а 30 % – російську. Така політика призвела до того, що українська мова була практично витіснена з мовно-інформаційного простору міст, засобів масової інформації, сфери обслуговування, асоціювалася з неперестигністю та безперспективністю, що активно використовувалося для штучного поділу українського суспільства. Згідно з результатами

загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у листопаді 2016 року, 69 % опитаних вважають рідною мовою українську, 27 % – російську, 2 % – іншу мову. При цьому вдома переважно українською мовою розмовляють 55 % респондентів, переважно російською – 41 % опитаних, іншою мовою – 1 % опитаних. Зазначене свідчить про суперечливість мовної ідентичності та мовних практик. Потребу в покращенні свого рівня володіння українською мовою відчують 22 % опитаних, при цьому таку потребу відчують практично однаковою мірою україномовні та російськомовні респонденти – 22 % та 21 % – відповідно. Відповідаючи на питання щодо вибору можливостей для покращення рівня володіння українською мовою, ті респонденти, які відчують таку потребу, обрали: безоплатні курси для дорослих у позаробочий час – 35 %, безоплатні курси за місцем роботи, навчання – 33 %, безоплатні Інтернет-курси (дистанційне навчання) – 31 %, безоплатні тренінгові Інтернет-програми, програми для самостійного вдосконалення володіння українською мовою – 27 %. Не скористалися б нічим із запропонованого 9 % [263].

Узагальнення результатів дослідження джерельної бази та генези українізації загальноосвітніх шкіл у Південному регіоні України у 20–30-х роках ХХ століття через використання конструктивних та продуктивних ідей історико-педагогічного досвіду уможлиблює визначення перспективних напрямів удосконалення україномовної освіти Півдня України, що обумовлює практичне значення наукової праці.

Отже, перспективними напрямками вдосконалення сучасної україномовної освіти в Південних областях України виявлено такі: осучаснення методики викладання освітніх дисциплін, організація україномовного освітнього простору, підручникотворення, організація україномовного інформаційно-культурного простору, розроблення регіональних програм удосконалення та розвитку української мови.

Модернізація змісту освіти. На сьогодні освітня реформа в Україні визначила вектор трансформації та розвитку сучасної національної школи.

Зміст освіти – це гуманістично орієнтована й педагогічно адаптована система знань, способів діяльності, досвіду творчої діяльності та досвіду ставлень до світу [137]. Сьогодні зміст освіти зорієнтовано на формування ключових умінь компетентностей людини XXI століття. Це і знання рідної мови, і знання двох іноземних мов, і математична грамотність, а також уміння застосувати ці компетентності для вирішення повсякденних життєвих завдань [45].

Змістом сучасної мовної освіти є відображення елементів соціального досвіду, що містить пізнавальний і практичний аспекти – систему загальних і навчально-предметних знань, інтелектуальних і практичних навичок, умінь, досвід мовотворчої діяльності, досвід ціннісних орієнтацій, емоційно-ціннісного ставлення до світу [118].

У доборі навчального змісту враховуються такі домінантні принципи: принцип реалізації особистісного підходу, принцип реалізації діяльнісного підходу; принцип взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку; принцип диференціації змісту на три рівні (мінімально базовий, базовий, підвищеної складності); принцип забезпечення єдності мови і мовлення; принцип реалізації комунікативно-ситуативного підходу; принцип забезпечення культуровідповідності; принцип українознавчого спрямування.

Зважаючи на те, що Стратегія охоплює період до 2030 року, вона спрямована на формування розвинутого і функціонального мовного середовища та культурного простору, у якому житиме та розвиватиметься покоління нинішніх дітей. Дослідники теорії поколінь вважають, що представники цього покоління приєднуватимуться не до структур чи організацій, а до способу життя і мислення; активно обговорюватимуть ідеї та етапи реалізації проєктів перед їх втіленням у життя; знання та навички набуватимуть і розвиватимуть за посередництва неформальних горизонтальних зв'язків та способів отримання інформації, а не в рамках офіційних інституцій. Тому необхідно створити всі умови для продуктивної комунікації та взаємодії українців між собою як запоруки їх ефективного особистісного і професійного розвитку. Водночас варто пам'ятати, що мова є не просто засобом комунікації,

а є важливою складовою для формування особистості, її самоідентифікації, національної свідомості [263].

Спираючись на вищезазначену думку, ми можемо зауважити, що однією із потреб сучасного українського суспільства є забезпечення якості освіти, зокрема україномовної, на рівні світовому, тобто її удосконалення як духовної національної цінності, так і сутнісного її наповнення [14, с. 4].

В українських школах Півдня України, які працюють в умовах (на неофіційному рівні) білінгвального та поліетнічного середовища, робота з розвитку українського мовлення, зокрема збагачення словникового запасу необхідна під час вивчення не тільки української мови та літератури або інших гуманітарного спрямування дисциплін, а також усіх освітніх дисциплін, що внесені до базового навчального плану.

Звертаючись до досвіду минулого ХХ століття, коли власне на початку 1920-х років відбувалося становлення нової освітньої системи, а перед керівництвом постало нагальне питання оновлення змісту освіти, ми можемо репрезентувати позитивне те, що як в урочний, так і позаурочний час, окрім вивчення нормативної складової освітніх дисциплін, застосовувалися взаємозв'язки з національним духовним та культурним надбанням, включаючи ознайомлення з традиціями та звичаями українського народу, його історією та менталітетом.

Отже, сьогодні ми пропонуємо залучати вчителів-предметників до розробки оновлення чинних програм варіативної складової (спецкурсів, курсів за вибором, факультативів), де було би включено регіональний краєзнавчо-українознавчий аспект. Наприклад, з української мови залучати дітей до написання есе, творів-роздумів, власних висловлювань, творів-описів за різною морально-етичною тематикою, природозбережувальною, екологічною, історії та розвитку української мови, про видатних діячів Півдня України як у письмовій формі, так і в усній під час спілкування, висловлювання думок у ході дискусій, диспутів. З вивчення української літератури – вивчення життя і творчості письменників, поетів, культурних діячів рідного краю, написання

казок, оповідань про малу батьківщину, дослідження, вивчення і репрезентація місцевого фольклору, пісень з можливістю сучасної музичної інтерпретації. На уроках праці для дівчат вивчення кулінарних традицій Півдня України, дослідження процесу приготування українських страв місцевого походження, історії їх виникнення, а також їх приготування. Дослідження і вивчення одягу та взуття населення Півдня України з можливістю використання певних елементів у сучасній моді. Дослідження і вивчення туристично-краєзнавчих об'єктів Південного регіону, складання туристичних маршрутів, репрезентування та створення інтерактивних карт з туристичними маршрутами та об'єктами, ведення Інтернет сторінок туристичних об'єктів Півдня України.

Осучаснення методики викладання української мови та літератури. На сучасному рівні розвитку цивілізації особливу роль відіграє інноваційний потенціал суспільства, що потребує людей, здатних системно й конструктивно мислити, швидко знаходити потрібну інформацію, приймати оптимально конструктивні рішення, створювати принципово нові ідеї в різних галузях знань. А це, своєю чергою, формує соціальне замовлення на нові підходи в системі освіти, нове педагогічне мислення [306, с. 228].

Інформація сьогодні як товар є однією з умов економічного зростання української держави, що може поліпшити та зміцнити матеріально-технічну базу як освітнього процесу (комп'ютеризація, оснащення інтерактивними дошками, нетбуками, вільний доступ до інтернету), так і технічного оснащення здобувачів освіти (різного виду гаджети, мобільний інтернет), і сприятиме розвитку й удосконаленню якості та доступності освіти, зокрема україномовної.

Лінгводидактика як наука досліджує загальні закономірності навчання мовам, специфіку змісту методів і засобів навчання певній мові залежно від дидактичної мети й завдань, характеру матеріалу, який вивчається, умов монолінгвізму (одномовності) чи білінгвізму (двомовності), етапу навчання та інтелектуально-мовного розвитку учнів [44, с. 195].

М. Пентилюк наголошує, що українська мова як рідна і державна в усіх типах середніх і вищих закладів освіти є загальнодидактичною та

концептуальною засадою української лінгводидактики і є засобом формування й розвитку мовної особистості – «людини, яка любить, знає і береже рідну мову, з повагою ставиться до неї як до мови нашої держави, володіє її виражальними засобами, користується нею у своїй професійній діяльності й у повсякденному житті» [179, с. 124].

Сьогодні є також слушною думка, що становлення сучасної національної системи освіти в період її інтеграції у світовий інформаційно-освітній простір повинно відбуватися у відповідності до сучасних технічних можливостей кожного учасника освітнього процесу. Застосування сучасних інформаційних технологій у сфері сучасної освіти, зокрема україномовної дозволить якісно змінити методи і організаційні форми освітнього процесу, який буде більш зручним і доступним [40, с. 42].

Лінгводидактика апріорі постійно перебуває в активному пошуку таких напрямів, підходів і шляхів навчання мови й не тільки професійного спілкування, які би сприяли її якісному та ефективному опануванню [100, с. 231]. Тільки у практичному мовленнєвому користуванні мовою під час вільного умотивованого спілкування без будь-яких бар'єрів (психологічних, ідеологічних, політичних) можна досягти бажаного результату. Велике значення також у момент спілкування має одночасний розвиток мислення й мовної компетентності [100, с. 231–232].

Під час навчальних занять обов'язковими є вправи, які спрямовані на виправлення та «очищення» мовлення від суржику. Суржик у Південному регіоні України є вже давно розповсюдженим, але у той же час негативним явищем, яке знижує рівень якості мовлення й думки, адже мовленнєвий та мисленнєвий процеси взаємопов'язані та існують в єдності [100, с. 232].

Проведення «антисуржикових хвилин», робота за індивідуальними картками з деформованим текстом, тренінги, рольові ігри, використання фразеологічних одиниць різних типів – усе це сприяє розвитку мовного самоконтролю, зв'язного мовлення учнів, збагачуючи їх словниковий запас, формуванню мовно-комунікативних і мовленнєвих компетентностей. Міні-

твори, твори-роздуми за прислів'ями та приказками дають можливість творчого осмислення етичних, естетичних, філософських надбань української нації [100, с. 232].

Щодо активізації уваги учнів, підвищення їх загальнокультурного рівня, поглиблення знань з української, світової історії та культури допомагають невеликі інформаційні повідомлення, які готують самі учні. Ці повідомлення обов'язково обговорюються й аналізуються, розглядаються стильові особливості текстів та обов'язково коментується індивідуальне мовлення доповідача [100, с. 232].

Також беремо до уваги запропоновані Л. Прокопів інноваційні технології під час вивчення мов, зокрема використання відеопідкастів, що, на нашу думку, сприятиме удосконаленню мовленнєвих компетентностей учнів [221, с. 179].

Як бачимо, сучасна лінгводидактика як наука не стоїть на місці, вона перебуває в постійному русі, пошуках модерних методів викладання, відповідаючи на виклики сьогодення.

Таким чином, серед інших чинників розвитку україномовної освіти є розвиток української лінгводидактики як науки, одним з головних завдань якої є розвиток мовної особистості.

Відповідно до ключових компетентностей Нової української школи, сучасні здобувачі освіти мають уміти спілкуватися державною, а в разі відмінності рідною мовами, усно і письмово висловлювати й тлумачити поняття, думки, почуття, факти та погляди, через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів; здатні реагувати мовними засобами на повний спектр соціальних і культурних явищ – у навчанні, на роботі, вдома, у вільний час, усвідомлювати роль ефективного спілкування [151].

Про важливість та ефективність організації освітнього процесу на засадах рідномовного навчання дітей наголошував свого часу ще видатний педагог Я. Коменський у своїй «Золотій дидактиці» [101].

Науковиці Г. Кацавець і Л. Паламар пов'язують культуру особистості з досконалим знанням української літературної мови, бездоганним опануванням її стильовими тонкощами та умінням щоденно слугуватися ними. Рівень мовної культури особистості, наголошують науковці, залежить від правильності та точності висловлювання думки [97, с. 5].

Ще одним чинником удосконалення сучасної україномовної освіти є розвиток мовної та мовленнєвої культури особистості.

Т. Окуневич висловлює думку, що вчитель, формуючи в учнів уміння та навички україномовного спілкування на уроках української мови, повинен «передбачити досягнення ними такого рівня комунікативної компетенції, який був би достатнім для здійснення спілкування у певних комунікативних сферах» [165, с. 123]. Як зазначає дослідниця, саме соціально-культурні і соціолінгвістичні знання, уміння і навички зумовлюють загальний розвиток особистості учня, а також його комунікативної компетенції, забезпечуючи входження в соціум і сприяючи соціалізації в новому суспільстві [165, с. 123; 329].

Л. Голубнича до того жауважує, що для мовленнєвої та домовленнєвої діяльності учнів треба використовувати вправи, які б максимально були направлені на розвиток комунікативних навичок [328].

Як бачимо, не менш важливим чинником розвитку україномовної освіти є забезпечення освітнього процесу науково-педагогічними працівниками відповідної кваліфікації, що можуть і повинні формувати у здобувачів освіти вміння й навички україномовного спілкування.

Задля вирішення вище зазначеного питання у системі післядипломної освіти Південного регіону України під час підвищення кваліфікації педпрацівників, зокрема у Комунальному вищому навчальному закладі «Херсонська академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради, використовуються різні сучасні технології. Ними забезпечується «свідоме залучення педагога до розв'язання актуальної освітньої й соціокультурної проблематики; оволодіння ним сучасними знаннями та іншими

інтелектуальними засобами; адекватний сучасній освітній ситуації професійний розвиток педагога; створення якісного продукту професійної діяльності (якість освіти учнів); розвиток внутрішнього потенціалу педагога» [74, с. 100; 73].

О. Прокопова характеризує механізм творення комунікативної компетенції в наступній послідовності: мовна компетенція (знання засобів мови, одиниць і категорій усіх рівнів, а також правил, за якими будують мовні конструкції, й вміння такі правила застосовувати); мовленнєва компетенція (спроможність сприймати й розуміти висловлювання); комунікативна компетенція (здатність ефективно спілкуватися в різних умовах у ролі адресанта й адресата) [222, с. 55].

Комунікативна компетентність, як зазначає дослідниця, включає в себе: уміння людини спілкуватися з іншими людьми, доцільно використовуючи відповідні засоби рідної (української) мови в практиці, засоби виразності та ініціативні прояви. Вона також пропонує обов'язково використовувати на кожному занятті вправи, «спрямовані на очищення мовлення молодих українців від сумнозвісного суржику – явища, яке знижує якість не тільки мовлення, але й думки, адже мовленнєвий та мисленнєвий процеси взаємопов'язані» [222, с. 56; 326, с. 14].

Питання «очищення мовлення молодих українців від сумнозвісного суржику» у Південному регіоні України, через білінгвізм та поліетнічність, залишається достатньо актуальним.

Сьогодні, на жаль, явище «сумнозвісного суржику» притаманне не тільки учням, але й більшості вчителів різних освітніх дисциплін у ЗЗСО Півдня України. На нашу думку, причиною такого становища є недостатня кількість годин на вивчення української мови в ЗВО. Так, наприклад, на вивчення української мови в ХДУ на факультетах природничо-математичного циклу виділяється лише один семестр [241].

К. Біницька, досліджуючи тенденції розвитку професійної підготовки майбутніх учителів початкової освіти у Польщі, Румунії, Словачії, Угорщині, Чехії, запропонувала впровадити позитивний досвід цих країн Східної Європи в

систему вищої освіти України щодо професійної підготовки майбутніх вчителів початкової освіти. Репрезентуючи її рекомендації, ми пропонуємо як на загальнодержавному, так і регіональному рівні запровадити в систему ЗВО України, зокрема які готують професійні педагогічні кадри, щодо вдосконалення їх компетентності вільного володіння усною та письмовою українською мовою наступні положення: інтегрувати педагогічну україномовну освіту шляхом взаємодії закладів вищої освіти та шкіл, забезпечивши взаємозв'язок навчання із закладами освіти та потребами місцевих громад; у навчальні плани педагогічних факультетів доцільно впровадити обов'язкову практичну педагогічну підготовку, яка відбувається на подальшому місці роботи студентів; робити акцент на практичній підготовці, використовувати концепцію «навчання через практику». Зміст професійної підготовки, який реалізується в рамках окремих модулів, повинен бути безпосередньо зіставлений із навчанням у дії, що становить основу підготовки студентів до професії вчителя. Навчання через практику потрібно розуміти як заходи, що проводяться за межами закладу вищої освіти – проходження педагогічної практики (школі), а також повинно реалізуватись у закладах вищої освіти, наприклад, під час курсових та дипломних досліджень, що дає змогу використовувати багатогранне застосування теорії, здобутої в педагогічній прагматиці; персоналізація процесу професійної підготовки майбутніх учителів. Студент на кожному етапі підготовки до педагогічної професії повинен мати можливість отримати індивідуальну підтримку від закладу вищої освіти, щоб підвищити обізнаність про рівень зрілості та готовність працювати за цією професією; посилення практичної підготовки, збільшення часу на навчання студентів в умовах початкової школи, застосування дуальної форми освіти та запровадження тривалого стажування (педагогічної інтернатури) після набуття кваліфікації вчителя; запроваджувати у процес професійної підготовки нові інформаційні та комп'ютерні технології; залучення талановитої студентської молоді до навчання в магістратурі та до проведення науково-педагогічних досліджень; організувати курси підвищення кваліфікацій для

вчителів-практиків та науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти; підвищити вимоги до поглибленого вивчення іноземних мов та забезпечити ефективне оволодіння іноземною мовою і викладачами, і студентами (знання іноземної мови країн Європейського Союзу на рівні B 2). Це дозволить мати безпосередні контакти студентів, науково-педагогічних працівників і вчителів шкіл різних країн:

- запровадження змін у дидактичний процес професійної підготовки майбутніх учителів (заміна лекційної форми навчання ігровими, інтерактивними технологіями і прийомами навчання);

- у професійну підготовку майбутніх учителів доцільно ввести комбіновану форму навчання;

- створити сучасне матеріально-технічне та навчально-методичне забезпечення освітнього процесу;

- активніше залучення студентів та науково-педагогічних працівників до міжрегіонального обміну досвідом і стажування, фінансова підтримка програм академічної мобільності.

Отже, підготовка майбутніх учителів в Україні повинна враховувати тенденції розвитку професійної підготовки педагогів у країнах Східної Європи, зокрема повинна бути орієнтованою на особистість, адаптованою до потреб вітчизняного суспільства та використовувати і якісно здійснюватись у взаємозв'язку науки та педагогічної практики [11, с. 458], зокрема в напрямі вдосконалення україномовної освіти, а система вищої освіти України має забезпечити якість підготовки фахівців на рівні міжнародних вимог [95, с. 44].

Таким чином, вище зазначені рекомендації, на нашу думку, можуть сприяти розвиткові та вдосконаленню системи професійної підготовки майбутніх висококваліфікованих україномовних учителів, що у свою чергу сприятиме підвищенню якості україномовної освіти в Південному регіоні України.

Організація україномовного освітнього простору. Для організації україномовного освітнього простору щодо вдосконалення україномовної освіти

пропонується створювати розмовні клуби. На базі закладів загальної середньої освіти, під приводом кращого засвоєння дидактично-теоретичного матеріалу та набуття практичних навичок (мовленнєво-комунікативних компетентностей), підготовки до проведення вихідного контролю знань, ДПА, ЗНО, організувати в позаурочний час зустрічі за предметно-тематичним спрямуванням. Це можуть бути інтегровано направлені зустрічі, наприклад, російсько-українського, англо-українського мовно-літературного контенту та інші міжпредметні інтеграції. Це можуть бути більш дозвільного формату зустрічі (літературно-музичні, побутові, за інтересами тощо). Але обов'язковою умовою повинно бути супровід учнів учителем-мовником і, або іншим профільним фахівцем. Комунікативно-мовленнєвий супровід сьогодні є важливою умовою успішного оволодіння мовою, формування мовно-комунікативних і мовленнєвих компетентностей особистості.

Для здійснення комунікативно-мовленнєвого супроводу слід дотримуватись таких основних принципів: єдності розвитку мовлення і мислення; зв'язку формування мовлення з вивченням гуманітарних дисциплін; зв'язку усного й писемного мовлення; зв'язку практики формування мислення з теорією мовознавчої науки; відповідальність суб'єкта за вибір рішення (той, хто супроводжує, має тільки дорадчі права); пріоритет інтересів того, кого супроводжують; безперервність супроводу [100, с. 232].

Підручникотворення. В Україні в період реформування освітньої галузі відбувається реструктуризація закладів загальної середньої освіти, а також російські школи згідно з чинним законодавством переходять на українську мову викладання. У зв'язку з цим виникають у цей перехідний період певні труднощі. Не вистачає україномовних підручників. Викладання на уроках відбувається українською мовою, а підручники в більшій кількості залишаються російськомовними. Учням, які призвичаїлися здобувати освіту російською мовою, важко тепер переключитися на українську лексико-термінологічну систему особливо дисциплін математично-природничого циклу.

Отже, на сьогодні в Україні виникла нагальна проблема забезпечення освітнього процесу україномовними підручниками, зокрема у російськомовних школах Південного регіону, які зараз перейшли на українську мову викладання. Це у свою чергу детермінує вирішення питання підручникотворення.

У Декларації львівських авторів шкільних підручників від 21 лютого 2019 року окреслено основні, з чим ми не можемо не погодитися, проблеми підручникотворення в Україні. Серед таких є наступні: не повна відповідність присутнього у програмах і підручниках змісту освіти потребам українського суспільства, сучасним європейським стандартам; компетентнісний підхід до організації навчального матеріалу здебільшого має декларативний характер; через консервативне бачення авторами призначення підручників у якості державних навчальних програм «знаньцентричність» більшості з них; через монополію МОН України на формування робочих груп з укладання навчальних програм відсутність фахової експертизи проєктів навчальних програм та низька якість експертизи видавничих проєктів підручників тощо

Щодо подолання означених проблем підручникотворення в Україні ми також погоджуємося із запропонованим авторами здійсненням заходів, серед яких основними є наступні: визнавати нормативними документами, що регламентують зміст освіти, виключно державні стандарти та освітні програми; передавати виділені у державному бюджеті кошти на придбання шкільних підручників як спеціальну субвенцію закладам загальної середньої освіти; дофінансовувати придбання навчальної літератури з місцевого бюджету; не допускати до використання у гімназіях та ліцеях, що працюватимуть за освітніми програмами нової української школи, попередньо не апробовані програми, підручники та посібники; розробити нове Положення про моніторинг якості навчальної літератури, результати моніторингових досліджень широко висвітлювати у фахових виданнях; реорганізувати діяльність ресурсних центрів і бібліотечних колекторів так, щоб забезпечити можливість школам вчасно отримувати замовлену ними навчальну літературу; передбачити можливість

централізованої закупівлі навчально-методичних комплексів освітніх дисциплін тощо [167].

Розглядаючи шкільний підручник як феномен сфери освіти під кутом зору *соціального* (ринок потреб і пропозицій), *освітнього* (цілі та зміст навчання), *організаційного* (авторський колектив, видавничо-поліграфічна база) аспектів, В. Редько окреслив основні чинники, які негативно впливають на творчий процес у галузі підручникотворення, а саме відсутність чіткого розуміння того, що: створення підручника є справою державного рівня, а не приватного сектору; зміст підручника має створюватися на засадах методичної системи, яка ґрунтується на домінувальній на певному етапі розвитку суспільства філософії освіти; нові освітні парадигми закономірно приходять на зміну попереднім: усталеним, звичним і зручним; які функції має виконувати підручник у навчальному процесі в умовах оновленої філософії освіти [232].

Н. Волошина, досліджуючи питання підручникотворення на порозі третього тисячоліття, стверджує думку, що автори підручників у формуванні змісту освіти повинні враховувати компетентісно-орієнтований підхід. Навчальна книжка має виховувати молодь, національно свідому, духовно багату особистість, яка орієнтується в сучасному суспільстві, інформаційному просторі, ринкових відносинах, знає свою мову, літературу, історію, культуру без перекручень, без ганебного впливу ідеологічних догм [37].

Таким чином, проблема підручникотворення в Україні як на державному, так і на регіональному рівні, на нашу думку, може бути вирішена за таких умов: прийняття ефективної нормативно-правової бази, що регламентує оптимізацію та виключає корупційну й бюрократичну складову процесу створення підручників; корелює державні стандарти, згідно з сучасними потребами українського суспільства, європейськими стандартами, й освітні програми відповідно до змісту, мети та цілей освіти; творчого, модерного компетентісно орієнтованого підходу до організації навчального матеріалу, з урахуванням специфіки мовної ситуації в регіонах; чистоти мови відповідно до завдань мовно-літературної галузі; належного державного та місцевого фінансування;

централізованої закупівлі навчально-методичних комплексів освітніх дисциплін; забезпечення можливості закладам освіти вчасно отримувати замовлену ними навчальну літературу; моніторингових досліджень щодо якості навчальної літератури та широкого висвітлення результатів у фахових виданнях.

У період 1920-х років під час здійснення процесу українізації загальноосвітньої школи, зокрема на Півдні України, коли була фактично постійна нестача україномовної дидактично-методичної літератури, позитивним було те, що в підручникотворенні могли брати участь будь-хто з педагогів чи науковців, але на конкурсній основі. Підручники розроблялися як одноосібно, так і колективно відповідно до авторських чи типових освітніх програм (уніфікація програм починається вже наприкінці 1920-х років) для навчальних дисциплін і для факультативної чи гурткової роботи з урахуванням ідеологічно-політичних вимог тогочасного суспільства.

Сьогодні також є можливість згідно з чинним законодавством, і нагальна потреба у залученні вчителів до створення підручників як для навчальних дисциплін, так і за факультативними курсами з урахуванням регіональних особливостей здійснення освітнього процесу, зокрема на Півдні України, в умовах білінгвального поліетнічного середовища. Створенні підручники на конкурсній основі мають бути прорецензовані та схвалені вченими радами ЗВО та інститутів післядипломної освіти.

Організація україномовного інформаційно-культурного простору. Культурно-просвітницька робота в зазначеному напрямі, на нашу думку, сьогодні в Україні проводиться не на належному рівні, зокрема в Південному регіоні.

О. Спірін зауважує, що сучасне суспільство – це суспільство нового типу, глобальне суспільство, суспільство знань, які набуваються насамперед завдяки доступу до інформації, постають основною умовою благополуччя людини і держави; нове глобальне суспільство «сприяє взаємному проникненню культур, однак відкриває кожній культурі нові можливості для самореалізації» [256].

Щодо перспектив організації україномовного інформаційного простору, зокрема на Півдні України, слухними є пропозиції окреслені у Стратегії популяризації української мови до 2030 року, основні з яких такі:

- збільшення до 80 % частки використання української мови в телерадіоефірі;

- забезпечення стабільної трансляції українських радіо- та телеканалів забезпечення наявності українських інформаційних та інших телеканалів у готелях та інших аналогічних засобах розміщення в країнах, які громадяни України найчастіше відвідують з метою туризму;

- збільшення кількості пізнавально-освітніх програм для дітей на радіо та телебаченні українською мовою;

- збільшення обсягу та поширення в Інтернеті інформаційно-довідкового контенту українською мовою;

- забезпечення подання інформації українською мовою на об'єктах інформаційно-орієнтаційної системи населених пунктів і територій (вуличні вказівники, адресні покажчики, дорожні знаки, інформаційні табло тощо) [263].

Під час здійснення українізаційних процесів на Півдні України в 1920–1938 роках керівництво Наркомосу та РНК здійснювало мовну політику, враховуючи особливості поліетнічності та білінгвальності регіону.

Відповідно до нормативно-правових актів того часу, створювалися умови для організації україномовного інформаційно-культурного простору. Українською мовою видавалася агітаційна література, велося діловодство; створювалися хати-читальні, проводилася гурткова робота; організовувалися культмасові заходи щодо вшанування пам'яті визначних діячів національної культури, відзначалися національні свята за народними традиціями тощо.

Репрезентуючи позитивні надбання минулого, сьогодні ми пропонуємо за вже напрацьованим досвідом продовжувати організовувати на базі місцевих клубів, бібліотек розмовні клуби за професійним спрямуванням, масові заходи з нагоди відзначення видатних діячів національної еліти, як минулого, так і сьогодення, організації та проведення етно-національних свят, флешмобів,

вести україномовні рубрики у ЗМІ, розміщувати візуальні джерела інформації у більш людних місцях, вести пропаганду україномовного контенту.

Створення регіональних програм розвитку україномовного середовища. Україна сьогодні є державою, яку населяють різні етнічні групи, зокрема в Південному регіоні. Це обумовлює утворення полікультурного мовленнєвого середовища під час освітнього процесу. Кожна етнічна група має своє історичне коріння, свої традиції, культуру [163, с. 250].

Як бачимо, одним із важливих чинників удосконалення україномовної освіти в Південному регіоні України є поліетнічність українського суспільства, оскільки в закладах освіти України особам, які належать до національних меншин, державою гарантується право на здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини [213].

Мовою закладів освіти, науки, державних установ, громадських і політичних організацій, офіційно-ділового спілкування, художньої літератури, театру, преси, кіно і телебачення є літературна мова [97, с. 7]. Літературна мова – це унормована форма національної мови, яка використовується для спілкування в суспільстві. Поширення та розвиток літературної мови залежить від стану мовної політики в державі, освіти, культурних традицій народу [294, с. 200].

На сьогодні в Україні існує чимало регіональних програм щодо вирішення проблемних чи кризових питань у тій чи іншій галузевій сфері суспільного життя областей України. Законодавчим підґрунтям для розроблення регіональних програм є Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» [205] та постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 року № 621 «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту державного бюджету» зі змінами [215], Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 05 серпня 2020 року

№ 695 [59], а також розроблені обласними адміністраціями Стратегій розвитку регіонів.

Однак, розглянувши регіональні програми деяких областей (Закарпатської [217], Луганської [210], Львівської [264], Миколаївської [219], Одеської [111; 157; 156], Харківської [231], Херсонської [218; 148; 166], Чернігівської [158]), ми можемо зробити висновок, що власне програм, які б мали цільові напрями розвитку української мови, врізнялися комплексом ефективних дієвих заходів щодо створення україномовного простору, на нашу думку, фактично не створено.

Державна мовна політика в Україні має своїм завданням регулювання суспільних відносин у сфері всебічного розвитку і вживання української як державної, регіональних мов або мов меншин та інших мов, якими користується населення країни в державному, економічному, політичному і громадському житті, міжособовому та міжнародному спілкуванні, охорону конституційних прав громадян у цій сфері, виховання шанобливого ставлення до національної гідності людини, її мови і культури, зміцнення єдності українського суспільства [208].

Відповідно до Закону України «Про засади державної мовної політики», в якому важливого значення надається зміцненню статусу державної – української мови як одного з найважливіших чинників національної самобутності Українського народу, гарантії його національно-державної суверенності; виходячи з того, що тільки вільний розвиток і рівноправність усіх національних мов, висока мовна культура є основою духовного взаєморозуміння, культурного взаємозбагачення і консолідації суспільства [208], враховуючи специфіку Південного регіону України, його поліетнічність і полікультурне середовище, ми пропонуємо до змісту освітнього напрямку регіональної програми щодо розвитку української мови та культури задля сприяння відродженню й формуванню української національної свідомості внести наступні положення (як Херсонської, так і Миколаївської, Одеської областей, з урахуванням місцевих особливостей):

– казкотворення, есе (залучати учнів не тільки на уроках української мови та літератури до написання казок, оповідань, поетичних творів, есе українською мовою);

– видання навчальної, методичної та довідкової літератури за професійним спрямуванням (учителі);

– мовний всеобуч, буклети, брошури з культури мовлення (залучення батьків, батьківські збори);

– літературні вечори, книжкові виставки соціальні проєкти (грумада; зустрічі з письменниками, поетами, культурно-просвітницькими діячами).

Таким чином, на підставі аналізу джерельної бази та вивчення означеної проблеми, ми можемо зауважити, що питання перспективи вдосконалення сучасної україномовної освіти шляхом екстраполяції історико-педагогічного досвіду українізації загальноосвітніх шкіл у Південному регіоні може бути вирішено на загальнодержавному рівні, за таких умов:

– упровадження та реалізація демократичної мовної та освітньої політики на ефективному законодавчому підґрунті;

– створення належних і сприятливих умов для реалізації інтелектуального, творчого потенціалу всіх учасників освітнього процесу;

– свідомої активної громадянської позиції та просвітницької діяльності освітян, науковців, представників громад щодо вдосконалення якості україномовної освіти як у регіональному, так і всеукраїнському масштабі.

Висновки до другого розділу

Україна в 1920–1938 рр. перебувала у складі СРСР як союзна республіка. Починаючи з лютого 1920 року на певній території України було остаточно встановлено радянську владу. Однією з частин такої території був і Південь України (сучасні Миколаївська, Одеська, Херсонська області).

Перший (інституційний) етап українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920–1922 рр.) характеризується здійсненням нової національної освітньої політики, парадигмальним оновленням змісту

освіти, її системи та структури, закладанням нових інституцій освітньої галузі та формуванням її керівних органів. У цьому етапі виокремлюються як ряд позитивних тенденцій у здійсненні процесу українізації загальноосвітньої школи, серед яких були: поживлення видавничої діяльності україномовної літератури, мобілізація педагогічних кадрів, реструктуризація закладів освіти задля підготовки та перепідготовки вчителів для I та II концентрів шкіл, створення ІНО у Миколаєві, Одесі та Херсоні, де велася підготовка та перепідготовка вчителів для шкіл з українською мовою викладання, розширення шкільної мережі, боротьба з безпритульністю, що надавало змогу охопити більшість дітей навчанням, зокрема україномовним, проведення кампанії щодо ліквідації неписьменності, так і ряд негативних: диктатура пролетаріату в контексті загальнодержавного інтернаціонального ідеологічного коцепту, регламентація рівноправності російської та української мов, нерегламентованість обов'язковості навчання, залучення до освітнього процесу некваліфікованих педкадрів, залежність від заможних утримувачів шкіл, що впливало на вибір мови викладання.

Другий етап (прогресивний – 1923–1931 рр.) відзначається запровадженням під впливом суспільно-політичних і соціально-економічних чинників політики «коренізації», що передбачало два напрями її реалізації: українізація корінного населення та культурний і економічний розвиток національних меншин. Це був етап, коли фактично поліетнічний зрусифікований малоосвічений (особливо у сільській місцевості) Південний регіон почав розвиватися в контексті відродження української культури. Характеризується інтенсифікацією процесу українізації. Договірні школи переводилися на утримання коштами з державного бюджету, що позбавляло освітній процес від впливу приватних інтересів. Розширювалася мережа загальноосвітніх шкіл, збільшувалося охоплення учнів I концентру навчанням, зокрема україномовним. Покращувалася матеріально-технічна база школи, покращувалося забезпечення шкіл україномовною дидактично-методичною, художньою, дитячою літературою. Серед основних позитивних тенденцій

прогресивного періоду можемо окреслити такі: введення викладання української мови й українознавства в неукраїнізованих школах, регламентація обов'язкової початкової освіти, інтенсифікація пошуково-експериментальної роботи щодо запровадження тих чи інших методів навчання (дальтон-план, бригадно-лабораторний метод), створення українського правопису, видання українсько-російських та російсько-українських словників, терміни з яких вводилися до шкільних підручників, розвивиток української літератури, кращі зразки якої вводилися до освітніх програм для вивчення у школі, залучення учнів у позаурочний час до участі в культмасових заходах, у святах, ушануванні пам'яті видатних українських діячів, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, проведення кампаній та організація курсів підвищення кваліфікації педагогічного складу шкіл.

Серед негативних тенденцій були наступні: недостатня наукова обґрунтованість освітніх програм, планів, дидактичної літератури. Через бажання виховати нового вчителя-пролетаря, керівництво державою часто відмовлялося від залучення до освітнього процесу кваліфікованого вчительства, яке працювало ще за часів царського уряду. Тому кваліфікація деяких працівників була не на належному рівні, а інтенсивність розбудови національної школи випереджало процес підготовки відповідних педкадрів. Особливо це було відчутно в Південному регіоні України через його поліетнічність. Українізація загальноосвітньої школи хоч і набувала ознак прогресивності в порівнянні з попереднім періодом, але через непродуманість директивних вказівок, неврахування інтересів місцевого населення національних меншин Півдня України, що викликало подекуди супротив з боку батьків, учнів, директорів шкіл до українізаційних методів і до самого процесу, також негативно впливало на хід українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України.

Третій (стагнаційно-регресивний) етап – 1932–1938 рр. характеризується остаточним переходом до авторитарної системи управління фактично в усіх сферах суспільного життя, зокрема в освітній, що призвело до посилення

ідеологічного тиску та втручання керівних органів державної влади в усі сфери суспільного життя, зокрема освітньої галузі. У цей час національне питання відходить на другий план, на перший план висувається інтернаціоналізація радянського суспільства. Позитивними тенденціями означеного етапу можемо назвати такі: у контексті подальшого економічного зростання країни, індустріалізації, попиту на ринку праці в нових кваліфікованих працівниках робітничих професій зумовлення розвитку освітньої галузі, розбудову школи, розширення шкільної мережі, що впливало на кількісні показники охоплення учнів україномовним навчанням.

У той же час спостерігалися негативні тенденції: уніфікація та стандартизація змісту освіти, форм і методів навчання, ліквідація шкіл національних меншин, репресії серед українського учительства, через політичні інсинуації щодо «націоналістичних ухилів», як наслідок зменшення кількості кваліфікованих україномовних педпрацівників, проведення позакласної роботи російською мовою, збільшення годинного навантаження вивчення російської мови в загальноосвітніх школах, збільшення тиражу видання російськомовної літератури, запровадження єдиної державної радянської системи освіти та педагогічної концепції.

Керівництво школами майже не виконували формальні вимоги українізації. Перевірки якості освіти в Південному регіоні України в 1935–1936 роках, зокрема в Одеській та Миколаївській округах показали, що рівень знань учнів з граматики був на недостатньому рівні. на початку етапу Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні наприкінці третього етапу за кількісно-якісними показниками набуває рис регресивного характеру.

За результатами проведеного нами історико-педагогічного дослідження проблеми українізації освітньої галузі у 20–30-х роках ХХ ст. можемо виокремити такі основні прогресивні ідеї українізації загальноосвітньої школи та їх екстраполяції в сучасному процесі організації україномовного освітнього простору й удосконалення змісту україномовної освіти в Південних областях України: визначення чіткого змісту освіти у відповідності до суспільних і

державних потреб у контексті європейських стандартів, оновленого наповнення змісту всіх освітніх дисциплін у ЗЗСО; організація україномовного інформаційно-освітнього простору; здійснення проблемно-орієнтованого вивчення української мови; створення регіональних програм розвитку україномовного середовища; оптимізація процесу підручникотворення; осучаснення методики викладання української мови.

Основні положення другого розділу відображено в таких публікаціях автора: [270; 271; 273; 274; 276; 278; 280; 281; 283; 286; 287].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми. За отриманими результатами нами було зроблено такі висновки:

1. Аналіз джерельної бази засвідчує, що проблему українізації та українізаційних процесів в 1920–1938 роках як на регіональному, так і на всеукраїнському рівні досліджували в різних аспектах, зокрема: з погляду впливу українізації на суспільно-політичне та культурне життя суспільства (Я. Верменич 1993); як процесу поширення української мови та створення україномовного оточення в середовищі урядовців (Г. Васильчук 1994); українізації державного апарату та освітньої галузі на Півдні України (В. Стремецька 2001); становлення загальноосвітньої школи в 1920–1933 рр. (В. Борисов 2003); з погляду організаційно-педагогічних засад діяльності Наркомосу УСРР у галузі шкільної освіти (О. Мушка 2011). Понятійно-термінологічний аналіз наукової та енциклопедичної літератури дав змогу уточнити зміст ключових дефініцій дослідження («аксіологія», «білінгвізм», «державна освітня політика», «ментальність», «мультилінгвізм», «рідна мова», «українізація», а також визначити українізацію загальноосвітньої школи як процес запровадження української мови в освітньому просторі як викладової і як навчальної дисципліни, видання шкільних підручників, дидактично-методичної, художньої, науково-популярної, періодичної літератури українською мовою та забезпечення такою всіх учасників освітнього процесу відповідно до змісту й мети освіти, а також етно-національних потреб суспільства та держави з метою збереження та розвитку автохтонної культури України.

2. Історико-педагогічні розвідки наукових джерел, порівняльний аналіз і зіставлення проголошених у нормативно-правових документах положень щодо впровадження української мови у закладах освіти уможливили визначення основних чинників, що впливали на зміст і організацію процесу українізації загальноосвітньої школи: суспільно-політичні (нормативно-правова база, національне питання культурного будівництва, мовна освітня політика,

авторитарна система управління, ідеологія інтернаціоналізації суспільства); соціально-економічні (економічне становище країни, індустріалізація, фінансування освітньої галузі, науково-технічний прогрес, будівництво шкіл, матеріально-технічна база; педагогічно-освітні (розвиток національної педагогіки, розвиток української лінгводидактики, методично-дидактична україномовна база, введення в освітній процес українознавчих дисциплін, обов'язкове початкове навчання, уніфікація освітньо-виховних закладів, освітніх програм, стандартизація освіти, педагогічної концепції).

3. Здійснення історико-педагогічного аналізу процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920–1938 рр. дало змогу обґрунтувати авторську періодизацію досліджуваного періоду й виокремити відповідні його етапи: I етап – 1920–1922 роки – інституційний; II етап – 1923–1931 роки – прогресивний (перший субетап – 1923–1927 рр., другий субетап – 1928–1931 рр.); III етап – 1932–1938 роки – стагнаційно-регресивний (перший субетап – 1932–1935 рр., другий субетап – 1936–1938 рр.).

Базуючись на історико-педагогічному аналізі джерельної бази, визначено основні чинники процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в 1920-1938 рр.: I етап – 1920–1922 роки – інституційний: суспільно-політичні чинники: утвердження в УСРР чинного суспільно-політичного ладу та ідеологічного спрямування державної національної та мовної політики; зростання активності українських політичних діячів щодо створення україномовного освітнього простору, офіційна регламентованість запровадження української мови в усіх сферах суспільного життя; соціально-економічні чинники: наслідки Першої світової та громадянської війн, голод, зубожіння більшості населення, зруйнованість шкільних будівель, неналежний санітарний стан шкіл, безпритульність дітей та велика кількість дітей-сиріт; педагогічно-освітні чинники: розроблення нової національної освітньої парадигми, оновлення змісту та структури освіти, організація дитячих установ соціального виховання, реструктуризація всіх трирічних і чотирирічних

початкових шкіл у семирічну трудову школу, утвердження концепції єдиної трудової школи на національному ґрунті, запровадження української викладової мови в усіх шкільних і освітніх установах; II етап – 1923–1931 роки – прогресивний (перший субетап – 1923–1926 рр., другий субетап – 1927–1931 рр.): суспільно-політичні чинники: запровадження політики коренізації, надання офіційного статусу національним мовам в республіках Радянського Союзу, зокрема, в Україні, забезпечення рівноправності мов і допомога розвитку української мови й української культури; соціально-економічні чинники: економічне зростання країни, будівництва нових шкіл, покращення матеріально-технічної бази освітнього процесу; педагогічно-освітні чинники: збільшується мережа освітніх закладів, збільшується кількість учнів, охоплених україномовним навчанням, становлення прогресивних педагогічних шкіл, обов'язковість загальної початкової освіти, розвиток національної школи, уніфікація навчально-виховних закладів; III етап – 1932–1938 роки – стагнаційно-регресивний (перший субетап – 1932–1935 рр., другий субетап – 1936–1938 рр.): суспільно-політичні чинники: посилення ідеологічного тиску та втручання керівних органів державної влади майже в усі сфери суспільного життя України, зокрема освіти, інтернаціоналізація радянського суспільства (нівелювання національного питання), авторитарна система управління, централізація влади; соціально-економічні чинники: науково-технічний прогрес, індустріалізація, будівництва нових шкіл, зміцнення матеріально-технічної бази освітнього процесу, колективізація, посиленням зв'язку між народами СРСР, голод; педагогічно-освітні чинники: запровадження єдиної державної радянської освітньої системи та педагогічної концепції, заборона альтернативних освітніх систем, уніфікація та стандартизація освітніх програм, обов'язкове вивчення російської мови.

Отже, суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні трансформації, що відбувалися в Україні у 20-х роках ХХ століття, знайшли своє відображення у змістовому наповненні освітнього процесу, зокрема в Південному регіоні. Одним із чинників, яким було зумовлено регламентацію

українізації (запровадження української мови як навчальної дисципліни в освітніх закладах і як викладової), стало вирішення національного питання в новоутворенній радянській державі. Однак, на нашу думку, для ефективного здійснення процесу українізації загальноосвітньої школи в Південному регіоні України в період 1920–1938 рр. не достатньо було тільки офіційних директивних вказівок керівних органів (РНК, НКО, ВУЦВК), що регламентувало запровадження української мови в освітньому процесі. Перш за все, освітній процес мав би бути забезпечений високваліфікованими педагогічними кадрами, які б вільно на високому рівні володіли українською мовою (не тільки вчителі-мовники), відповідною україномовною методично-дидактичною літературою, що сприяло б створенню для школи відповідного україномовного середовища. У той же час, ми можемо зауважити, що, враховуючи всі суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні чинники в зазначений період, забезпечення освітнього процесу висококваліфікованими україномовними педагогічними кадрами в Південному регіоні не могло бути здійснено повною мірою на відповідному рівні. Через поліетнічність та дисбаланс між сільським та міським населенням української національності Південного регіону України (у великих містах Миколаєві, Одесі, Херсоні було більше російськомовного населення) та низку інших вище зазначених тенденцій негативного характеру процес українізації фактично на кожному етапі уповільнювався, а на третьому етапі ще й мав ознаки стагнації та регресу. Показники ж процесу українізації в його змістово-організаційному наповненні були більше формально-кількісними ніж якісними.

4. Виявлено, що перспективними напрямками екстраполяції продуктивних ідей історико-педагогічного досвіду для вдосконалення сучасної україномовної освіти в Південних областях України є: визначення чіткого змісту освіти відповідно до потреб українського суспільства й держави у контексті європейських стандартів, регламентованого нормативно-правовою базою, змістовного наповнення всіх освітніх дисциплін у ЗЗСО; організація україномовного інформаційного й освітнього простору; здійснення проблемно-

орієнтованого вивчення української мови; створення регіональних програм розвитку україномовного середовища; оптимізація процесу підручникотворення; осучаснення методики викладання української мови.

Вважаємо, що проведене дисертаційне дослідження не вичерпує всієї повноти вирішення зазначеної наукової проблеми, окремі аспекти залишаються актуальними для подальших наукових розвідок і можуть стати предметом перспективних досліджень у таких напрямках: українізація сучасного освітнього процесу на регіональному рівні, детермінанти вдосконалення сучасної україномовної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. А-вич С. Об украинизации средней и высшей школы. *Украинская жизнь*. 1912. № 4. С. 31–38.
2. Анкета для обстеження стану українізації вчителів шкіл Соцвиху та Профосу Херсонської округи. 15 листопада 1926 р. *Державний архів Херсонської області (ДАХО)*. Ф. 466. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 2, 3, 4, 8.
3. Арнаутов В. А. На путях переподготовки. *Путь Просвещения*. 1923. № 7/8. С. 35–45
4. Баранюк В. Українізація: згадуючи забуте: сторінки історії області 1923–34 рр. *Наддніпряньська правда*. 1996. 14 листопада.
5. Баранюк В. О. До питання українізації в м. Херсоні у 1923–1932 роках. *Південний архів: збірник наук. праць*. Херсон. 2001. Вип. 6. С. 42–47.
6. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01/ Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2009. 505 с.
7. Березівська Л. Д. Прихована реформашкільної освіти в УРСР: причини, напрями, наслідки (30-ті роки ХХ ст.). URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1895/1/1.pdf> (дата звернення 12.12.2020).
8. Белий Д. В. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині 1917–1920 рр.: історичний нарис. Херсон: Штрих, Персей, 2002. 76 с.
9. Бідзіля П. О. Особливості розвитку освіти та науки в умовах поліетнічності Півдня України. *Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ–ХХ ст.*: зб. наук. праць. Запоріжжя, 2000. С. 86–89.
10. Білінгвізм. Розділ 3. Нариси з соціолінгвістики – 2010. URL: <https://subject.com.ua/ukrmova/sociolinguistics/18.html> (дата звернення 04.09.2020).
11. Біницька К. М. Тенденції розвитку професійної підготовки майбутніх учителів початкової освіти у країнах Східної Європи: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01/ Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2018. 510 с.

12. Блінда Л. В. Питання про українізацію ставилися з усією чіткістю. *Архів України*. 1991. № 4. С. 74–76.
13. Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920 – 30-ті роки): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донец. держ. ун-т. Донецьк, 2000. 19 с.
14. Борисенко В. Й, Телегуз О. І. Національна освіта і формування української модерної нації у 1921–1934 роках: європейські тенденції та радянські реалії : навч. посібник. Київ, 2012. 156 с.
15. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ. 2003. 190 с.
16. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр). Чернігів: Чернігівські обереги, 2008. 368 с.
17. Васильчук Г. М. Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР 20-ті роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1994. 213 с.
18. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ уклад. і голов. ред. Бусел В. Т. Київ; Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.
19. Верменич Я. В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т Ім. Т. Шевченка. Київ, 1993. 15 с.
20. Верменич Я. В. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т Ім. Т. Шевченка. Київ, 1993. 203 с.
21. Випис з протоколу № 59 засідання Президії Губвиконкому Одещини від 25 грудня 1924 р. *ДАХО*. Ф. 414. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 115, 116.
22. Витяг з протоколу № 51/334 засідання Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету з 10 квітня 1928 року. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 143 зв.

23. Витяг з протоколу засідання «Р» «К» «М» «Б» № 7 від 12.11.1928 року «Про підсумки українізації». *Державний Архів Миколаївської області (ДАМО)*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 152.
24. Витяг з резолюції 2-го Пленуму Миколаївського Окрвиконкому що відбувся 25–28 червня 1926 року. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 57.
25. Відомості про кількість українських трудшкіл по губерніях України на 1 січня 1922 року та на початок 1923–24 року. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 39. Арк. 51.
26. Відомості про кількість учителів, які знають українську мову та можуть викладати нею по Одеській губернії. *Державний архів Одеської області (ДАОО)*. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 141.
27. Відомості про національний склад учнів трудшкіл в округах Одеської губернії на 01. 01. 1924 р. *ДАОО*. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 139.
28. Відомості про розподіл трудшкіл в окрузі Одеської губернії станом на 01.01.1924 р. *ДАОО*. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 140.
29. Відомості про учителів Одеської губернії за національним складом на 1 січня 1922 року. *ДАОО*. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 144.
30. Відчит Миколаївської Окрінспектури наросвіти за I квартал 1925/1926 операційного року (жовтень–грудень). *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 7.
31. Відчит про діяльність Херсонської Окрінспектури Наросвіти за час з 1 жовтня 1923 року по 10 серпня 1924 року. *ДАХО*. Ф. р-414. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 87.
32. Відчит старшого Інспектора Народної Освіти VII-му з'їзду Рад Миколаївської округи. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 12–12 зв., 13, 16 зв.
33. Вінцовський Т. З історії становлення української національної школи в Одесі в 1917 році. *«Просвіта»: минуле, сучасне майбутнє: до 100-річчя Одеської «Просвіти»: матеріали науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 листопада 2005 р.)*. Одеса, 2006. С. 74–80.
34. Вісник товариства Української Хати в Херсоні. 1917. 23 квітня (№ 3).
35. Вісник товариства Української Хати в Херсоні. 1917. 29 квітня (№ 4).

36. Вісник товариства Української Хати в Херсоні. 1917. 7 травня (№ 5).
37. Волошина Н. Підручникотворення на порозі третього тисячоліття. Методика викладання літератури. URL: <https://ukrlit.net/article1/1896.html> (дата звернення 28.02.2021).
38. Временная инструкция Губотнаробраза. 24 февраля 1920 г. ЦДАВО України. Ф. 166 Оп. 1. Спр. 876. Арк. 1.
39. Всесоюзний шкільний перепис 15/XII – 1927 р. Т 1. Шкільні установи соціального виховання на Україні. Х.: Господарство України, 1930. 305 с.
40. Гевко І., Невмержицька О. Роль інформаційно-комунікаційних технологій в сучасній концепції дистанційного навчання. *Молодь і ринок*: щомісячний науково-педагогічний журнал. Дрогобич, 2019. № 2 (169). С. 41–45.
41. Гейко С. Початок українізації на Бериславщині. *Маяк*. 1996. 3 жовтня (№ 68). С. 3.
42. Голубнича Л. О. Функції педагогічної історіографії. *Педагогіка та психологія*. 2012. Вип. 42. С. 139–146. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ped_2012_42_23 (дата звернення 15.01.2021).
43. Гоменюк О. Мовне питання в діяльності Пролеткульту в Україні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 3 (57). С. 16–27.
44. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. 2-ге, допов. й випр. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.
45. Гриневич Л. Одне із пріоритетних завдань Міносвіти – модернізація змісту освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2016-05-24-odne-iz-prioritetnix-zavdan-minosviti-modernizacziya> (дата звернення 07.02.2021).
46. Гринько Г. Наш путь на Запад. *Путь просвещения*. 1923. № 7/8. С. 1–19.
47. Гринько Гр. Социальное воспитание детей. *Путь просвещения*. 1922. №1. С. 1–53
48. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб., 1907. С. 149–194.

49. Гупан Н. Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень. *Рідна школа*. 2013. № 4/5. С.53–56
50. Гупан Н. Джерельна база історії педагогіки: пошук підходів до систематизації. *Рідна школа*. 2013. № 8/9. С. 67–70.
51. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ: А. П. Н., 2002. 224 с.
52. Дашкевич Я. Р. Українізація: причини і наслідки. *Слово і час*. 1990. № 8. С. 55–64.
53. Декрет Всеукраїнського Центрального Исполнительного комитета «О применении во всех учреждениях украинского языка на равне с великоросским» (21 февраля 1920). *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче Крестьянского правительства Украины и Уполномоченных Р.С.Ф.С.Р.* 1920. 20–29 февраля (№ 1). С. 5.
54. Декрет Всеукраїнського Центрального Исполнительного Комитета «О применении во всех учреждениях украинского языка на равне с великоросским». 21 февраля 1920 г. *ЦДАВО України*. Ф. 413 Оп. 1. Спр. 1. Арк. 129.
55. Декрет ВУЦВК РНК «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ» 27 липня 1923 р. *Збірник узаконень та розпоряджень Робітниче селянського уряду України*. 1923. 16 вересня (№29). С. 896–897.
56. Декрет Ради Народних Комісарів УСРР «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ». 27 липня 1923р. *ЦДАВО України*. Ф. 413 Оп. 1. Спр. 1. Арк. 117–120.
57. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК, РНК УСРР та листування з ВУРПС, Накркомздоров'я, Наркомземом, Наркомпраці УСРР про українізацію шкіл і громадських установ, забезпечення самостійності національних меншостей на Україні. 1 серпня 1923 р. – 10 жовтня 1928 р. *ЦДАВО України*. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 1. 158 арк.

58. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти. Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій. 08 грудня 2011. URL: <http://kno.rada.gov.ua/print/73364.html#:~:text=Найперше%20завдання%20освітньої%20політики%20на,держави%20%5B11%2C%20c.&text=Вона%20спрямована%20на%20забезпечення%20суспільства,розвитку%20%5B3%2C%20c.> (дата звернення 06.09.2020).
59. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 05 серпня 2020 року № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-п#Text> (дата звернення 20.10.2020).
60. Довідник з історії України: посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / заг. ред.: І. Підкова, Р. Шуст. Вид. 2-ге, доопрац. і допов. Київ: Генеза, 2001. 1136 с.
61. Доклад завідуючого губнаробразом о діяльності відділу. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 943. арк. 17, 17 об, 18.
62. Доповіді, розробки інформаційних матеріалів та статистичні відомості про стан народної освіти, охорону дитинства, перепідготовку робітників освіти. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 850. 126 арк.
63. Доповідна записка НКО про стан виконання постанови ЦК ВКП(б) про школу та здійснення обов'язкового загального навчання по областях. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 143. Арк. 14, 16, 17
64. Доповідна записка про обслідування роботи по українізації на Одещині *ЦДАГО України*. Ф 1. Оп. 20. Спр. 2253. Арк. 4–9.
65. Доповідна записка про стан на українському мовознавчому фронті. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20, Спр 6214. 77 арк.
66. Доповідь заступника наркомосу УРСР Я. Ряппо «Рік українізації в шкільній справі. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 621. 78 арк.
67. Доповідь Окрінспектора Наросвіти Миколаївщини на засіданні Президії Окрвиконкому від 17/ІХ-1925 «Про загальний стан освітньої справи у

- 1924/1925 році та про підготовку до 1925/26 навчального року. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 189, 190.
68. Доповідь Окрінспектора Наросвіти на засіданні Президії Окрвиконкому від 22/IX-1926 року «Про підготовку на 1926/27 операційний рік» Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 117. Арк. 209.
69. Доповідь про роботу відділу середніх шкіл від 16 липня 1919 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 11, 11 зв.
70. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 5 / НАН України; редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Наукова думка, 2008. 568 с.
71. Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 8 / НАН України; редкол.: В. А. Смолій, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: Наукова думка, 2011. 520 с.
72. Жорова І. Я. Розвиток професіоналізму вчителів природничих дисциплін у системі післядипломної освіти України (1940-і рр. XX – початок XXI ст.): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01/Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Тернопіль. 2015. 538 с.
73. Жорова І. Я. Розвиток шкільної гуманітарної освіти: історичний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 64. С. 89–92.
74. Жорова І. Я. Сучасні технології розвитку професіоналізму педагогів у системі післядипломної освіти України. *Вісник Черкаського університету. Педагогічні науки*. Черкаси, 2019. Вип. 1. С. 96–103.
75. Жорова І. Я., Сушко В. В. Українізація загальноосвітньої школи в Україні в 1930-х роках. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2019. Вип. 10 (94). С. 248–257.
76. Зайцева Л. С. Білінгвізм як мовне та соціальне явище. *Філологія*. URL: http://www.rusnauka.com/6_NITSB_2010/Philologia/59619.doc.htm (дата звернення 19.03.2019).

77. Затонський В. Матеріали до українського національного питання. *Більшовик України*. 1927. № 6. С. 9–32.
78. Звіт департаменту середньої школи. Мова навчання в початкових школах. *ЦДАВО України*. Ф. 2582 Оп. 1. Спр. 43. Арк. 25.
79. Звіт діяльності департаменту вищої і середньої школи до березня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 73–74 зв.
80. Звіт Миколаївської Округової Інспектури Народної Освіти про працю на 1925/1926 учбовий рік. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 15, 17.
81. Звіт Народного комісаріату освіти УСРР за 20 рік. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 875. 5 арк.
82. Звіт про стан соцвиховання на Україні за 29–30 рік. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1199. Арк. 1–9.
83. Звіти, доповідні записки Ново-Одеської райінспектури народосвіти, протоколи засідань та інше. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 51.
84. Зубалій О. Д., Рященко Д. С. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 12–23.
85. Іванов І. Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві. *Політичний менеджмент*. 2008. № 2. С. 66–75.
86. Інструкція для губерніальних і повітових комісарів освіти попереденню в життя наказу Міністра освіти від 30 січня 1919 року щодо викладання українською мовою всіх предметів у вищій, середній, нижчій школах. *ЦДАВО України*. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 5.
87. Інформація Округової інспектури Народної Освіти *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 4–10.
88. Кабаков А. Вопросы народного образования на Херсонщине. Ближайшие задачи (I). *Херсонский коммунар*. 1923. 21 июля. (№ 164 (433)). С. 2.
89. Кабаков А. Вопросы народного образования на Херсонщине. Ближайшие задачи (II). *Херсонский коммунар*. 1923. 22 июля (№ 165 (434)). С. 2.

90. Кабаков А. Вопросы народного образования на Херсонщине. Ближайшие задачи (III). *Херсонский коммунары*. 1923. 25 июля (№ 167 (436)). С. 2.
91. Кабаков А. Вопросы народного образования на Херсонщине. Ближайшие задачи (IV). *Херсонский коммунары*. 1923. 27 июля (№ 169 (438)). С. 2.
92. Кабаков А. Вопросы народного образования на Херсонщине. Ближайшие задачи (V). *Херсонский коммунары*. 1923. 28 июля (№170 (439)). С. 2.
93. Кабаков А. К уездному съезду работников просвещения. *Херсонский коммунары*. 1922. 5 октября (№198). С. 1.
94. Канюка С. Форми та методи повторення граматичного матеріалу. *Комуністична освіта*. 1938. № 9. С. 63–67.
95. Карпенко О. Європейський вимір модернізації вищої педагогічної освіти України. *Людинознавчі студії. Серія: Педагогіка*/ Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2017. Вип. 5. С. 39–47.
96. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ: Глобус: Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. 176 с.
97. Кацавець Г. М., Паламар Л. М. Мова ділових паперів: підручник. 4-те вид., перероб. і допов. Київ, 2008. 320 с.
98. Ковальва Т. В. Особливості формування категорійно-поняттєвого апарату мовної політики. *Державне будівництво*. 2008. № 1. С. 1–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2008_1_22 (дата звернення 06.09.2020).
99. Колісник К. Е. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923 – 1932 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2001. 23 с.
100. Колодій Н. В. Сутність комунікативно-мовленнєвого супроводу підготовки майбутніх фахівців. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави* : збірник тез VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 30 травня 2019 р.). Львів, 2019. С. 231–233.

http://ena.lp.edu.ua:8080/xmlui/bitstream/handle/ntb/52696/2019_Kolodii_N_V-

[Sutnist komunikatyvno 231-233.pdf?sequence=2&isAllowed=y](#) (дата звернення 27.01.2021).

101. Коменский Я. А. Великая дидактика: избранные главы. URL: http://narodnoe.org/old/Classics/Komensky/Komensky_Yan_Amos_Velikaya_didakt_izbr.htm (дата звернення 02.02.2017 р.).

102. Конституція України: станом на 03.09.2019 р. Суми: ВВП НОТІС, 2019. 56 с.

103. Коротка записка про діяльність Міністерства освіти з 12 травня по 24 жовтня 1918 року під час перебування на чолі міністерства Н. П. Василенко. *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 63. 26 арк.

104. Короткий звіт діяльності за грудень і початок січня. *ЦДАВО України*. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 53–53 зв.

105. Кособуцький А. Використання художньої літератури при викладанні Жовтневої революції у трудошкoлі. *Радянська освіта*. 1926. № 10. С. 4–13.

106. Кузьменко В. В. Формування наукової картини світу учнів: від витоків до сьогодення: монографія. Херсон, 2020. 720 с.

107. Кулик Н. Битва за мову, або заключний акорд освітньої революції. *Освіта України*. 2017. 7 серп. (№ 30). С. 14–15.

108. Кулик Н. Вони були першими. *Освіта України*. 2017. 17 лип. (№ 27). С. 14–15.

109. Кулик Н. Лагідна українізація. *Освіта України*. 2017. 24 лип. (№ 28). С. 14–15.

110. Куліш Т. Українізація шкільної освіти в період національного відродження 20-х років ХХ ст.: причини, проблеми, шляхи реалізації. *Історико-педагогічний альманах*. Умань, 2010. Вип. 2. С. 64–67.

111. Культура Одещини – 2020–2022 роки: обласна комплексна програма: рішення Одеської обл. ради від 20 грудня 2019 р. № 1166-VII. URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/1166-VII.pdf> (дата звернення 28.02.2020).

112. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: зб. документів: у 2 т. Т 1. 1917 – червень 1941 рр. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. 881 с.
113. Культурное строительство на Херсонщине 1921–1987: сб. документов и материалов/ Парт. арх. Херсон. Обкома КПУ, Гос. арх. Херсон. обл.; сост. Л. В. Виноградова, Е. С. Каминская и др. Симферополь: Таврия, 1988. 272 с.
114. Кульчицька О. В. Громадська діяльність «Просвіт» Півдня України на початку ХХ ст. *Наукові записки* / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2003. Т. 21: Історичні науки. С. 24–27.
115. Кульчицька О. В. Культурно-мовні заходи південних «Просвіт» на початку ХХ ст. Наукові праці. Серія: Історія / Чорноморський державний університет ім. Петра Могили. 2009. Т. 115, вип. 102. С. 20–23.
116. Кульчицький С. Зміст радянської українізації 20-х років. *Сучасність*. 1998. № 9. С. 66–70.
117. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східно-українського регіону у ХХ столітті : монографія. Луганськ: ЛДПУ, 2000. 460 с.
118. Кучерук О. А. Сучасні тенденції вдосконалення змісту і методів україномовної освіти. *Наука і освіта* : наук.-практич. журнал Південного наукового Центру НАПН України. Серія: Психологія і педагогіка, 2013. № 5, липень-серпень. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/18597428.pdf> (дата звернення 06.02.2021).
119. Лар'яновський І. С. Соціокультурні трансформації та проблема цінностей. *Філософія. Соціальна філософія*. URL: http://www.rusnauka.com/32_PWMN_2009/Philosophia/55145.doc.htm (дата звернення 22.04.2020).
120. Лист комісара освітніх справ м. Одеси М. Хвоста завідуючому шкільним відділом при Директорії УНР. *ЦДАВО України*. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 18–18 зв.

121. Листування Генерального комісара з Херсонським губерніальним комісаром освіти в освітніх справах. 8 травня 1918 р. – 10 вересня 1918 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 31. 79 арк.
122. Листування з окрінспектурами народної освіти про забезпечення шкіл вчителями. *ЦДАГО України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1217. 269 арк.
123. М. Б. З практики ланкової системи за Долтон-планом. *Радянська освіта*. 1926. № 10. С. 26–29.
124. Малій К. Українізація освіти, 20-ті роки. *Рідна школа*. 1996. № 11/12. С. 29–30.
125. Мамонтов Я. Хрестоматія сучасних педагогічних течій. Харків: Держ. видав. України, 1926. 615 с.
126. Мамчур Л. Розвиток національно-мовної особистості у лінгво-методиці В. Сухомлинського у сучасній рідномовній освіті. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград, 2013. Вип. 123 (1). С. 63–67. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_123%281%29_19 (дата звернення 17.06.2019).
127. Матеріали к отчету губисполкома VII губсъезда советов, Одесса. 1925. 359 с.
128. Матеріали по обследованию состояния изучения украинского языка на Одещине. *ДАОО*. Ф. р-150. Оп. 1. Спр. 268. 40 арк.
129. Матеріали до доповіді Наркома освіти УСРР т. Скрипника М. О. про п'ятирічний план культосвітнього будівництва за державним і міщевим бюджетом. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 432. Арк. 206.
130. Матеріали про викриття ворогів народу та звільнення з пед. роботи в системі органів народної освіти. *ДАОО*. Ф. п-11. Оп. 1. Спр. 1236. Арк. 176.
131. Матеріали про роботу Одеського губвідділу наросвіти (звіти, інструкції, плани, програми, доповідні записки, списки учбових закладів та інш). *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 947. 237 арк.

132. Машкин А. Письменство й мова в сучасній школі. Вид. 2-е. Київ: Держвидав України, 1926. 144 с.
133. Мисиченко А. Одеська «Просвіта», як прояв розбудови громадянського суспільства на початку ХХ ст. *«Просвіта»: минуле, сучасне майбутнє* (до 100-річчя Одеської «Просвіти»): матеріали науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 листопада 2005 р.) Одеса, 2006. С. 48–52.
134. Михалевич П., Сенько Г. До питання про методи викладання ітератури в семірічній школі. *Радянська освіта*. 1926. № 10. С. 21–26.
135. Мізернецький О. На шляхах радянизації українського вчительства. *Шлях освіти*. 1927. № 10–12. С. 20–34.
136. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. 398 с.
137. Мойсеюк Н. Є. Поняття про зміст освіти *Педагогіка*. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/49348-1-ponyattya-pro-zmst-osvti.html> (дата звернення 07.02.2021).
138. Мудролюбів О. Змобілізуймо всі сили на виконання постанов партії про школу. *Наддніпрянська правда*. 1934. 14 червня (№134(1889)). С. 3.
139. Мушка О. В. Організаційно-педагогічні засади діяльності Наркомосу УСРР у галузі шкільної освіти (1919 – початок 30-х рр. ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2011. 238 с.
140. Навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої школи УСРР. *Збірник наказів НКО УСРР*. 1935. Додаток № 5-6. С. 3–20.
141. Надеждин. Украинизация. *Червоний сеянин*. 1926. 6 февраля (№ 186). Экстренный выпуск. Приложение к газете. С. 3.
142. Найголовніші правила українського правопису. *Збірник історично-філологічного відділу № 15*. Українська Академія Наук. Київ: Червоний шлях, 1925. 16с.
143. Наказ заст. Наркома освіти тов. Хвилі № 969 від 4/Х–35 р. *Збірник наказів НКО УССР*. 1935. № 29. С. 5–6.

144. Наказ заступника наркома освіти УРСР В. Ігнатенко «Про організацію курсів по підготовці вчителів для V–VII класів». *Збірник наказів НКО УРСР*. 1938. № 8. С. 6–7.
145. Наказ заступника наркома освіти УРСР Ф. Редько «Про організацію під час літніх канікул в школах одномісячних семінарів та курсів масової перепідготовки учителів з метою підвищення їх кваліфікації з російської мови та літератури». *Збірник наказів НКО УРСР*. 1938. № 15. С. 8.
146. Наказ по Міністерству народної освіти від 30 січня 1919 року № 3. *ЦДАВО України*. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 4.
147. Накази і обіжники по міністерству народної освіти, розпорядження департаменту нижчої освіти. *ЦДАВО України*. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 21 зв.
148. Напрями діяльності та заходи програми розвитку культури і духовності в Херсонській області на 2019–2021 роки. URL: <https://kultura.visitkherson.gov.ua/category/regionalni-programi/> (дата звернення 15.02.2020).
149. Народна освіта на Україні/ Видання Наромосу УРСР. Харків: *Червоний шлях*, 1924. 198 с.
150. Невмержицька О. Аксіологічні ідеї у педагогічній думці доби Визвольних змагань (1917–1919). *Людинознавчі студії. Серія: Педагогіка/ Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка*. Дрогобич, 2016. Вип. 2. С. 164–171.
151. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna_serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf
152. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т.: 200000 слів. Т. 3. П–Я / уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. Вид. 2-ге, випр. Київ: Аконіт, 2008. 862 с.
153. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Киев, 1914. 42 с.

154. Об'яснительная записка к Плану и Программе преподавания на I-й ступени Единой трудовой школы. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 893. Арк. 47.
155. Обіжники та інструкції начальника штату Українського військового округу, наркомату освіти УРСР про допризивну підготовку вчителів, відстрочках від призиву, українізацію шкіл, прийом до вузів та ін. 2 січня – грудень 1926 р. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 3. Спр. 23. 239 арк.
156. Обласна програма розвитку освіти Одещини на 2019–2021 р.: рішення Одеської обласної ради від 21 грудня 2018 року № 836-VII. URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/836-VII.pdf> (дата звернення 3.19.2020).
157. Обласна програма розвитку освіти Одещини на 2019–2021: рішення Одеської обл. ради від 21 грудня 2018 року № 836-VII. URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua/wp-content/uploads/836-VII.pdf> (дата звернення 13.04.2019).
158. Обласна цільова програма з національно-патріотичного виховання на 2017–2020 роки. м. Чернігів. 2017 р.: рішення восьмої сесії обласної ради сьомого скликання від 23 лютого 2017 р. № 10-8/VII. URL: https://chor.gov.ua/images/Razdely/Norm_docum/Rishennia/7_sklykannia/8_sessiya/Programa_patriot_2017-2020.pdf (дата звернення 7.07.2019).
159. Ободовська В. «А ми тую славу та підніmemo»: роль і місце Одеської «Просвіти» в шкільній історичній освіті. *«Просвіта»: минуле, сучасне майбутнє* (до 100-річчя Одеської «Просвіти»): матеріали науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 листопада 2005 р.) Одеса, 2006. С. 201–207.
160. Огієнко І. Рідне слово. Початкова граматики української літературної мови. Підручник для школи і саманавчання. Ч. 1. Жовква: друк-ня ОО. Василян, 1934. 154 с.
161. Огієнко І. Українська граматики. Основи вкраїнського правопису. Посібник для першого року навчання в народніх школах та для підготовчого класу шкіл середніх. Київ: Книгарня Є. Череповського, 1918. С. 1–35.

162. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Факсимільне вид. Київ: Обереги, 1994. 72 с.
163. Одайник С. Ф. Управління навчальним закладом в умовах полікультурного освітнього середовища. *Педагогічний альманах*. 2015. Вип. 25. С. 249–254.
164. Одеська «Просвіта». *Український вестник*. 1906. 18 июня (№ 5). С. 312–317.
165. Окуневич Т. Г. Формування комунікативної компетенції учнів засобами рідної мови. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2016. № 2 (53). С. 123–127.
166. Освіта Херсона – інвестиція в майбутнє: програма на 2019–2023 роки. URL: http://www.city.kherson.ua/act_search/3?number=1923&text=&date_from=&date_to=&search=1 (дата звернення 17.12.2019).
167. Освітня політика. Проблеми українського підручникотворення та шляхи їхнього вирішення. URL: <http://education-ua.org/ua/component/content/article/11-podiji/1326-problemi-ukrajinskogo-pidruchnikotvorennja-ta-shlyakhi-jikhnogo-virishennja> (дата звернення 02.02.2021).
168. Особисте листування Наркома освіти т. Гринько з відповідальними радянськими і партійними робітниками по організаційно-керівних питаннях. 14 листопада 1920 – 20 вересня 1922 рр. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 891. Арк. 69.
169. Остапенко Л. В. Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець ХХ – початок ХХІ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ КВНЗ «Херсонська акад. неперервної освіти», Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Херсон; Тернопіль, 2019. 240 с.
170. Осьмук Н. Загальнотеоретичні основи періодизації вивчення й використання реформаторської педагогіки у вітчизняній та українській педагогічній думці кінця ХІХ – початку ХХІ століть. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 10 (64). С. 209–219.

171. От Губисполкома «Ко всему крестьянскому населению Одесской губернии». *ДАХО*. Ф. 414. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 114.
172. Отчёт Народного комиссариата просвещения за 1920-1930 год. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1199. Арк. 33–37.
173. Отчет отдела обкома КП(б)У о состоянии народного образования в области за 1937–1938 учебный год. *ДАОО*. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1389. 80 арк.
174. Отчёты и переписка об украинизации. *ДАОО*. Ф. п-7. Оп. 1. Спр. 354. 84 арк.
175. Палій С. Три роки загального навчання на Одещині. *Бюлетень Одеської округової інспектури народної освіти*. 1928. Травень (№ 1). С. 10–23.
176. Пантюк М., Пантюк Т. Національний підхід та концепція вільного виховання у підготовці майбутнього вчителя до виховної роботи. *Молодь і ринок*/ Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич, 2011. № 8. С. 22–26.
177. Пантюк Т. Компетентнісний підхід – важливий пріоритет сучасної освіти. *Педагогічний альманах: збірник наук. праць*/ редкол.: В. В. Кузьменко та ін. Херсон, 2011. Вип. 12, ч. 2. С. 65–69.
178. Патинко Г. Озброїмо наших учнів добрим знанням російської мови. *Комуністична освіта*. 1938. № 6. С. 34–37.
179. Пентиліук М. І. Розвиток української лінгводидактики в контексті Держстандарту базової і повної середньої освіти в Україні. *Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна*. 2010. № 50. С. 123–130.
180. Перед новым учебным годом: беседа с завнаробразом т. Буриновым. *Рабочий*. № 142 (349). 1926. С. 2.
181. Переписка отдела обкома партии с областными, городским и районными отделами народного образования об учебно-педагогической работе в школах области. Характеристики на председателей аттестационных комиссий аттестацию учителей. *ДАОО*. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 1390. 191 арк.
182. Переписка с СНК и Наркомпросом о движении личного состава, изучении украинского языка в учреждениях Губнаробраза, кредитах и асигнованиях,

- ставках и другим вопросам. 1 января 1924 – 24 декабря 1924 г. *ДАОО*. Ф. р-150. Оп. 1. Спр. 368. 432 арк.
183. Перетятко Л. Г. Білінгвізм в умовах загальноосвітнього навчання. *Психологія і особистість*. 2014. № 1 (5). С. 86–99.
184. Перша українська гімназія в Одесі. *Киевская старина*. 1906. Т. 93. С. 49–50.
185. Першукова О. О. Розвиток багатомовної освіти школярів у країнах Західної Європи: монографія. Київ: Сік-груп Україна, 2015. 562 с.
186. Петренко О. Б. До проблеми класифікації джерельної бази історико-педагогічного дослідження. *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15 <http://ojs.kgpa.km.ua/index.php/peddiscourse/article/view/850/776> (дата звернення 12.11.2020).
187. Підвищення кваліфікації педагогів – у центр уваги. *Наддніпрянська правда*. 1934. 22 вересня (№ 219 (1974)). С. 2.
188. Піднести встигаємість школярів. *Наддніпрянська правда* 1938. 3 грудня № 276 (3216). С. 1.
189. План конкретних заходів потрібних для дальшого поглиблення работ щодо забезпечення успішної самодіяльності нацменшостей на Україні та найкращого їх обслуговування всіма урядництвами державного апарату, як в центрі так і на містах. *ЦДАВО України*. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 78.
190. План перебудови та реорганізації системи народної освіти на Миколаївщині. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 7.
191. План роботи Соцвиху з 1/І по 1/Х 1930 року. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 367. Арк. 15.
192. Погрібна В. Я., Чернявський Є. В. Специфіка української ментальності URL: http://www.rusnauka.com/31_PRNT_2010/Philosophia/73535.doc.htm (дата звернення 5.07.2019).
193. Попадинець О. В. «Рідна мова»: роздуми над поняттям. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*. 2012. Т. 137. С. 45–49.

194. Постанова «Про денні дитячі будинки» (8 червня 1920 р.) *Збірник, декретів, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УРСР*. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. Вип. 1. С. 27.
195. Постанова «Про дитячі будинки» (16 червня 1920 р.). *Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УРСР*. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. Вип. 1. С. 32.
196. Постанова «Про літні курси по підготовці робітників соціального виховання» (від 10 липня 1920 року). *Збірник, декретів, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УРСР*. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. Вип. 2. С. 6.
197. Постанова «Про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи» (15 червня 1920 р.) *Збірник, декретів, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УРСР*. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. Вип. 1. С. 31–32.
198. Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітета та Ради народних комісарів УСРР «Про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвиткової української культури» від 6 липня 1927 р. *Бюлетень НКО*. 1927. 1–15 серпня (№ 30-31 (66-67)). С. 2.
199. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». від 20 квітня 1938 року. *Збірник наказів Народного комісаріату освіти УРСР*. 1938. Листопад. № 33. С. 5–7.
200. Постановление Одесского областного исполнительного комитета и обкома КП(б)У от 20/VIII 1933 года «О ходе подготовки к новому учебному году массовой политехнической школы». *ДАОО*. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 138–139.
201. Постановление Совета Народных Комиссаров УССР «О введении украинского языка в школах и советских учреждениях». 21 сентября 1920 г. *ЦДАВО України*. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 128.
202. Потапова Л. В. Розвиток національної школи в Україні (1917–1933): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1998. 250 с.

203. Приходько А. Українізація народної освіти. *Шлях освіти*. 1927. № 10–12. С. 13-19.
204. Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641 : Наказ МОН України від 29 липн., 2019 р. № 1038. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-vnesennya-zmin-do-nakazu-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-vid-16062015-641> (дата звернення: 06.04.2020).
205. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 р. № 1602-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14#Text> (дата звернення 6.04.2019).
206. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 11.09.2020 року № 2704-VIII зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення 26.04.2019).
207. Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 року № 651-XIV зі змінами від 05.09.2017 року, № 2145-VIII. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (дата звернення 26.11.2019).
208. Про засади державної мовної політики: Закон України від 01.01.2020 № 396-IX зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (дата звернення 27.01.2021).
209. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п#n9> (дата звернення 12.08.2019).
210. Про затвердження Регіональної програми розвитку української мови, культури та національної свідомості громадян України на території Луганської області на 2016–2018 роки: розпорядження Луганської обл. держ. військово-цивільної адміністрації від 21 грудня 2015 року № 636. URL: <http://loga.gov.ua/sites/default/files/1483128411151221636.pdf> (дата звернення 24.11.2019).

211. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: Указ Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013. URL: <https://pon.org.ua/novyny/2446-nacionalna-strategiya-rozvitku-osviti-v-ukrayini.html> (дата звернення 18.03.2019).
212. Про організацію відкритих дитячих будинків (10 червня 1920 р.). *Збірник декретів, наказів та розпоряджень по Народному комісаріату освіти УРСР*. Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. Вип. 1. С. 28.
213. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 12.04.2020).
214. Про перебіг перепідготовки вчителів на Україні. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6643. Арк. 29–30.
215. Про розроблення прогностичних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проєкту державного бюджету: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 року № 621 зі змінами. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621-2003-п#Text> (дата звернення 25.09.2019).
216. Про стан народосвіти в Херсонській окрузі: постанова Колегії Народного комісаріату освіти (НКО). Протокол від 20 серпня 1929 р. № 20. *Бюлетень НКО*. 1929. 8–15 червня (№ 23 (162)). С. 3–5.
217. Програма поліпшення вивчення української мови у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин 2016–2020 роки. URL: https://carpathia.gov.ua/sites/default/files/imce/150618_socekonroz_ukr.pdf (дата звернення 03.02.2019).
218. Програма розвитку культури і духовності в Херсонській області на 2019–2021 роки (проєкт). URL: <https://khoda.gov.ua/programa-rozvitku-kulturi-i-duhovnosti-v-hersonskij-oblasti--na-2019---2021-roki> (дата звернення 15.02.2019).
219. Програма розвитку освіти Миколаївської області на 2021–2025 роки. URL: <https://www.mk-oblrada.gov.ua/oblasni-programy> (дата звернення 07.12.2020).

220. Прокопенко Л. Державна освітня політика. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02\(2\)/Prokopenko.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02(2)/Prokopenko.pdf) (дата звернення 06.09.2020).
221. Прокопів Л. Інноваційні технології як ефективний засіб організації освітнього процесу ЗВО. *Виховання дітей та молоді: теорія і практика: збірник наукових праць/ за ред. О. Карпенко. Дрогобич, 2020. С. 177–181.*
222. Прокопова О. П. Мовленнєво-комунікативна компетентність як одна із складових професійного становлення фахівця. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія Педагогічна. 2010. № 16. С. 54–57.*
223. Протокол № 40 засідання педради № 28 від 7/V – 1927р. *ДАМО. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 515. Арк. 105.*
224. Протокол Засідання Херсонської *ДАХО*. Ф-р 466. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 21.
225. Протокол комісії по перевірці з укрмови вчителів школи Владимирівського району Миколаївської округи 23 й 24 серпня 1928 року. *ДАМО. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 123 зв.*
226. Протоколи з'їзду Комісарів по народній освіті на Україні. *ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 14. 24 арк.*
227. Протоколы заседаний исполнительной комиссии по проверке знаний украинского языка учителей и заведующих школ Тарасо-Шевченковского, Демидовского, Ленинского, Фридрихэнгельского и Одесского районов. *ДАОО. Ф. р-134. Оп. 1. Спр. 1876. 77 арк.*
228. Протоколы заседаний комиссии по проверке знаний украинского языка. *ДАОО. Ф. р-134. Оп. 1. Спр. 1877. 223 арк.*
229. Протоколы совещаний и переписка по окринспектуре наробраза об украинизации учебных заведений, о социальном и профессиональном образовании повышении общих педагогических знаний. *ДАМО. Ф. р-161. Оп. 1. Спр. 197. 226 арк.*
230. П'ятирічний план культурного будівництва на Україні 28/29–32/33 роки. *ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 8. Спр. 84. Арк. 1.*

231. Регіональна Програма національно-патріотичного виховання молоді на 2019–2023 роки. URL: <http://oblrada.kharkov.ua/ua/public-information/oblasni-programi/331-rehionalna-prohrama-natsionalno-patriotychnoho-vykhovannia-molodi-na-2019-2023-roky> (дата звернення 15.02.2020).
232. Редько В. Г. Проблеми підручникотворення: спроби визначення сутності та шляхів розв’язання URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241028.pdf> (дата звернення 28.02.2021).
233. Резолюція, прийнята 27 сентября 1920 года коллегией наркомпроса РСФСР по докладу наркома просвещения УССР тов. Гринько о положении дела народного образования на Украине. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 159. Арк. 51.
234. Резолюція II делегатського сьезда Кієвського обласного професіонального Учительського сьезда с участієм представителів родителської організації 5–8 іюня 1918 года. *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 27–31.
235. Резолюція на доповідь про стан та чергові завдання культобслуговування національних меншостей затверджено 31/VIII 1931 року *Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО)*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 4171. 60 арк.
236. Резолюція Округового з’їзду Рад Миколаївщини до доповіді стану Народної освіти. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 53.
237. Рідна мова – рідна і школа. *Юг*. 1905. 12 жовтня (№ 2168). С. 3.
238. Річний звіт по народній освіті по м. Херсону з IX-1928 р. по I/X-1929 року. *ДАХО*. Ф. р-414. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 6–7.
239. Річний звіт по тудошколам Херсонської округи з I/X-1923 року по I/X-1924 року. *ДАХО*. Ф. р-414. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 2–6.
240. Річний звіт про роботу окрінспектури за 25/26 учбовий рік. *ДАМО*. Ф. р-99. Оп. 1. Спр. 103. 58 арк.
241. Робочий навчальний план. Освітня програма Середня освіта (математика), спеціальність 014 Середня освіта (математика). Факультет комп’ютерних наук, фізики та математики. Херсонський державний

університет. URL: <http://www.kspu.edu/FileDownload.ashx/Рнп%201%20курс%20ден%2020-21.pdf?id=0d89002f-1909-44f2-b0a0-f13795b63264> (дата зверн. 28.02.2021).

242. Русский язык в школах Украины. 20 февраля – 6 апреля 1938 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7240. Арк. 10–15.

243. Ряпо Я.П. Загальне навчання на Україні. *Путь просвещения*. 1925. № 11. С. 1–6

244. Сведения о национальном составе населения Одесской губернии (по данным переписи 1920 года). *ДАОО*. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 142.

245. Семчишин М. Тисяча років української культури : Історичний огляд культурного процесу. Вид. 2-ге, фототипне. Київ: Друга ріка: Фенікс, 1993. 550 с.

246. Сергучов О. Дещо із практики викладання мови. *Радянська освіта*. 1926. № 10. С. 18–21.

247. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.

248. Скотна Н. Освітня політика. *Людинознавчі студії. Серія: Філософія/ Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка*. Дрогобич, 2011. № 24. С. 5–15.

249. Скрипник М. Чергові завдання народної освіти. *Шлях освіти*. 1927. № 10–12. С. 1–2.

250. Скрипник М. За єдину систему народної освіти. *Радянська освіта*. 1935. № 5–6. С. 1–13.

251. Словник-довідник з курсу філософії для студентів 2,3,4 курсів усіх спеціальностей денної та заочної форми навчання/ укл. А. Г. Чичков, О. М. Башкеєва, О. М. Патеріло. Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТ, 2014. 20 с.

252. Соболев П. І. Українізація педагогічних ВУЗів Півдня України: 20-ті роки ХХст. *Етнокультурні процеси на Півдні України в ХІХ–ХХ ст.*: зб. наук. праць ІІІ Регіон. наук. конф., 14–15 вересня 2000р.: до 100-річчя Запоріж. держ. техн. ун-ту/ ред. М. В. Дедков, В. К. Єршова. Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. С. 111–113.

253. Соболев П. І. Українізація Півдня України: 1920–30-ті роки. *Історія України*. 2000. № 8. С. 4–8.
254. Солітерман М. Мова наших учнів. *Комуністична освіта*. 1937. № 3. С. 46–50.
255. Солодовник А. О. Розвиток фізико-математичної підготовки у морських навчальних закладах України (1944 – 2012 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01/ Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2018. 341 с.
256. Спирін О. М. Методологічні засади розвитку сучасних систем вищої освіти. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 20. С. 104–109.
257. Справоздання Відділу низчої освіти в справі призначення комісарів та інструкторів ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 30.
258. Справоздання про діяльність відділу середньої школи. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 52–52 зв.
259. Справоздання про комісарів справ освітніх. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 46–51.
260. Статистические сведения о состоянии учреждений Соцвоса, Политпросвета, Профобра Одесского губернского отдела народного образования. Октябрь 1922 – январь 1924 г. ДАОО. Ф. 150. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 6.
261. Стенограма І-го Всеукраїнського з'їзду губернських відділів народної освіти 28–30 березня 1920 р. ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 874. Арк. 18–19. 60
262. Стенограма ІІ Всеукраїнської наради по освіті 18.07.20 по 23.08.20. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 936. Арк. 162–163.
263. Стратегії популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-p#Text> (дата звернення 27.01.2021).

264. Стратегія розвитку Львівської області на період 2021–2027 років. URL: https://loda.gov.ua/upload/users_files/22/upload/948_Strategija.pdf (дата звернення 26.02.2021).
265. Стремецька В. Л. Політика українізації на півдні України у 20–30-ті роки ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2001. 250 с.
266. Сусоров В. Д. Розвиток культури Херсонщини (1917–1941 рр.): монографія. Херсон: Айлант, 2018. 392 с.
267. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ: А.П.Н., 2003. 68 с.
268. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002*: зб. наук. Праць до 10-річчя АПН України/ АПН України. Харків: ОВС, 2002. Ч. 1. С. 37–54.
269. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. Т. 3. Рідне слово. Київ: Радянська школа, 1997. 669 с.
270. Сушко В. В. Використання педагогічних ідей Яна Амоса Коменського в україномовному навчанні. *Ян Амос Коменський – ноосферний світоч нової педагогіки пансофії (всезагальної мудрості)*: матеріали круглого столу з міжнарод. учас. на честь 425-річчя від дня народження (Херсон, 28 березня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 207–210.
271. Сушко В. В. Детермінанти вдосконалення змісту сучасної україномовної освіти. *Виховання дітей та молоді: теорія і практика*: збірник наукових праць/ за ред. О. Карпенко. Дрогобич, 2020. С. 207–211.
272. Сушко В. В. До питання сутності поняття «українізація». *Science and society: the 16th International conference (2019 December 27)*. Hamilton, Canada: Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. P. 173–178.
273. Сушко В. В. Забезпечення педкадрами освітнього процесу в контексті українізації національного шкільництва на Півдні України у 1920-х роках. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Слов'янськ, 2018. № 2. С. 23–27.

274. Сушко В. В. Запровадження рідної мови національних меншин у освітніх закладах Південного регіону України у 20-х рр. ХХ століття. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрантів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Вип. 3. С. 147–150.
275. Сушко В. В. Ментально-аксіологічні орієнтири україномовної освіти в умовах білінгвізму Південного регіону України. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології: збірник наукових праць*. Херсон, 2015. Вип. 1 (12). С. 85–88.
276. Сушко В. В. Основні чинники розвитку сучасної україномовної освіти в Південному регіоні України. *Intellectual Archive*. Ontario, Canada, 2020. Vol. 9, № 3. P. 177–187.
277. Сушко В. В. Педагогічні ідеї Я. Коменського у світлі української лігводидактики. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого* (до 425-річчя від дня народження): матеріали II Всеукраїнських педагогічних читань (м. Херсон, 24 березня 2017 р.). Херсон, 2017. С. 261–264.
278. Сушко В. В. Передумови українізації загальноосвітньої школи Півдня України з початку ХХ століття до 1920 року. *Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького*. Черкаси, 2019. № 4. С. 42–47.
279. Сушко В. В. Передумови українізації системи шкільної освіти у 1917 році на Херсонщині. *Науковий пошук молодих: збірник статей аспірантів та магістрантів*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Вип. 2. С. 157–162.
280. Сушко В. В. Періодизація українізаційного процесу в УСРР у 1920–1938 роках: історіографічний аспект. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон, 2019. Вип. 44. С. 296–302.
281. Сушко В. В. Процес українізації школи у 20-х роках ХХ століття на Півдні України. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності: матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції* (м. Херсон, 13–14 листопада 2018 р.): у 2 ч. Херсон, 2018. Ч. 2. С. 92–95.

282. Сушко В. В. Роль Г. Костюка в розбудові української школи у 20–30-х роках ХХ століття. *Г. Костюк – видатний психолог сучасності: ідеї, пошуки, перспективи*: матеріали ІІ обласної науково-практичної конференції (м. Херсон, 18 квітня 2019 р.). Херсон, 2019. С. 93–97.
283. Сушко В. В. Роль Г. Ф. Гринька у процесі українізації загальноосвітньої школи в 1920–1922 роках. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум імені Т. Г. Шевченка»*. Чернігів, 2019. Вип. 4 (160). С. 254–258.
284. Сушко В. В. Сутність ментальності аксіології україномовної освіти в умовах білінгвізму Південного регіону України. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами*: матеріали ІІ Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції (м. Херсон, 18 листопада 2016 р.): у 2 ч. Херсон, 2016. Ч. 2. С. 147–152.
285. Сушко В. В. Удосконалення мовленнєво-комунікативних компетентностей студентів закладів вищої освіти: методичні рекомендації. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2020. 21 с.
286. Сушко В. В. Українізація загальноосвітньої школи Півдня України в І-й половині ХХ ст.: історичний екскурс: програма спецкурсу. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2020. 16 с.
287. Сушко В. В. Українізація шкіл на Півдні України у 1920–1928 роках: деконструктивні й конструктивні чинники. *Педагогічний альманах: збірник наукових праць*. Херсон, 2019. Вип. 41. С. 296–302.
288. Сьогобочній Г. Українська мова як підсобний засіб. *Юг*. 1905. 9 листопада (№ 2188). С. 2.
289. Тітова Н. В. Політика "українізації" на території Подільської губернії УСРР (1920–1923 роки): історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. № 30, т. 1. С. 55–59.
290. Украинизация всерьёз. *Известия*, 1926. 19 сентября (№ 2039). С. 3
291. Украинизация учебных заведений. *Червоний селянин*. 1926. 30 января (№ 180). Экстренный выпуск. Приложение к газете. С. 2.

292. Українізація 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки/ за ред. В. А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 392 с.
293. Українізація. *Словник української мови*: в 11 томах. Київ, 1979. Т. 10. С. 422 URL: <http://sum.in.ua/s/ukrajinizacija> (дата звернення 11.05.2019).
294. Українська мова: енциклопедія/ за ред. І. В. Муромцева. Київ: Майстер-клас, 2011. 400 с.
295. Український правопис/ Видання Наркомосу УСРР. Харків: Радянська школа, 1933. 25 с.
296. Українці на 3-му делегатському З'їзді Всеросійської спілки вчителів та діячів народної освіти. *Український вестник*. 1906. 18 июня. (№ 5). С. 318–322.
297. Учбові програми для шкіл, педтехнікуів України. *ЦДАГО України*. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 168. 98 арк.
298. Учителство. Кружки. *Рабочий*. 1926. 31 июля. (№115 (322)). С. 2.
299. Ушинский К. Д. Родное слово. *Избранные педагогические сочинения*: в 2 т./ К. Д. Ушинский. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1954. Т. 2: Вопросы обучения. С. 539–556.
300. Херсонський державний університет: історичний нарис (1917–2007): монографія / Ю. І. Беляєв та ін.; Херсон. держ. ун-т. Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. 352 с.
301. Хоменко Г. Підсумки 1937/38 і завдання 1938/39 навчального року. *Комуністична освіта*. 1938. № 8. С. 47–56.
302. Цвілюк С. А. Українізація України: Тернистий шлях національно-культурного відродження за доби сталінізму. Одеса: Маяк, 2004. 200 с.
303. Циркулярне розпорядження про те, аби в учительських семінаріях викладовою мовою була українська. *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 3. Спр. 39. Арк. 72.
304. Чепіга Я. Освічене невігластво. *Українська жизнь*. 1912. № 9. С. 92–94.
305. Чепіль М. М. Краєзнавство як чинник патріотичного виховання в українській педагогічній думці (кінець XIX початок XX ст.). *Вісник*

Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія. 2015. № 1. С. 38–44.

306. Чепіль М., Карпенко О. Індивідуальність педагога та перспективи впровадження педагогічних технологій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота.* 2013. Вип. 26. С. 228–230. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuuped_2013_26_75 (дата звернення 15.02.2021).

307. *Червоний селянин.* Екстренний випуск. Приложение к газете. 1926. 2 февраля (№ 182).

308. Чергові завдання українізації. *Рабочий.* 1926. 30 июля (№ 114 (321)). С.3.

309. Черепаня М. Т. Соціально-педагогічні основи становлення та розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті першої половини ХХ століття: дис. ... доктора філософії: 011.01/ Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. Дрогобич, 2020. 306 с.

310. Черкаський А. В. Національно-культурне будівництво на Півдні України в 20-ті роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Одеський державний. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 1994. 24 с.

311. Черкашин Л. В. Загальне навчання в Українській РСР (1917–1957 рр). Київ: Радянська школа, 1958. 64 с.

312. Чернявська С. М. Впровадження української мови в систему освіти 1923–1932 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2003. 197 с.

313. Шамша П. До 125-річчя з Дня народження Т. Г. Шевченка. *Наддніпрянська правда.* 1938. 18 грудня № 288 (3228). С. 3.

314. Шевцова В. Ю. Початок становлення системи національної освіти на півдні України в 20-ті роки ХХ століття. *Південний архів: збірник наук. праць.* Херсон, 1999. Вип. 1. С. 161–165.

315. Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932–1958 рр.): дис.... канд. пед. наук: 13.00.01/ КВНЗ «Херсонська

- акад. неперервної освіти», Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Херсон; Тернопіль, 2019. 314 с.
316. Шумський О. На третьому фронті. *Радянська освіта*. 1925. № 1. С. 1–11.
317. Яворская С. З історії методики розвитку мовлення учнів (20-і – 30-і роки ХХ ст.) *Українська мова і література в школі*. 2003. № 5. С. 55–58.
318. Яворская С. Методи прийому навчання мови у 20-х роках ХХ ст. *Українська мова і література в школі*. 2003. № 4. С. 50–54.
319. Яворська С. Визначальні ідеї підручників української мови (20–30-ті роки ХХ ст.). *Педагогіка і психологія*. 2003. № 2. С. 120–130.
320. Яворська С. Становлення і розвиток методики навчання української мови як науки (XVI - ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2005. 40 с.
321. Яворська С. Т. Становлення і розвиток методики навчання української мови як науки (XVI–ХХ ст.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02/ Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2005. 389 с.
322. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр). Київ: Київський ун-т, 1965. 256 с.
323. Яцюк М. В., Жванко Л. М., Рябченко О. Л., Фесенко Г. Г. Історія України: словник-довідник для студентів вищих навчальних закладів. Харків: ХНАМГ, 2010. 247 с.
324. Яшкіна В. Мультилінгвалізм або культурне розмаїття? *Міжнародний журнал у галузі мультилінгвальної освіти*. 2014. № 2. С. 8–18. URL: http://www.multilingualeducation.org/storage/uploads/articles_contents/141107015309.pdf (дата звернення 10.12.2020).
325. Awol Ahmed Mohammed. The Status and Pronounced Effect of Multicultural Education: The Case of Madda Walabu University Ethiopia. Open Access Library Journal. P. 1–17. URL: https://www.scirp.org/pdf/oalibj_2020042114263663.pdf (дата звернення 16.01.2021).

326. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment 260 с. URL: <https://rm.coe.int/16802fc1bf> (дата звернення 15.01.2021).
327. Czepil M., Karpenko O., Revt A., Istomina K. Formation of students' ethnic tolerance in institutions of higher education. *Advanced Education*. 2019. Issue 12. P. 114–119.
328. Holubnycha L. O. (2016). Case studies as one of the communication methods of foreign language teaching law students. *Лінгвістичне забезпечення освітньої діяльності*. С. 245–253. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/case-studies-as-one-of-the-communication-methods-of-foreign-language-teaching-law-students/viewer> (дата звернення 15.01.2021).
329. Humanities: Understand the classics for success in the modern world. URL: <https://www.studyinternational.com/news/humanities-understand-classics-success-modern-world/> (дата звернення: 14.01.2021).
330. Polese, Abel. (2011). Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-Building?. *Studies of Transition States and Societies*. 3. URL: https://www.researchgate.net/publication/282767982_Language_and_Identity_in_Ukraine_Was_it_Really_Nation-Building (дата звернення 17.01.2021).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список опублікованих праць за темою дисертації

Перелік публікацій, що відображають основні наукові результати

1. Сушко В. В. Ментально-аксіологічні орієнтири україномовної освіти в умовах білінгвізму Південного регіону України. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*: збірник наукових праць. Херсон, 2015. Випуск 1 (12). С. 85–88.
2. Сушко В. В. Забезпечення педкадрами освітнього процесу в контексті українізації національного шкільництва на Півдні України у 1920-Х роках. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Слов'янськ, 2018. № 2. С. 23–27.
3. Сушко В. В. Українізація шкіл на Півдні України у 1920–1928 роках: деконструктивні й конструктивні чинники. *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць. Херсон, 2019. Випуск 41. С. 296–302.
4. Сушко В. В. Роль Г. Ф. Гринька у процесі українізації загальноосвітньої школи в 1920–1922 роках. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум імені Т. Г. Шевченка»*. Чернігів, 2019. Випуск 4 (160). С. 254–258.
5. Сушко В. В. Передумови українізації загальноосвітньої школи Півдня України з початку ХХ століття до 1920 року. *Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького*. Черкаси, 2019. № 4. С. 42–47.
6. Жорова І. Я., Сушко В. В. Українізація загальноосвітньої школи в Україні в 1930-х роках. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2019. Випуск 10 (94). С. 248–257.
7. Сушко В. В. Періодизація українізаційного процесу в УСРР у 1920–1938 роках: історіографічний аспект. *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць. Херсон, 2019. Випуск 44. С. 296–302.

8. Сушко В. В., 2020. Основні чинники розвитку сучасної україномовної освіти в Південному регіоні України. *Intellectual Archive*, Vol. 9, № 3, Ontario. Canada, pp. 177–187.

Опубліковані праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

9. Сушко В. В. Сутність ментальності аксіології україномовної освіти в умовах білінгвізму Південного регіону України. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами* : матеріали II Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-методичної конференції. м. Херсон, 18 листопада 2016 р. : у 2 частинах. Херсон, 2016. Ч. 2. С. 147–152.

10. Сушко В. В. Педагогічні ідеї Я. Коменського у світлі української лігводидактики. *Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)* : матеріали II Всеукраїнських педагогічних читань. м. Херсон, 24 березня 2017 р. Херсон, 2017. С. 261–264.

11. Сушко В. В. Процес українізації школи у 20-х роках ХХ століття на Півдні України. *Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управлінської діяльності* : матеріали IV Всеукраїнської науково-методичної конференції. м. Херсон, 13–14 листопада 2018 р. : у 2 частинах. Херсон, 2018. Ч. 2. С. 92–95.

12. Сушко В. В. Роль Г. Костюка в розбудові української школи у 20–30-х роках ХХ століття. *Г. Костюк – видатний психолог сучасності: ідеї, пошуки, перспективи* : Матеріали II обласної науково-практичної конференції. м. Херсон, 18 квітня 2019 р. Херсон, 2019. С. 93–97.

13. Сушко В. В., 2019 December 27. До питання сутності поняття «українізація». *The 16th International conference «Science and society»*. Accent Graphics Communications & Publishing, Hamilton. Canada, pp. 173–178.

14. Сушко В. В. Детермінанти вдосконалення змісту сучасної україномовної освіти. *Виховання дітей та молоді: теорія і практика* : збірник наукових праць / за ред. Орести Карпенко. Дрогобич, 2020. С. 207–211.

15. Сушко В. В. Українізація загальноосвітньої школи Півдня України в I-й половині XX ст. Історичний екскурс : програма спецкурсу. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2020. 16 с.

16. Сушко В. В. Удосконалення мовленнєво-комунікативних компетентностей студентів закладів вищої освіти : методичні рекомендації. КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2020. 21 с.

Опубліковані праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

17. Сушко В. В. Використання педагогічних ідей Яна Амоса Коменського в україномовному навчанні. *Ян Амос Коменський – ноосферний світоч нової педагогіки пансофії (всезагальної мудрості)* : збірник наукових праць, м. Херсон, 28 березня 2017 р. Херсон, 2017. С 207–210.

18. Сушко В. В. Передумови українізації системи шкільної освіти у 1917 році на Херсонщині. *Науковий пошук молодих* : збірник статей аспірантів та магістрантів. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2018. Випуск 2. С. 157–162.

19. Сушко В. В. Запровадження рідної мови національних меншин у освітніх закладах Південного регіону України у 20-х рр. XX століття. *Науковий пошук молодих* : збірник статей аспірантів та магістрантів. Херсон : КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2019. Випуск 3. С. 147–150.

Апробація результатів дисертації

Основні положення роботи викладено та обговорено на науково-практичних конференціях різного рівня:

1. II Всеукраїнська (з міжнародною участю) науково-методична конференція «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (м. Херсон, 18 листопада 2016 року, форма участі – тези).
2. II Всеукраїнські педагогічні читання «Я. А. Коменський – видатний педагог минулого (до 425-річчя від дня народження)» м. Херсон, 24 березня 2017 року, форма участі – тези).
3. IV Всеукраїнська науково-методична конференція «Теоретико-методологічні основи розвитку освіти та управління навчальними закладами» (м. Херсон, 13/14 листопада 2018 року, форма участі – тези).
4. II Обласна науково-методична конференція «Г. Костюк – видатний психолог сучасності: ідеї, пошуки, перспективи» (м. Херсон, 18 квітня 2019 року, форма участі – тези).
5. Міжнародна науково-практична конференція «Science and society» Accent Graphics Communications & Publishing» (Hamilton, 13/14 лист. 2019 року, форма участі – тези).

Додаток Б

Довідки про впровадження результатів дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХЕРСОНЬСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»
ХЕРСОНЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

вул. Покришева, 41, м. Херсон, 73034, тел. (0552) 37-02-00, 41-08-10, 41-08-11, факс 37-05-92
Web: <http://www.academy.ks.ua> E-mail: info@academy.ks.ua

26.01.2021 № 01-23/53

на № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Сушка Володимира Володимировича «Українізація загальноосвітньої школи в
Південному регіоні України (1920 – 1938 рр.)»
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки

Під час освітнього процесу здійснювалася апробація результатів дисертаційного дослідження Сушка Володимира Володимировича «Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920 – 1938 рр.)».

Кафедра педагогіки й менеджменту освіти КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» впроваджувала матеріали дослідження в освітній процес. Обговорення проходило серед слухачів курсів підвищення кваліфікації під час науково-практичних семінарів, педагогічних читань, виступів на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях, а також у чисельних наукових виданнях. В процесі апробації успішно використовувалася програма спецкурсу «Українізація загальноосвітньої школи Півдня України в I-й половині XX ст. Історичний екскурс» та методичні рекомендації «Удосконалення мовленнєво-комунікативних компетентностей студентів закладів вищої освіти».

У матеріалах дисертації обґрунтовано особливості українізації загальноосвітніх шкіл у південних багатоетнічних областях України в умовах білінгвальної соціокультурної складової, визначено основні напрями екстраполяції історико-педагогічного досвіду в практику сьогодення. Запропоновані автором матеріали мають науково-практичне значення. Доцільні під час підвищення кваліфікації вчителів історії, учителів української мови та літератури.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Сушка Володимира Володимировича «Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920 – 1938 рр.)» обговорена і затверджена на засіданні кафедри педагогіки й менеджменту освіти КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти» (протокол №12 від 16.12.2020 р.)

Ректор

А. М. Зубко

 УКРАЇНА
 ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
 ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
 КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ
 «ОДЕСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ»

65014, м. Одеса, провулок Пахімова, 8; тел. (048)770-34-27, E-mail: ooiuvadmz@ukr.net, http://ooiuv.odessaedu.net

від 26.01.2021 № 39
на № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Сушка Володимира Володимировича «Українізація
 загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920 – 1938 рр.)»
 на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки**

Упродовж 2019 – 2020 рр. на базі Комунального закладу вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» здійснювалася апробація результатів дисертаційного дослідження Сушка Володимира Володимировича з теми «Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920 – 1938 рр.)».

Викладачами академії використано матеріали дисертаційного дослідження, які сприяють ефективній підготовці педагогів щодо підвищення результатів освоєння мовно-літературної галузі освіти.

Розроблена дисертантом програма спецкурсу «Українізація загальноосвітньої школи Півдня України в I-й половині ХХ ст. Історичний екскурс» та методичні рекомендації «Удосконалення мовленнєво-комунікативних компетентностей студентів закладів вищої освіти» сприятиме поглибленню професійної компетентності вчителів.

Запропоновані автором матеріали мають наукове та практичне значення та можуть застосовуватися в системі вищої та післядипломної педагогічної освіти.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження Сушка В. В. обговорено та схвалено на засіданні кафедри освітньої політики Комунального закладу вищої освіти «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» (протокол № 6 від 22.12.2020р).

Проректор з науково-педагогічної та методичної діяльності
кандидат історичних наук

Левчиш

Оксана ЛЕВЧИШЕНА

Продовж. дод. Б

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна, тел. (0432) 616-620, факс (0432) 612-812, E-mail: info@vspu.edu.ua код ЄДРПОУ 02125094

26.01.2021р № 06/03

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Сушка Володимира Володимировича «Українізація загальноосвітньої школи
 в Південному регіоні України (1920 – 1938 рр.)»
 на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки

Результати дисертаційного дослідження Сушка Володимира Володимировича «Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920–1938 рр.)» пройшли апробацію і впровадження у освітньому процесі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського впродовж 2019–2020 рр.

Актуальність виконаного автором дослідження визначається необхідністю удосконалення сучасної системи україномовної освіти в Україні щодо забезпечення науково-методичного супроводу професійного розвитку вчителів. Вагомим чинником покращення якості освітніх послуг може стати історико-педагогічний досвід.

Науково-педагогічні працівники університету мали можливість ознайомитися з матеріалами дисертаційного дослідження Сушка Володимира Володимировича під час його виступів на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, із публікацій у фахових виданнях.

У науковому дослідженні обґрунтовано зміст, форми і методи екстраполяції історико-педагогічного досвіду розвитку україномовної освіти у практику сьогодення.

Запропоновані автором матеріали мають наукове та практичне значення та можуть бути використані у системі вищої та післядипломної освіти.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження Сушка В. В. обговорено та схвалено на засіданні кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол №8 від 18 січня 2021 року).

Проректор з наукової роботи

Євген Громов (0432) 61-80-72

Алла КОЛОМІЄЦЬ

Продовж. дод. Б

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
(ДДПУ)

вул. Г. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116 тел./факс (062) 666-54-54
 Код ЄДРПОУ 38177113

28.01.2021 № 10-21-02 на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертації
 Сушка Володимира Володимировича «Українізація загальноосвітньої школи в
 Південному регіоні України (1920 – 1938 рр.)»
 на здобуття наукового ступеня доктора філософії
 зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки

Упровадження результатів дисертації В.В.Сушка впродовж 2019–2020 рр. в освітній процес Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» засвідчило її актуальність і науково-методичну доцільність.

Результати дисертації В.В. Сушка були апробовані через упровадження авторського спецкурсу «Українізація загальноосвітньої школи Півдня України в 1-й половині ХХ ст. Історичний екскурс» та методичних рекомендацій «Удосконалення мовленнєво-комунікативних компетентностей студентів закладів вищої освіти».

Теоретичні й практичні аспекти досліджуваної проблеми висвітлено у публікаціях і доповідях на наукових конференціях, круглих столах, семінарах.

Матеріали дисертації є актуальними, мають вагомe теоретичне і практичне значення у процесі підготовки майбутніх педагогів.

Довідку про впровадження результатів дисертації В.В. Сушка обговорено та схвалено на засіданні кафедри педагогіки вищої школи Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (протокол № 8 від 28 січня 2021 року).

Проректор з науково-педагогічної роботи
 доктор фіз.-мат. наук, професор

С.О.Чайченко

Продовж. дод. Б

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка**

вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Тел. 3-36-10
E-mail chnpu @ chnpu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125674

5.01.2021 № 2/2

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів наукового дослідження
«Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України
(1920 – 1938 рр.)» на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки
Сушка Володимира Володимировича**

Результати наукового пошуку Сушка Володимира Володимировича з теми «Українізація загальноосвітньої школи в Південному регіоні України (1920 – 1938 рр.)» було впроваджено в освітній процес Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка впродовж 2019-20 рр.

Матеріали дослідження Сушка В.В. використані під час викладання навчальної дисципліни «Історія педагогіки» для студентів різних напрямів і спеціальностей підготовки, зокрема при розгляді питань розвитку вітчизняної освіти початку ХХ ст., а також у роботі науково-пошукових студентських об'єднань, наукових гуртків. Особливу зацікавленість викликає можливість екстраполяції актуалізованого педагогічного досвіду підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів освіти.

Матеріали дисертаційної роботи є актуальними, мають вагомое теоретичне та практичне значення у процесі майбутніх фахівців сучасної України. Отримані в процесі історико-педагогічного дослідження результати можуть бути використані в освітньому процесі закладів вищої та післядипломної освіти.

Перший проректор,
проректор з науково-педагогічної роботи,
доктор історичних наук, професор

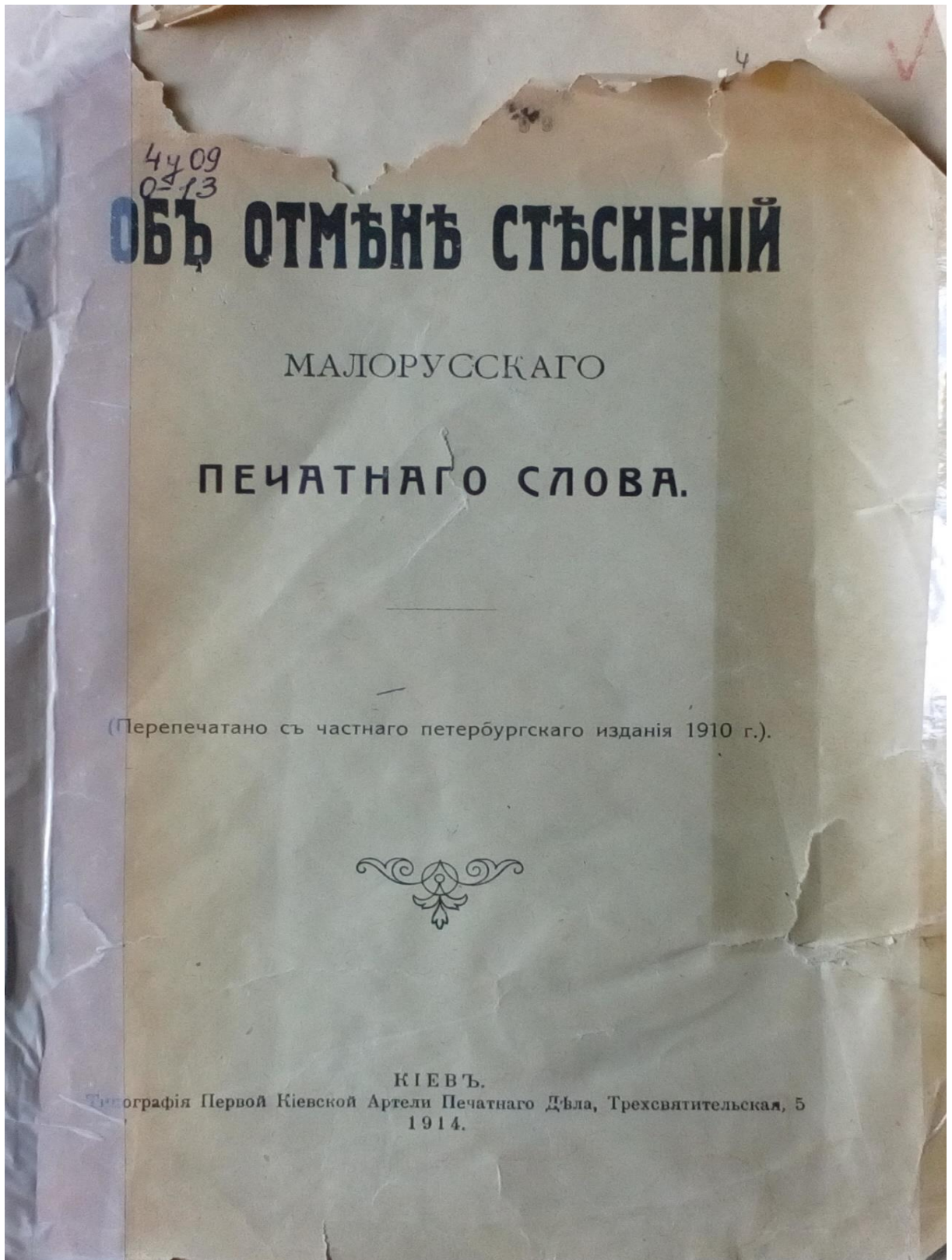
Володимир ДЯТЛОВ

Терентьєва Н.О. 050-380525

Додаток В

Матеріали, що відображають передумови українізації.

— 6 —

Въ силу всѣхъ этихъ соображеній Императорская Академія Наукъ полагаетъ, что необходимо нынѣ же отмѣнить Высочайшія повелѣнія 18—30 мая 1876 года и 8 октября 1881 года, а также удостоившееся Высочайшаго одобренія распоряженіе Министра Внутреннихъ Дѣлъ 1863 года, послужившее для тѣхъ повелѣній основаніемъ.

Вмѣстѣ съ тѣмъ все вышележенное привело Академію Наукъ къ убѣжденію, что малорусское населеніе должно имѣть такое же право, какъ и великорусское, говорить публично и печатать на родномъ своемъ языкѣ.

Докладъ Комиссіи по вопросу объ отмѣнѣ стѣсненнаго малорусскаго печатнаго слова.

Комиссія по вопросу объ отмѣнѣ стѣсненнаго малорусскаго печатнаго слова, подъ предѣтельствомъ академика О. Е. Корша, въ составѣ академикомъ В. В. Заленскаго, А. С. Лапко-Данилевскаго, С. О. Ольденбурга, А. С. Фаминцина, Ф. О. Фортунатова и А. А. Шахматова, всесторонне обсудивъ вопросъ, предложенный Академіи Наукъ Комитетомъ Министровъ, пришла къ нижеслѣдующимъ заключеніямъ, изложеннымъ въ предлагаемой вниманію Общаго Собранія запискѣ. Во время своихъ занятій Комиссія получила нѣсколько цѣнныхъ сообщеній, которыми она, однако, успѣла воспользоваться лишь настолько, чтобы вставить въ свою записку ссылки на нихъ въ соответствующихъ мѣстахъ, но, находя въ этихъ сообщеніяхъ много важнаго матеріала, признала полезнымъ присоединить ихъ къ запискѣ въ видѣ приложений.

Первыя извѣстныя намъ попытки употребленія малорусскаго рѣчи въ письменности относятся къ XVI в., въ которомъ можно указать хотя-бы на Пересопницкое Евангеліе, написанное, впрочемъ, далеко не на чистомъ языкѣ. Но въ этомъ случаѣ важна не столь чистота народной рѣчи, сколько сознательное стремленіе переводчиковъ (такъ какъ на первый разъ дѣло шло лишь о „перекладахъ“) къ передачѣ текста Св. Писанія и другихъ книгъ духовнаго содержанія въ формѣ, доступной пониманію со стороны большинства. Если примѣненіе народнаго языка къ литературнымъ потребностямъ не совершилось болѣе послѣдовательно и широко не только въ XVI, но и въ XVII в., то старанія переводчиковъ и писателей, обращавшихся не къ однимъ уче-

— 7 —

нымъ трудамъ, отчасти намѣренно, отчасти мимовольно парализовались палчивостью общепринятаго письменнаго языка, такъ называемаго славяно-русскаго, хотя въ то время уже подвергавшагося въ Россіи сильному вліянію языка мѣстнаго въ болѣе или менѣе пестрой смѣси элементовъ сѣверныхъ южныхъ и западныхъ, разнообразящихъ по происхожденію памятниковъ. Естественно, что эти народныя стихіи мало по мало все болѣе вторгались въ этотъ книжный языкъ и, разлагая его различнымъ образомъ, повели къ обособленію книжнаго языка Юга отъ такого же языка Сѣвера. Образчиками этого южнаго языка могутъ служить въ XVII в. не только многочисленныя произведенія богословской литературы, особенно проповѣди (казанья), но также и книги религіозно-полюемическія и даже богослужебныя, принадлежащія перу преподавателей и бывшихъ учениковъ „Кіево-Могилянскаго Коллегіума“. Къ элементамъ малорусскимъ присоединялись на Югѣ нерѣдко и западно-русскіе, т. е. отчасти бѣлорусскіе, отчасти сѣверно-малорусскіе, изъ которыхъ еще въ XIV в. сложился канцелярскій языкъ Литовскаго Княжества, и также польскіе, входившіе въ письменность изъ переводовъ Св. Писанія и другихъ религіозныхъ книгъ съ языка польскаго и изъ судебныхъ и другихъ официальныхъ документовъ правобережной Украины. Изъ послѣдняго источника довольно много польщизны проникло и въ чисто-народную рѣчь, которая, не смотря на упомянутыя уже усилія нѣкоторыхъ популяризаторовъ, играла тогда значительно болѣе подчиненную роль, чѣмъ на Сѣверѣ, потому что малорусская интеллигенція XVI и XVII в.в. состояла по большей части, изъ членовъ казачьей старшины, получавшей воспитаніе полу-польское, а иногда и прямо польское и черпавшей оттуда аристократическія понятія, рѣзко отдѣлявшія ее отъ простаго козачества.

Описанный выше малорусскій книжный языкъ во второй половинѣ XVII в. былъ занесенъ и на Сѣверъ малорусскими учеными богословами, переселившимися въ Москву, гдѣ ихъ западничество нашло почву, до нѣкоторой степени подготовленную близкими сношеніями нѣкоторыхъ бояръ съ Поляками въ смутное время, и совершенно естественно, что, напр., Сильвестръ Медвѣдевъ писалъ такъ-же, какъ его учитель Симеонъ Полоцкій, изъ произведеній котораго онъ даже позволялъ себѣ самыя безцеремонныя позаимствованія. Но это вліяніе было лишь поверхностно и кратковременно, въ нѣкоторыхъ слояхъ общества, особенно въ тѣхъ, которые держались старины, оно встрѣтило себѣ рѣшительный отпоръ, какъ соблазнъ, основанный на „единоуміи съ папою и съ римскимъ костеломъ“, потому что многіе изъ тогдашнихъ московскихъ людей плохо отличали нѣсколько опояченныхъ малорусскихъ грамотѣвъ отъ Поляковъ. По этой причинѣ, ради охраны „правовѣрія“ и единства „Восточной Православной

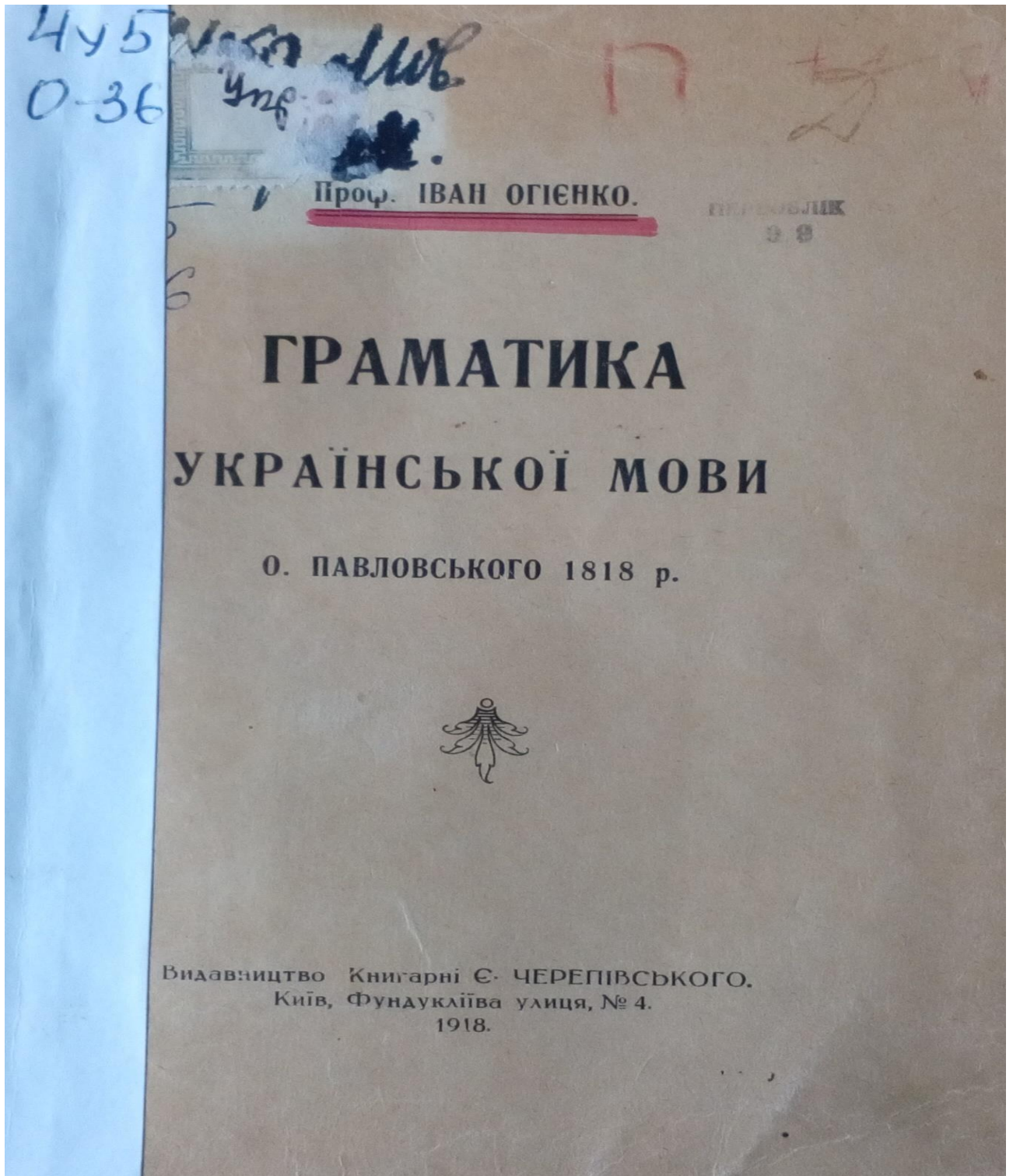
пѣмцы и армяне имѣють къ тому же свои особенные національные интересы: они не смѣшались съ русскимъ народомъ, культурныя и вѣроисповѣдныя различія между ними и русскимъ населеніемъ весьма значительны. Но Малорусы всею совокупностью своей дѣятельности на пользу русскаго государства и русской общественности являются вѣрными и нецѣпанными сынами русскаго народа: они ищутъ вмѣстѣ съ нами въ великорусскихъ газетахъ и журналахъ, читають вмѣстѣ съ нами лекціи, издають научныя руководства, участвуютъ въ общественныхъ собраніяхъ и говорятъ тамъ вмѣстѣ съ нами по-великорусски. Измѣнять ли они своему русскому направленію, когда имъ дозволятъ говорить и писать на родномъ русскомъ нарѣчій?

Стѣснительныя запрещенія 1863, 1876 и 1881 годовъ угнетающимъ образомъ ложатся на творческія способности образованныхъ Малорусовъ: пользоваться нероднымъ, непривычнымъ съ дѣтства, не воспринятымъ съ молокомъ матери языкомъ для воплощенія творческой мысли и фантазіи возможно лишь при особомъ лингвистическомъ дарованіи. Тяжелое состояніе малорусскаго писателя рисуется намъ писемъ г. Леонтовича, присланное имъ Д. Л. Мордовцеву, а г. Мордовцевымъ доставленное въ Комиссію. (Печатается въ Приложеніи № VII) *).

Такимъ образомъ оказывается, что въ ненормальныхъ условіяхъ духовной и умственной жизни живетъ въ Россіи народность, насчитывавшая въ январѣ 1897 года до 23 милліоновъ 700 тысячъ душъ.

Комиссія съ полнымъ убѣжденіемъ рѣшается, въ заключеніе своего доклада, повторить слѣдующія слова Ю. О. Самарина, сказанныя имъ въ 1850 году: „Пусть же украинскій народъ сохраняетъ свой языкъ, свои обычаи, свои пѣсни, свои преданія, пусть въ братскомъ общеніи и рука объ руку съ великорусскимъ племенемъ развивается онъ на поприщѣ науки и искусства, для которыхъ такъ щедро надѣлила его природа, свою духовную самобытность во всей природной оригинальности ея стремленій; пусть учрежденія, для него созданныя, приспособляются болѣе и болѣе къ мѣстнымъ его потребностямъ“.

Додаток Д
Фрагменти підручникотворення І. Огієнка
Титульний аркуш Граматики української мови О. Павловського за
редакцією І. Огієнка

ГЛАВА І. О БУКВАХЪ.

а.) о числѣ буквѣ.

Малороссіяне не знаютъ особаго щота своимъ буквамъ; ибо всѣ онѣ суть либо Славенскія церковныя, либо Россійскія гражданскія.

Многіе изъ нихъ въ письмѣ по нынѣ употребляютъ буквы Кси, Пси, Ижицу.

б.) о произношеніи буквѣ.

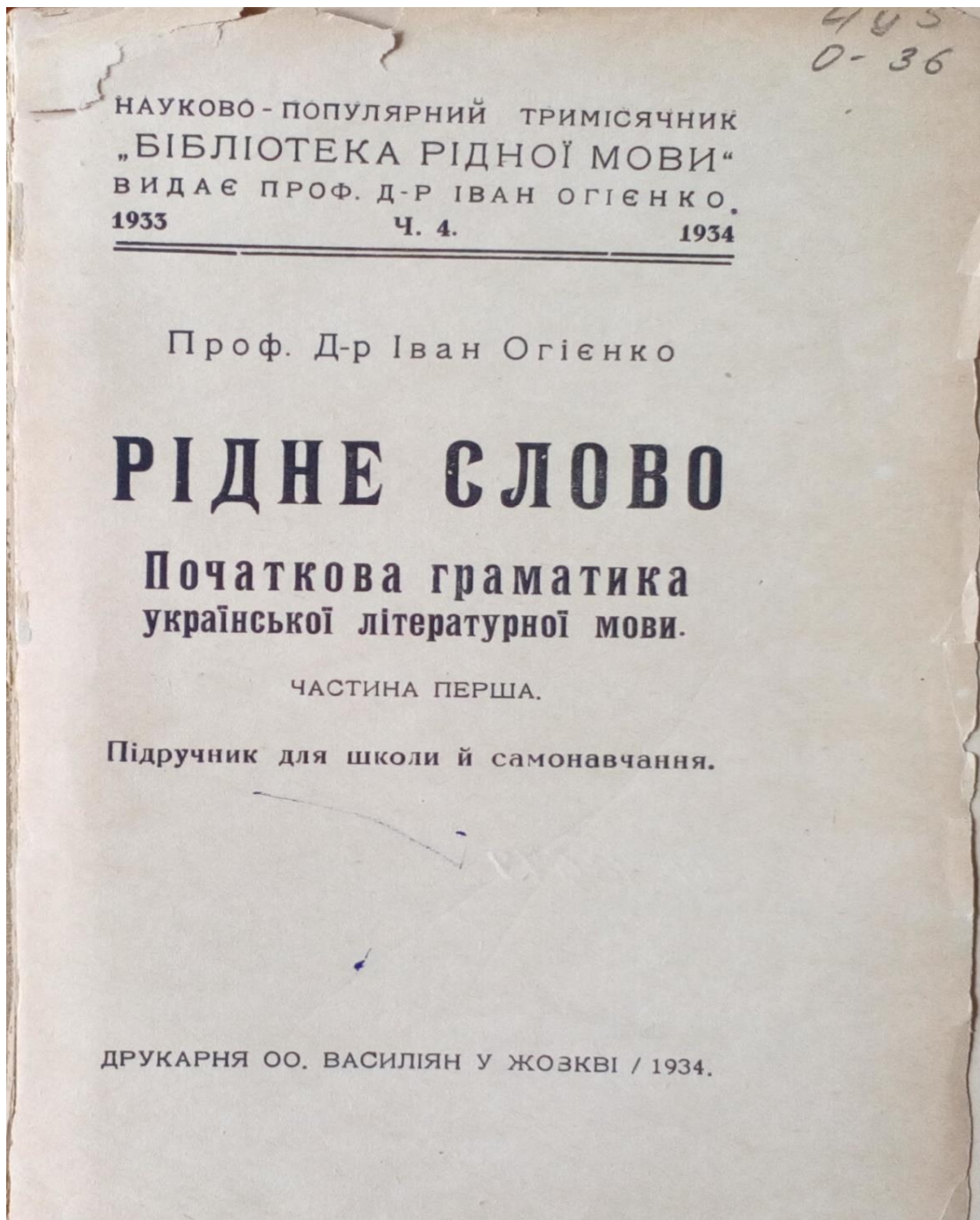
Буква А послѣ Ц въ концѣ рѣченій произносится какъ Я, на примѣръ: Царѣця, прыкѣщыця, лѣвочныця, пѣяныця.

Г произносится такъ, какъ Латинское h. на пр. гуляю, гѣбка, горпѣна, гѣрный. Но есть много словъ, въ которыхъ Г произносится такъ, какъ Латинское g. на прим. гѣля, гнѣпецъ, грѣна, гудзь, гвалтъ, которыя, для отличія отъ первыхъ, я буду писать двумя буквами КГ, кгѣля, кгрѣна, кгвалтъ.

Въ Малороссійскихъ словахъ есть два звука, которыхъ, не приводя въ примѣръ словъ изъ другихъ языковъ, и не выду-

Для школи й самонавчання
«Рідне слово» (І.Огієнко) 1934 рік

Продовж. дод. Д

Мое село.

Яке мое село? (велике). Чим покрито в селі хати? (соломою та бляхою). Що росте коло хат? (садки). Що ще єсть де-не-де коло хат? (колодязі). Що стоїть серед села? (велика церква). Які улиці в нашому селі? (широкі). Що стоїть за селом? (вітряк). Як зветься мое село? Якої воно губернії повіту?

26. Діління слова з рядка в рядок.

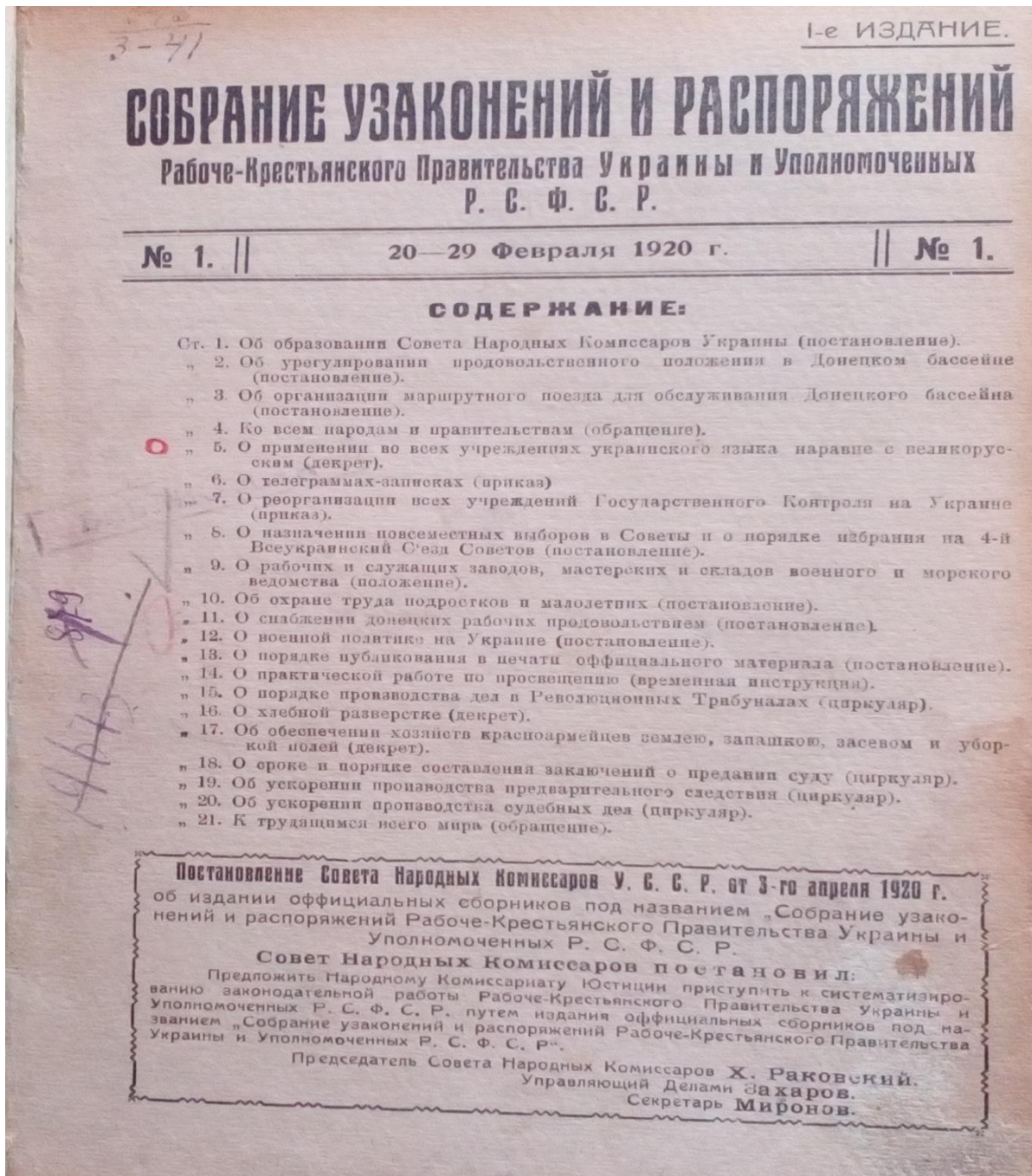
Во-да, ко-са, не-су, со-рока, соро-ка, бі-лобо-ка, біло-бока, білобо-ка.

Як переносити слова? Як можна переносити або ділити двоскладове слово? Як многоскладове?

Додаток Е

Фрагменти змісту нормативно-правових актів, що регламентували процес
українізації (1920–1938 роки)

Додаток Е.1

Титульний аркуш збірника узаконень та розпоряджень, зміст декрету «Про
застосування у всіх установах української мови на рівні з
великоросійською»

— 5 —

Декрет Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета.

5. О применении во всех учреждениях украинского языка наравне с великорусским.

На всей территории Украинской С. С. Р., во всех гражданских и военных учреждениях должен применяться украинский язык наравне с великорусским. Никакое преимущество великорусскому языку недопустимо. Все учреждения, как гражданские—так и военные, обязаны принимать заявления и другие дела как на великорусском, так и на украинском языках, и за отказ или уклонение в приеме виновные будут привлекаться по всей строгости военно-революционных законов.

Председатель Всеукраинского Ц. И. К. *Петровский.*

Секретарь Президиума Ц. И. К. *Синявин.*

Распубликов в „Известиях“ В. Ц. И. К. и Харьк.
Губревкома от 21 февраля 1920 г., за № 56.

Приказ Уполномоченного Наркомпочтеля Р. С. Ф. С. Р.

6. О телеграммах-записках.

1. В целях предоставления ответственным Советским учреждениям гарантии срочности наиболее важных телеграфных отправок устанавливается особый вид телеграммы, идущей по прямым проводам на правах срочных телеграфных записок.

2. Пересылаемым в таком порядке телеграммам присваивается название „телеграмма-записка“.

3. Телеграммы-записки сдаются в телеграфное учреждение обычным путем через кассу, но с приложением к ним специального наряда следующего содержания:

„Старшему по аппаратной“.

Эта телеграмма-записка должна быть передана в порядке приказа Наркомпочтеля № 19 от 27-го января 1920 года.

4. Записка эта должна быть подписана ответственным представителем учреждения, с обязательным указанием адреса и № телефона последнего.

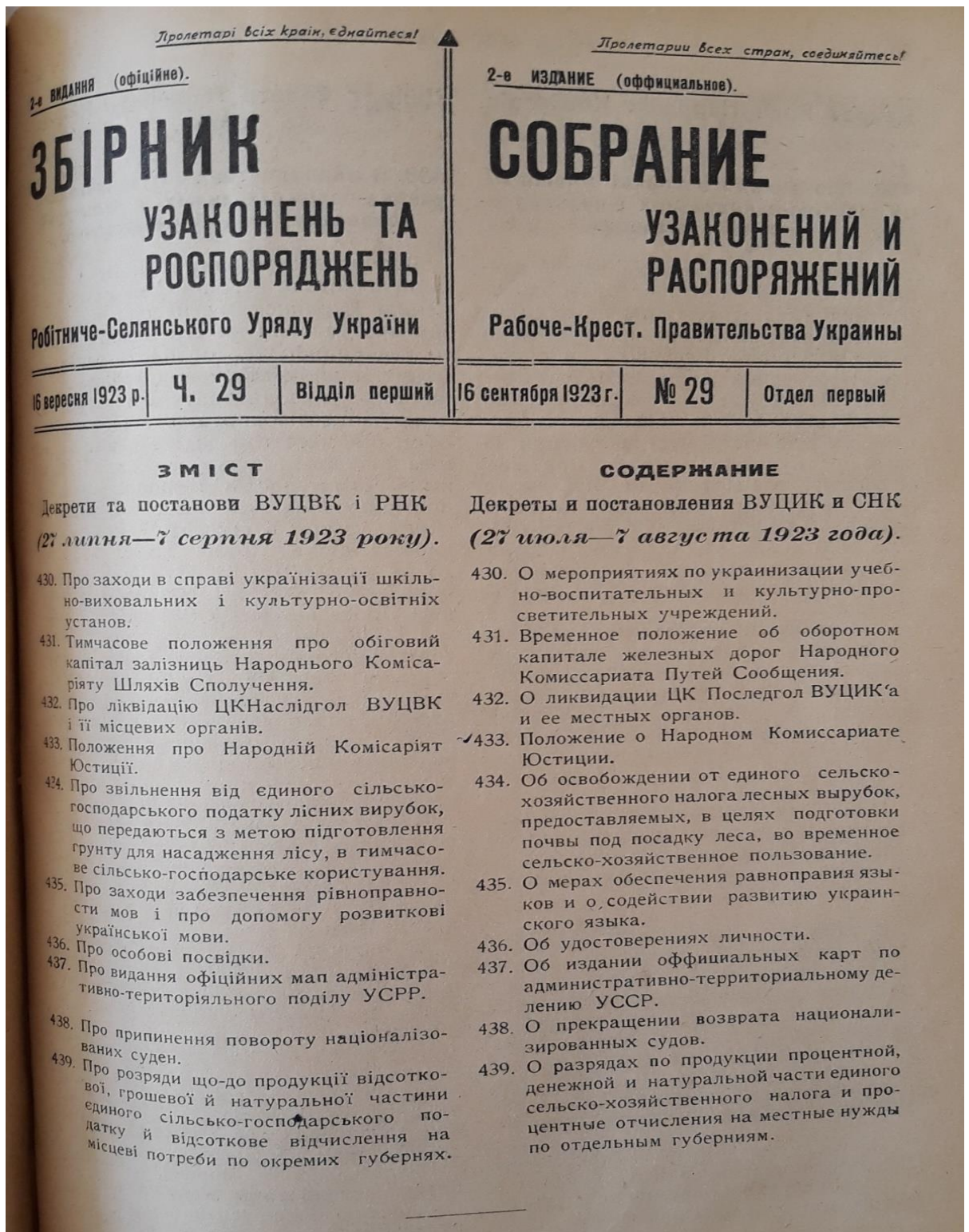
5. При сдаче телеграммы-записки в кассу телеграфного учреждения, в разносной книге учреждения должны быть указаны день, часы и минуты сдачи.

6. Приняв такую телеграмму-записку, кассир немедленно, не позднее 10 минут, доставляет ее под расписку старшему по аппаратной, который передает телеграмму-записку по назначению немедленно, предпочтительно перед всеми литерными депешами и разговорами по прямым проводам.

7. Если, за отсутствием связи с требуемыми пунктами, телеграмма-записка не может быть передана немедленно, старший по аппаратной должен позвонить об этом по телефону подателю и объяснить ему причину невозможности отправить телеграмму-записку, прибавив, что телеграмма будет отправлена, как только к этому представится техническая возможность. Если после этого телеграмма все же не будет отправлена в течение шести часов, старший по аппаратной должен снова уведомить об этом подателя.

Додаток Е.2

Декрет ВУЦВК РНК «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ» від 27 липня 1923 рік

Декрет Ради Народніх Комісарів.

430. Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ.

З метою завершити ухвалені Радянською Владою заходи в справі забезпечення Українському народові виховання й навчання його рідною мовою й для найширшого розвитку національно-культурних форм його життя— мови, літератури й мистецтва, що є могутнім засобом приєднання працюючих мас міста й села України до світової культури, Рада Народніх Комісарів, в додаток до постанови «Про введення української мови в школах і радянських установах» (Зб. Уз. 1920 р., № 24, арт. 509) і §§ 23—26 основних положень Кодексу Законів про народню освіту УСРР, постановила:

1. Закінчити переведення установ соціального виховання на українську мову протягом двох ближчих шкільних років, і встановити планомірний перехід до викладання українською мовою в школах професійної освіти й до дальшого введення української мови в політ-освітніх установах.

Примітка. Що-до шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ національних меншостей—керуватися розділом «Д» арт. 3-го цієї постанови.

2. Доручити Наркомосові перевести облік педагогічного персоналу, що не володіє українською мовою, і вжити негайних заходів до навчання його української мови, а також розвинути широкі заходи до підготовки нових кадрів педагогічного персоналу, що володіли-б українською мовою, для забезпечення як початкової, так і вищої школи українськими викладачами.

Примітка. Доручити Наркомосові розробити заходи до заохочування в успішнім переході окремих педагогів до викладання українською мовою.

Декрет Совета Народных Комиссаров.

430. О мероприятиях по украинизации учебно-воспитательных и культурно-просветительных учреждений.

В целях завершения принятых Советской властью мероприятий по обеспечению Украинскому народу воспитания и обучения на его родном языке и для наиболее полного развития национально-культурных форм его жизни—языка, литературы и искусства, являющихся мощным средством приобщения масс города и деревни Украины к мировой культуре, Совет Народных Комиссаров, в дополнение к постановлению «О введении украинского языка в школах и советских учреждениях» (Собр. Узак. 1920 г., № 24, ст. 509) и §§ 23—26 основных положений Кодекса Законов о Народном Просвещении УССР, постановил:

1. Закончить перевод учреждений социального воспитания на украинский язык в течение двух ближайших учебных лет, установив планомерный переход к преподаванию на украинском языке в учебных заведениях профессионального образования и к дальнейшему введению украинского языка в политпросветительных учреждениях.

Примечание. В отношении учебно-воспитательных и культурно-просветительных учреждений национальных меньшинств руководствоваться разделом «Д» ст. 3й настоящего постановления.

2. Поручить Наркомпросу произвести учет преподавательского персонала, не владеющего украинским языком, и принять срочные меры к обучению его украинскому языку, также развить широкие мероприятия по подготовке новых кадров преподавательского персонала, владеющего украинским языком, для обеспечения как начальной, так и высшей школы украинскими преподавателями.

Примечание. Поручить Наркомпросу разработать мероприятия поощрению более успешного перевода отдельных преподавателей к преподаванию на украинском языке.

ч. 29

Арт. 430 № 29

Ст. 430

3. Доручити Наркомосові перевести в наступному 1923—24 шкільному році такі заходи.

А. В справі соціальною виховання:

а) перевести в сільських місцевостях і оселях міського типу, де українські школи не дійшли до числа відповідного українському населенню, облік наявних педагогічних сил, здатних перейти до викладання українською мовою;

б) перевести перегруповку педагогічного персоналу для найдоцільнішого використання його з метою українізації школи й приступити в згоді зі Спілкою Роботос до переводу педагогів, що знають українську мову, в місцевості, де почувається в них недостача;

в) ввести з початку цього шкільного року викладання української мови й українознавства в неукраїнізованих школах, як обов'язкові предмети навчання;

г) вжити негайних заходів до забезпечення всіх установ соціального виховання потрібним числом підручників, шкільних poradників і дитячої літератури українською мовою.

3. Поручить Наркомпросу провести в наступающем 1923—24 учебном году следующие мероприятия.

А. По социальному воспитанию:

а) произвести в сельских местностях и поселениях городского типа, в коих число украинских школ не доведено до соответствия с количеством украинского населения, учет наличных преподавательских сил, способных перейти к преподаванию на украинский язык;

б) произвести перегруппировку преподавательского персонала для наиболее полного использования его в целях украинизации школы и приступить, по соглашению с Союзом Работпроса, к переводу преподавателей, знающих украинский язык, в местности, где ощущается в них недостаток;

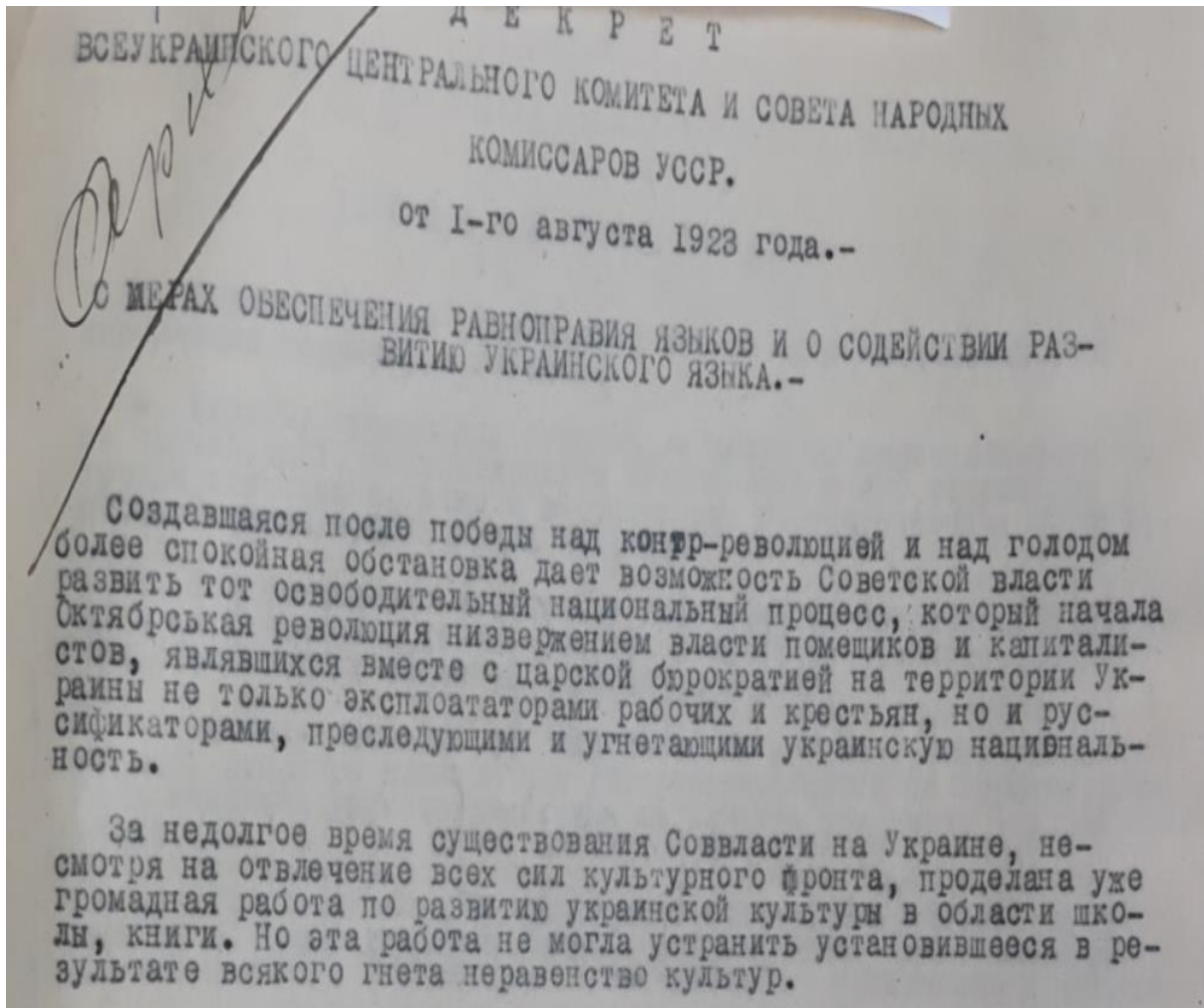
в) ввести с начала настоящего учебного года преподавание украинского языка и украиноведения в неукраинизированных школах в качестве обязательных предметов обучения;

г) принять срочно меры к обеспечению всех учреждений социального воспитания необходимым числом учебников, учебных пособий и детской литературы на украинском языке.

Додаток Е.3

Декрет ВУЦВК РНК «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про
сприяння розвитку української мови» від 1 серпня 1923 року

(російською мовою)

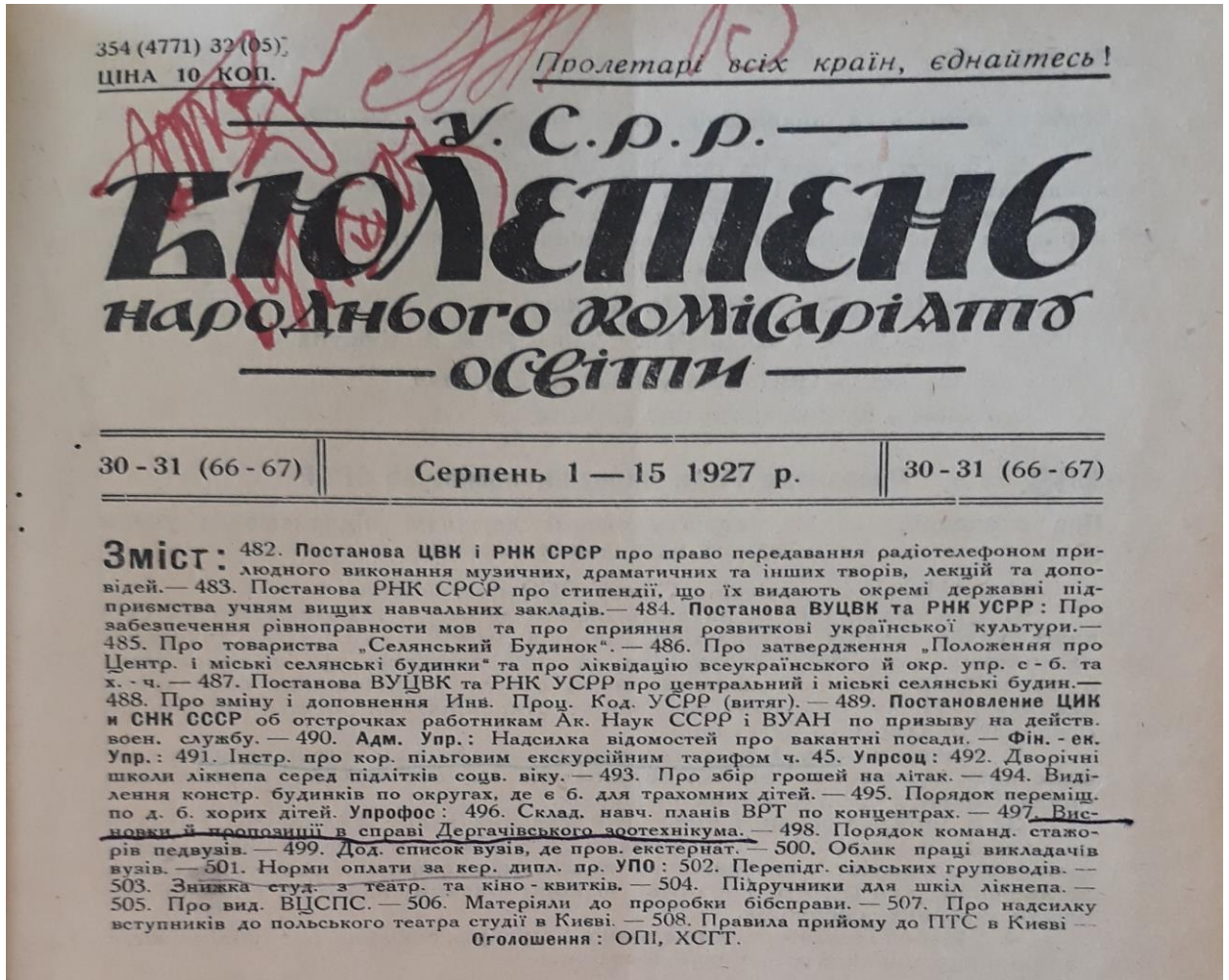

Джерело [57, арк. 121–125]

Додаток Е.4

Постанова ВУЦВК РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов» та
сприяння розвиткової української культури»

1927 рік

484. Постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітета та Ради народніх комісарів УСРР.
Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткової української культури.

Касуючи постанову Тимчасового Робітничо - Селянського Уряду України з 9 - го березня 1919 року „Про обов'язкове студювання в школах місцевої мови, а також історії та географії України“ (Зб. Уз. УСРР 1919 р., № 23, арт. 260), постанову ВУЦВК'а з 21 - го лютого 1920 року

„Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською“ (Зб. Уз. УСРР 1920 р., № 1, арт. 5), декрет РНК УСРР з 21-го вересня 1921 р. „Про заведення української мови у школах та радянських установах“ (Зб. Уз. УСРР 1921 р., № 24, арт. 509), постанову РНК УСРР з 27 червня 1923 р. „Про заходи в справі українізації шкільно-виховавчих та культурно-освітніх установ“ (Зб. Уз. УСРР 1923 р., № 29, арт. 430), декрет ВУЦВК та РНК УСРР з 1 серпня 1923 р. „Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови“ (Зб. Уз. УСРР 1923 р., № 29, арт. 435), постанову ВУЦВК'у та РНК УСРР з 30 квітня 1925 р. „Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату“ (Зб. Уз. УСРР 1925 р., № 26, арт. 202), постанову РНК УСРР з 16-го червня 1925 р. „Про практичні заходи до українізації радянського апарату“ (Зб. Уз. УСРР 1925 р., № 56, арт. 332), та на зміну арт. арт. 23, 25, 26 Кодексу Законів про освіту, арт. 57¹ Крим. Код., арт. арт. 23, 143, 170 Крим. Проц. Код., арт. 9 Цив. Проц. Код., а також на зміну всіх інших законів, що суперечать цьому Положенню, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет та Рада народніх комісарів УСРР постановили:

Затвердити наведене нижче „Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури“ :

Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури

І. Засади

1. Мови всіх національностей, що залюднюють територію Української Соціалістичної Радянської Республіки, є рівноправні.
 2. Кожний громадянин будь-якої національності має право в своїх зносинах з державними органами користуватися рідною мовою, державні органи повинні на бажання кожного громадянина свої зносини з ним провадити його рідною мовою.
 3. Кожний громадянин на всіляких прилюдних виступах, а також у цілому громадському житті має право вільно користуватися рідною мовою.
 4. Відповідно до переважного числа людности в УСРР, що говорить українською мовою, обрати, як переважну мову для офіційних зносин, українську мову.
 5. В національно-територіальних адміністративних одиницях, що їх у встановленому порядку визначає Уряд УСРР, переважною мовою для офіційних зносин є мова відповідної національності, що становить більшість у такій адміністративній одиниці.
 6. Державні організації, розташовані поза межами національно-територіальних адміністративних одиниць, але призначені виключно для обслуговування потреб якоїсь окремої національності, або такі самі організації в межах національно-територіальної адміністративної одиниці, призначені виключно для обслуговування потреб національності, що становить місцеву меншість в такій національно-територіальній адміністративній одиниці — користуються в своїх зносинах мовою тієї національності, що її обслуговують.
 7. Потреби національних меншостей на території УСРР забезпечується загалом шляхом відокремлення їх в національно-територіальні адміністративні одиниці.
- Разом з тим державні органи в своїй роботі повинні дбати про забезпечення інтересів національних меншостей, не відокремлених у націо-

Д. Про мову діловодства та переведення справ у судових установах

23. Внутрішнє діловодство, рахівництво й переведення в судових установах, а також їхні зносини з усіма іншими державними установами, підприємствами, та організаціями, належить провадити українською мовою, згідно з правилами, наведеними в арт. 17—20 цього положення.

24. Судочинство в усіх справах судові установи в УСРР повинні провадити українською мовою.

25. Для забезпечення інтересів національних меншостей, що складають компактні маси серед місцевої людности не відокремлено в національно-територіальні адміністративні одиниці, організується окремі національні камери, що в них діловодство та судочинство належить провадити мовою відповідної нацменшости.

26. В тих випадках, коли сторони, звинувачуваний, скривджений, свідки або експерти не володіють мовою, що нею провадиться судочинство в судовій установі, суд, коли він не володіє відповідною мовою, обов'язаний запросити перекладачів і повідомляти заінтересованих осіб про кожну судову чинність через перекладача. В тому випадку, коли суд володіє відповідною мовою, перекладачів не запрошується, а суд сам повідомляє заінтересовану особу.

27. При судочинстві, на бажання заінтересованої сторони всі постанови, документи та інш. матеріяли в судовій справі належить укладати й оголошувати заінтересованій особі, крім мови судової установи, також її рідною мовою.

28. Порядок застосування правил цього Положення про мову в судових установах УСРР встановлює в окремій інструкції Народній комісаріят юстиції УСРР.

III. Про мову в шкільних закладах та наукових установах

29. Мережу освітніх установ належить будувати так, щоби людність кожної національності мала змогу дістати початкову (школи соцвиху) освіту своєю рідною мовою.

30. Українську мову та українознавство в усіх школах і дитячих будинках національних меншостей і російську мову в усіх школах і дитячих будинках з не російським населенням належить викладати, як обов'язкову дисципліну, відповідно до встановленого учбового плану.

31. В школах фабзавуча, робітничих курсах, — викладання належить провадити рідною мовою учнів. В профшколах викладання належить провадити українською мовою, за винятком призначених для обслуговування потреб національних меншостей. План побудови мережі всіх цих закладів з відповідною мовою викладання встановлює Народній комісаріят освіти.

32. Вищі шкільні заклади, за винятком призначених виключно для обслуговування потреб національних меншостей, провадять свою роботу українською мовою.

Додаток Е.5

Фрагменти постанови ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 року
«Про навчальні програми та режим у початковій школі»

з вчинками учнів, що порушують порядок у школі, залучаючи до цієї справи громадські організації, батьків, комсомольські та піонерські організації.

е) Запропонувати НКОс'ам опрацювати ряд заходів до систематичної педагогічної пропаганди, заходившись негайно скласти і видавати популярну педагогічну літературу для батьків.

ж) Щоб піднести активність педагогічної роботи в школі і враховуючи величезну вагу для цього постачання школі такого потрібного приладдя вчительської праці, як навчальне приладдя, навчальна апаратура для кабінетів та навчально-виробниче устаткування майстерень та інших видів шкільних посібників, опрацювати в двомісячний строк план розгортання виробництва та постачання початковій і середній школам навчального приладдя (карт, глобусів, наочних таблиць тощо), навчальної апаратури для природничо-наукових та фізико-математичних кабінетів, а також і план стандартного устаткування робочих кімнат та шкільних майстерень відповідними верстатами, інструментами та матеріалами, щоб підвести належну навчальну базу для організації політехнічної школи. План поширення виробництва та поліпшення постачання школам цього приладдя треба опрацювати так, щоб уже 1932-33 навчального року домогтися значного підвищення матеріальної навчальної бази всієї шкільної роботи.

ІІІ. ПРО ВЧИТЕЛЬСЬКІ КАДРИ

1. Відзначаючи велике зростання активності вчителя та підвищення його відповідальності за роботу протягом останніх років, ЦК ВКП(б) підкреслює дедалі більшу роль вчителя у справі навчання дітей основ наук, виховання в них свідомої дисципліни та комуністичного ставлення до навчання й праці.

ЦК ВКП(б) зобов'язує наркомоси союзних республік, радянські і партійні органи всебічно забезпечити вчителів в його роботі потрібні умови, щоб він успішно виконував відповідальні і почесні обов'язки в навчанні та вихованні молодого покоління Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Систематична праця над підвищенням ідейно-політичного рівня загальної освіти та педагогічної вправності вчителя, безумовне й точне виконання директив ЦК і РНК СРСР про прирівнення вчителя у постачанні продуктів та промтоварів до промислового робітника, своєчасна виплата заробітної плати, піклування про квартиру, сім'ю та відпочинок вчителя, чуйне ставлення до його повсякденних потреб — все це повинно характеризувати справжнє виконання радянськими та

партійними органами директив партії про ленінське ставлення до вчителя.

2. Наркомосові встановити точний порядок перевodu і призначення вчителів і таке розставлення кадрів на місцях, яке забезпечувало б правильне використання на роботі досвідчених вчителів, і систематичну допомогу останніх молодим вчительським кадрам.

Запропонувати місцевим органам не відривати вчителя для громадської роботи під час занять у школі і готування до них (готування до лекцій, самоосвіта, участь на курсах і методнарадах і т. ін.), категорично заборонивши використовувати вчителя на виконання різних технічних доручень для роботи сільради, РВК і т. ін.

3. Вважати за потрібне приймати дітей вчителів до технікумів, вишів і втишів нарівні з робітниками.

«ОГИЗ'у» до лютого 1933 р. організувати добір і розсилку вчителям за доступну ціну комплектів книжок, найпотрібніших педагогам з окремих галузей знань і педагогічних питань.

Наркомосові, разом з організаціями, що торгують книгами, опублікувати протягом місяця пільгові умови купівлі й одержання книжок для вчителів.

Наркомосові вжити заходів до того, щоб у найкоротший строк поставити як слід всю справу педагогічної освіти, заочного і короткотермінового навчання вчителів, звернувши особливу увагу на опанування вчительством методики та інструментів педагогічної праці (вміле використання для навчання підручників, приладь, карт, наочних таблиць, кіно, радіо тощо). Всебічно поширити практику заохочення та преміювання вчителів за кращі зразки роботи, а також облік та використання в керуванні досягнень передових шкіл і вчителів.

IV. ПРО СТАРШІ ГРУПИ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

Щоб здійснити програму партії — «проведення безплатної і обов'язкової загальної і політехнічної освіти (що знайомить в теорії і на практиці з усіма головними галузями виробництва) для всіх дітей обох статей до 17 років» (Програма ВКП(б))* , а також, щоб якнайскоріше піднести рівень загальноосвітньої політехнічної підготовки учнів середньої школи, поширити підготовані контингенти для вищої школи та усунути невідповідальність за віком між середньою та вищою школою, — заходитися, починаючи з 1932-1933 на-

* Цитується за текстом програми партії, прийнятої VIII з'їздом РКП(б). Див. док. № 33.

Додаток Е.6

**Постанова ЦВК РНК УСРР «Про школу та шкільне будівництво»
від 28 травня 1936 року****ПРО ШКОЛУ ТА ШКІЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО**

*З Постанови ЦВК і РНК УСРР
від 28 травня 1936 р.*

Невід'ємною складовою частиною історичних перемог соціалізму в країні Рад є величезне піднесення і розквіт соціалістичної культури і її вирішальної ділянки — радянської школи. Поставлене товаришем Сталіним на XVI з'їзді партії завдання про здійснення загального обов'язкового навчання цілком завершено: у початкових і середніх школах Радянської України навчається близько 5 млн. дітей.

* Положення про Всесоюзний комітет в справах вищої школи було затверджено постановою РНК СРСР від 10 жовтня 1936 р. («З. З. СРСР», 1936, № 52, ст. 424).

систематичного і досить конкретного керівництва школами, насамперед методичного. В багатьох школах відсутня справжня допомога вчителів з боку директора школи і органів народної освіти в його педагогічній роботі, у підвищенні його педагогічної вправності та відсутній контроль за роботою вчителя.

Запроваджені згідно з ухвалою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1955 року* (З. З. СРСР, 1935 р., № 47, ст. 391) нові оцінки знань учнів у повній мірі не використовуються для підвищення якості навчання.

На успішності навчання і виховній роботі в школі відбуваються також наявність фактів перекидання вчителів з класу в клас протягом навчального року і щорічна зміна класних керівників.

У ряді шкіл не забезпечено до того ж такого порядку, щоб учитель-предметник провадив з учнями заняття з свого предмету протягом цілого курсу навчання в старших класах школи.

Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УСРР постановляють:

1. ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ НАВЧАЛЬНОЇ І ВИХОВНОЇ РОБОТИ

1. Зобов'язати Наркомосвіти підвищити відповідальність учителя за якість навчання і виховання учнів, для чого встановити порядок, за яким:

а) учитель молодших класів провадить навчання з одним класом, починаючи від першого до 4 року навчання;

б) учитель старших класів провадить навчання з свого предмету від початку до кінця даного предмету в 5—7 і 8—10 класах;

в) класний керівник 5—7 класів неповної середньої і 8—10 класів середньої школи провадить виховну роботу з одним класом до випуску його з школи.

2. Наркомосвіти, починаючи з 1936—37 навчального року, в четвертих класах середніх шкіл найбільших міст запровадити викладання окремих предметів учителями предметниками.

3. Зобов'язати органи народної освіти і всіх директорів (завідувачів) шкіл забезпечити досконале вивчення граматики в школі, що є основним засобом для підвищення гра-

* Див. док. № 277.

авторитетними досвідченими педагогами, що мають спеціальну педагогічну освіту і достатній стаж педагогічної роботи в школі.

4. Встановити, що в основі роботи інспектора шкіл повинні бути завдання систематичної глибокої перевірки стану школи, якості навчання і конкретної допомоги керівництву школи і вчителів.

Зобов'язати Наркомосвіти до 1 липня 1936 року опрацювати положення про роботу інспектора шкіл і подати його на затвердження Раднаркому УСРР.

5. Щоб забезпечити директорам і завідувачам шкіл утворення належних умов для керівництва навчальним процесом, покласти відповідальність за організацію і проведення ремонту шкіл на міськради, райвиконкоми і сільради, звільнивши від цієї роботи директорів і завідувачів шкіл.

ІІІ. ПРО ШКІЛЬНІ БІБЛІОТЕКИ

Незважаючи на те, що шкільні бібліотеки мають велике значення в системі навчально-виховної роботи, Наркомосвіти і його місцеві органи до цього часу не приділяли потрібної уваги питанням комплектування цих бібліотек.

1. Зобов'язати Наркомосвіти до 1 червня 1936 року встановити стабільні списки книжок, що їх обов'язково повинна мати шкільна бібліотека кожної початкової, неповної середньої і середньої школи. Забезпечити в списках повне представлення зразків кращої художньої, всесвітньої, російської та української літератури, що їх за програмою школи потрібно вивчати учням.

2. Зобов'язати Наркомосвіти і Наркомфінансів дати вказівки місцевим органам народної освіти і фінансовим органам, а також школам про виділення в межах наявних асигнувань достатніх сум на поповнення шкільних бібліотек відповідно до встановленого Наркомосвіти списку.

3. Зобов'язати Книгокультторг забезпечити комплектування шкільних бібліотек потрібною літературою, організувавши приймання попередніх замовлень від шкіл.

ІV. ПРО БЮДЖЕТ ШКІЛ

1. Зобов'язати обласні, окружні і районні виконавчі комітети, міськради і сільради затверджувати асигнування на школу за індивідуальними кошторисами по кожній школі окремо.

Додаток Е.7

Фрагмент постанови РНК УРСР і ЦККП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 року

ПОСТАНОВА РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УРСР
І ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КП(б)У105. Про обов'язкове вивчення російської мови
в неросійських школах України

Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У відмічають, що, в наслідок підривної роботи контрреволюційних троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудували в Народному комісаріаті освіти УРСР і органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно.

Буржуазні націоналістичні і троцькістсько-бухарінські елементи, що пролізли в окремі ланки партійного, радянського апарату і органів народної освіти, намагались підірвати проведення Ленінсько-Сталінської національної політики на Україні і підірвати братерську єдність українського народу з російським народом і народами Союзу РСР.

Необхідність вивчення російської мови в школах України обумовлюється, поперше, посиленням братерського зв'язку та єднанням між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР для їх дальнішого господарського і культурного росту; подруге, щоб сприяти дальнішому вдосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань; потретье, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несіння всіма громадянами УРСР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту.

До останнього часу програми з російської мови були надзвичайно перевантажені учбовим матеріалом, а в той же час кількість годин для вивчення російської мови виділена недостатня.

Школи і вчителі не забезпечені необхідними підручниками, методичною літературою, художньою дитячою літературою і навчними приладдями для вивчення російської мови (орфографічні таблиці, картини по розвитку мови і т. ін.).

Програми минулих років були побудовані так, що російська література вивчалась відірвано від викладання російської мови.

Народний комісаріат освіти УРСР не підготовляв висококваліфікованих кадрів викладачів російської мови і літератури для середньої і вищої школи.

По навчальних планах педагогічних шкіл, педагогічних інститутів і університетів в 1937—38 навчальному році вивчення російської мови було зовсім не передбачено.

Все наведене не давало змоги учням, які закінчували середню школу, оволодіти знаннями з російської мови і літератури.

Ст. 105

№ 27

5. Зобов'язати Народний комісаріат освіти УРСР до 1 травня 1938 року, відповідно з завданнями вивчення російської мови і новим навчальним планом, подати Раді Народних Комісарів УРСР на затвердження проект навчальних планів з російської мови для початкових, неповних середніх і середніх неросійських шкіл на 1938—39 навчальний рік.

До 10 травня 1938 р. переглянути програми з російської мови неросійських шкіл України, звернувши увагу на недопустимість перевантаження їх навчальним матеріалом.

Передбачити в програмах з російської мови для V—VII класів вивчення, в порядку літературного читання, кращих зразків художньої російської літератури з тим, щоб, починаючи з VIII класу, приступити до вивчення систематичного курсу російської літератури, виділивши для цієї мети з загальної кількості годин, відведених на російську мову в VIII, IX, X класах, по 2 години на тиждень.

6. Для забезпечення належного вивчення російської мови в неросійських школах запропонувати Народному комісаріатові освіти УРСР до початку 1938—39 навчального року:

а) видати буквар, книжки для читання, підручники з граматики, урахувавши при цьому особливості вивчення російської мови в школах з неросійською мовою викладання;

б) видати необхідну методичну літературу, наочні приладдя (орфографічні таблиці, картини по розвитку мови), видати серію дитячої художньої літератури російською мовою для класного і позакласного читання учнями.

Доручити Академії наук УРСР до 1 грудня 1938 р. видати масовим тиражем російсько-український словник.

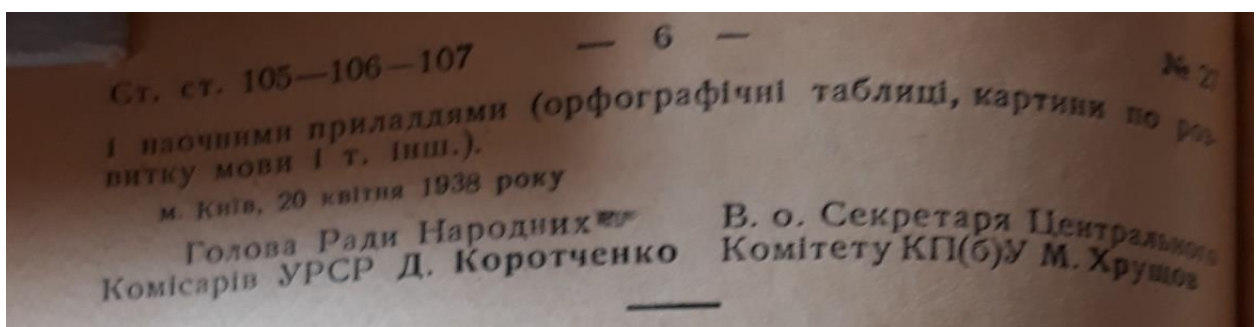
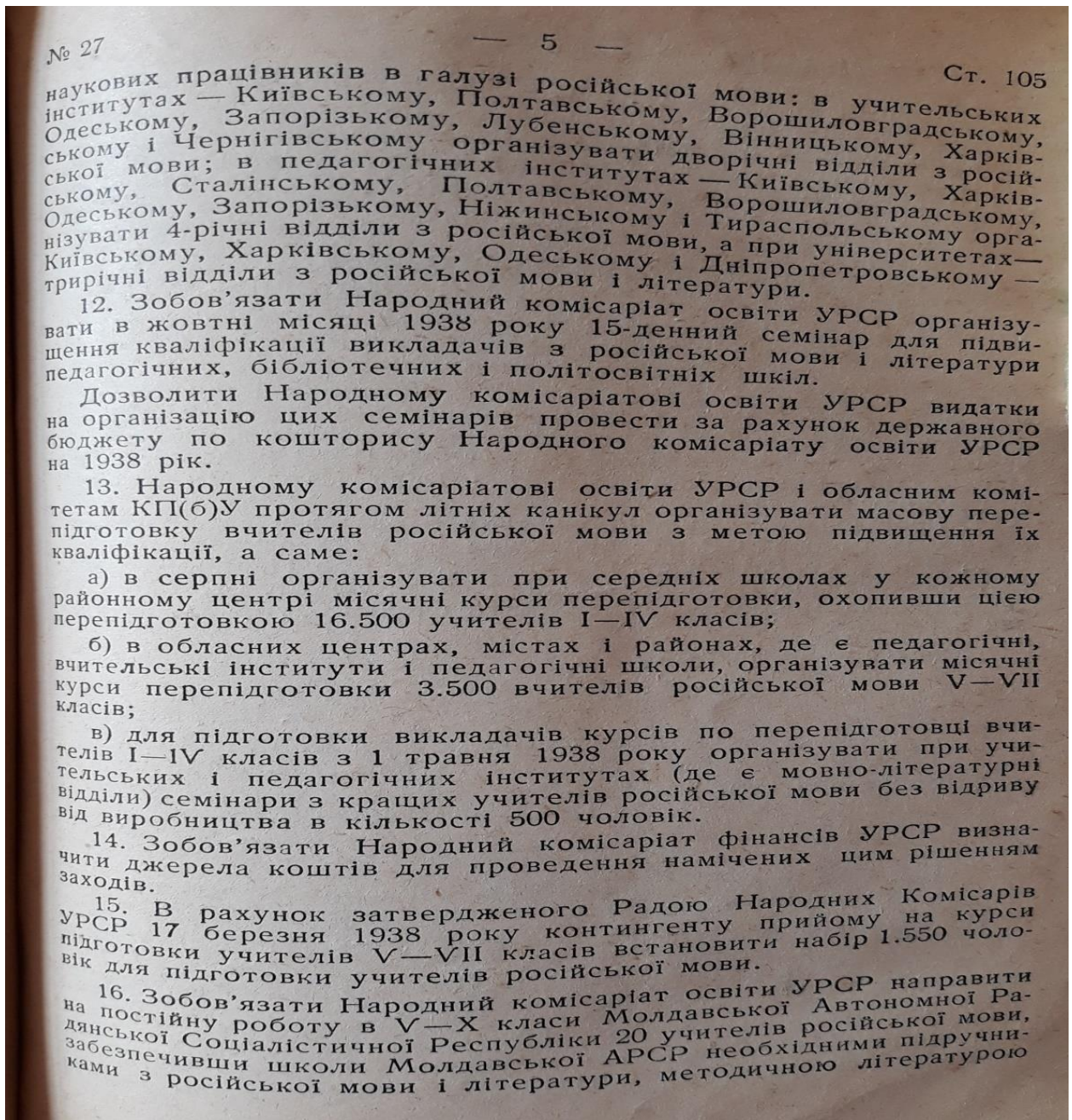
7. Народному комісаріатові освіти УРСР до 13 травня 1938 року переглянути і подати на затвердження Раді Народних Комісарів УРСР і Комітету в справах вищої школи при Раді Народних Комісарів Союзу РСР навчальні плани педагогічних шкіл, педагогічних інститутів і державних університетів, вести по всіх відділах і факультетах викладання російської мови з тим, щоб студенти, які закінчують педагогічні учбові заклади, добре володіли російською мовою.

8. Вести викладання російської мови, як предмета вивчення, в бібліотечних, політосвітніх школах і школах освіти дорослих.

9. Народному комісаріатові освіти УРСР затвердити всі навчальні плани і програми всіх учбових закладів не пізніше 13 травня 1938 року.

10. Встановити, як правило, що викладання російської мови в початкових школах повинно провадитись учителями, які володіють рідною мовою учнів.

11. Запропонувати Народному комісаріатові освіти УРСР з осені 1938 року при вчительських, педагогічних інститутах і університетах організувати аспірантуру для підготовки кадрів

Джерело [199]

Додаток Ж

Фрагменти документів, що відображає здійснення мовної політики
стосовно нацменшин

Додаток Ж.1

Постанова ЦК КП(б)У «Про найближчі завдання роботи серед
нацменшостей» 1927 рікПОСТАНОВА ЦК КП(б)У ПРО НАЙБЛИЖЧІ
ЗАВДАННЯ РОБОТИ СЕРЕД НАЦМЕНШОСТЕЙ.

1. Робота партії серед населення нацменшостей, на підставі правильного проведення нацполітики за останні роки дала деякі досягнення. Найважливіші з них:

а/ наближення радапарату до трудящого нацменнаселення шляхом виділення нац. районів і сілрад та часткового пристосування радапарату до обслуговування трудящого нацменнаселення по місцях із змішаним нацскладом /втягнення значної кількості трудящих нацменшостей до виборчих радорганів/.

б/ Дальше розгортання культурного будівництва серед трудящих нацменшостей рідною мовою /школи соцвиху, політосвітустанови: сельбуди, хати-читальні, клуби, лікпункти і школи профосвіти/.

в/ Розвиток економічної роботи серед нацменнаселення - перехід частини єврейських трудящих до хліборобства, втягнення до промисловості; це призвело до деякого соціально-економічного перегрупування єврейських мас, що виявилось в зрості промислового пролетаріату та селянства коштом декласованих та нетрудових верств єврейського населення; наділ частини безземельних німецьких селян землею та інш. В наслідок цього можна констатувати зріст активності трудящих мас нацменшостей, значні успіхи в справі їхнього притягнення до радянського будівництва та їхньої радянзації.

В дальшій роботі серед нацменшостей треба:

2. В галузі партроботи: зважаючи на те, що місцями роля рідної мови не досить просякнула нацменроботу, а головне - загально-партійну, головним чином, по нижчих ланках партапарату /РПК, осередку/, та зважаючи на недооцінку окремими парторганами ролі рідної мови в середпартійній та партвиховній роботі, доручити Оргрозподілові та ОПК розпочати планове зміцнення нацменроботи.

Звернути увагу ОПК на потребу забезпечити змогу користуватися рідною /розмовною/ мовою в середпартійній освіті і масовій роботі осередків із змішаним нацскладом, ураховуючи також нацсклад підприємств, що обслуговують осередки.

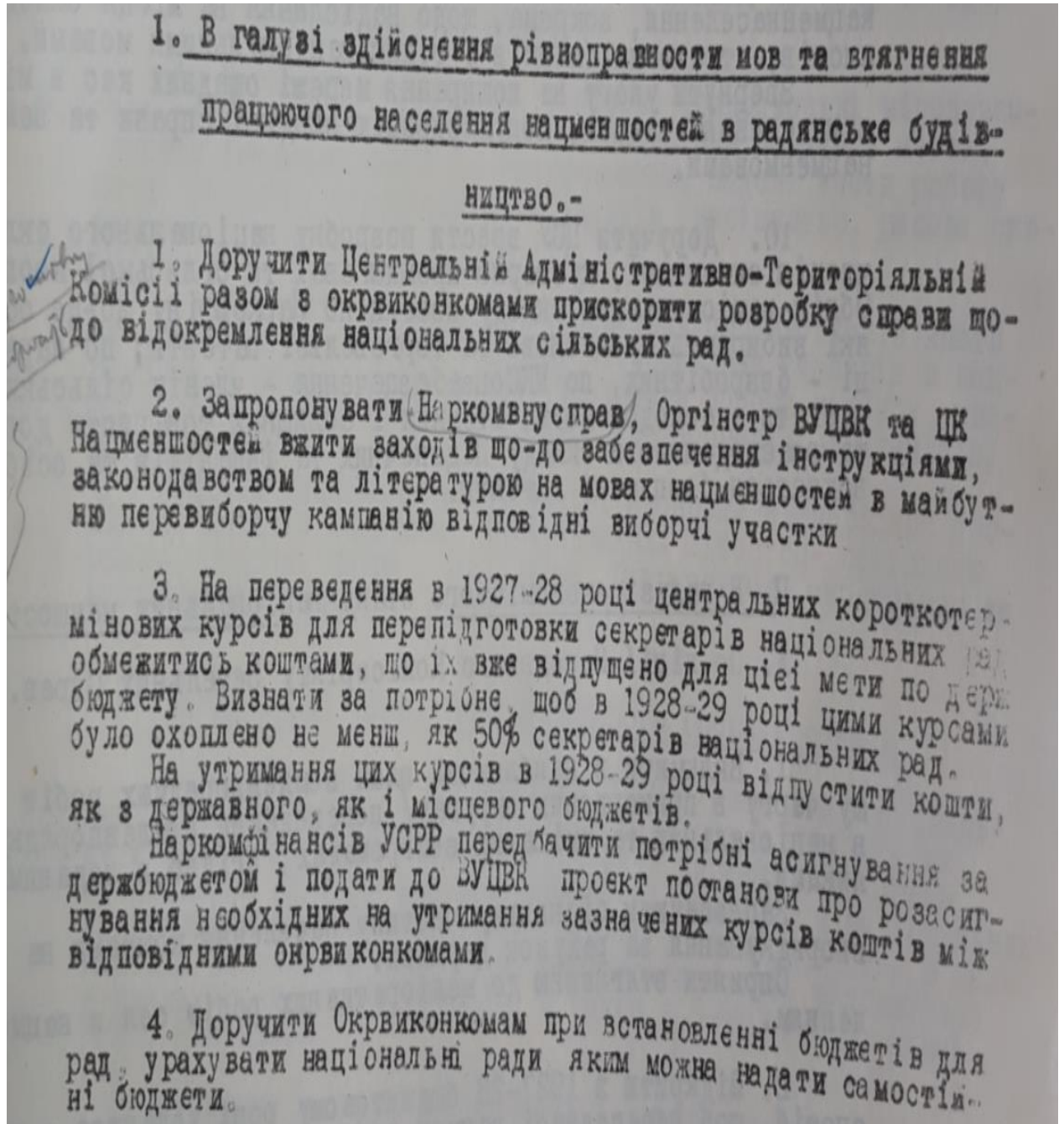
Перехід партійних та комсомольських осередків і проф-організацій на мову маси, яку вони обслуговують /постанова IX Всеукраїнського Партз'їзду/, треба провадити обережно, вживаючи підходу диференціації, маючи на увазі в перешу чергу, піднесення активності і самодіяльності мас, що їх обслуговується.

Визнати за недоцільне скликати позапартійні робітничі конференції по окремих національностях, як методу роботи серед робітничих нацменшостей, що не виключає в окремих випадках скликання таких конференцій, що-разу за спеціальним дозволом ОПК.

3. Відзначити деякий зріст партії й комсомолу по німецьких, болгарських, польських районах, що спостерігався останнім часом - коштом місцевого населення. Разом з тим, відзначити незначну увагу, що звертають ОПК на зріст партії коштом нацменшостей по змішаних своїм нацскладом районах. Надалі поруч із

Додаток Ж.2

Фрагменти Плану конкретних заходів щодо забезпечення успішної самодіяльності нацменшин в Україні та надання їм усіх адміністративних послуг.

Джерело [57, арк. 17]

III. В галузі культурно-освітнього обслуговування
нацменшостей.

В галузі соціалу.

1. Окрвиконюмам при розгортанні шкільної мережі загального навчання суворо додержуватися того, щоб при наявності встановленої законом кількості в 20 дітей шкільного віку тієї чи іншої національності були відкриті школи, або окремі групи з викладанням на рідній мові даної національності.

В разі, коли з причин малокількості учнів тієї чи іншої національності не можна утворити окремої школи чи групи, ввести в загальній школі викладання їх рідної мови, як окремого предмета з метою ліквідації неписьменності дітей в галузі рідної мови. Наркомосу розробити до цього конкретні вказівки по окремих округах і національностях.

2. З метою більш повного задоволення міського населення школами з викладанням на рідній мові дітей, Наркомосу та Окрвиконюмам збільшити кількість шкіл і окремих груп для обслуговування нацменшостей по містах, а також подбати про те, щоб школи для нацменшостей містились в тих же самих районах, де мешкають діти, щоб усунути існуючу перешкоду - віддаленість шкіл, що зараз по деяких містах зважає дітям відвідувати школи з викладанням на їх рідній мові.

3. Наркомосу та Окрвиконюмам скласти календарний план переведення викладання на рідній мові в школах, окремо по кожній національності та окрузі, особливо в місцевостях, де є національні ради.

4. З метою забезпечення дітям можливість продовжувати навчання в другому концентрі сьомірочної трудової школи рідною мовою, Наркомосу та Окрвиконюмам:

а/ передбачити в своїх планах на дальші роки поглиблення мережі сьомірочок для нацменшостей в певним районом обслуговування для кожної сьомірочки;

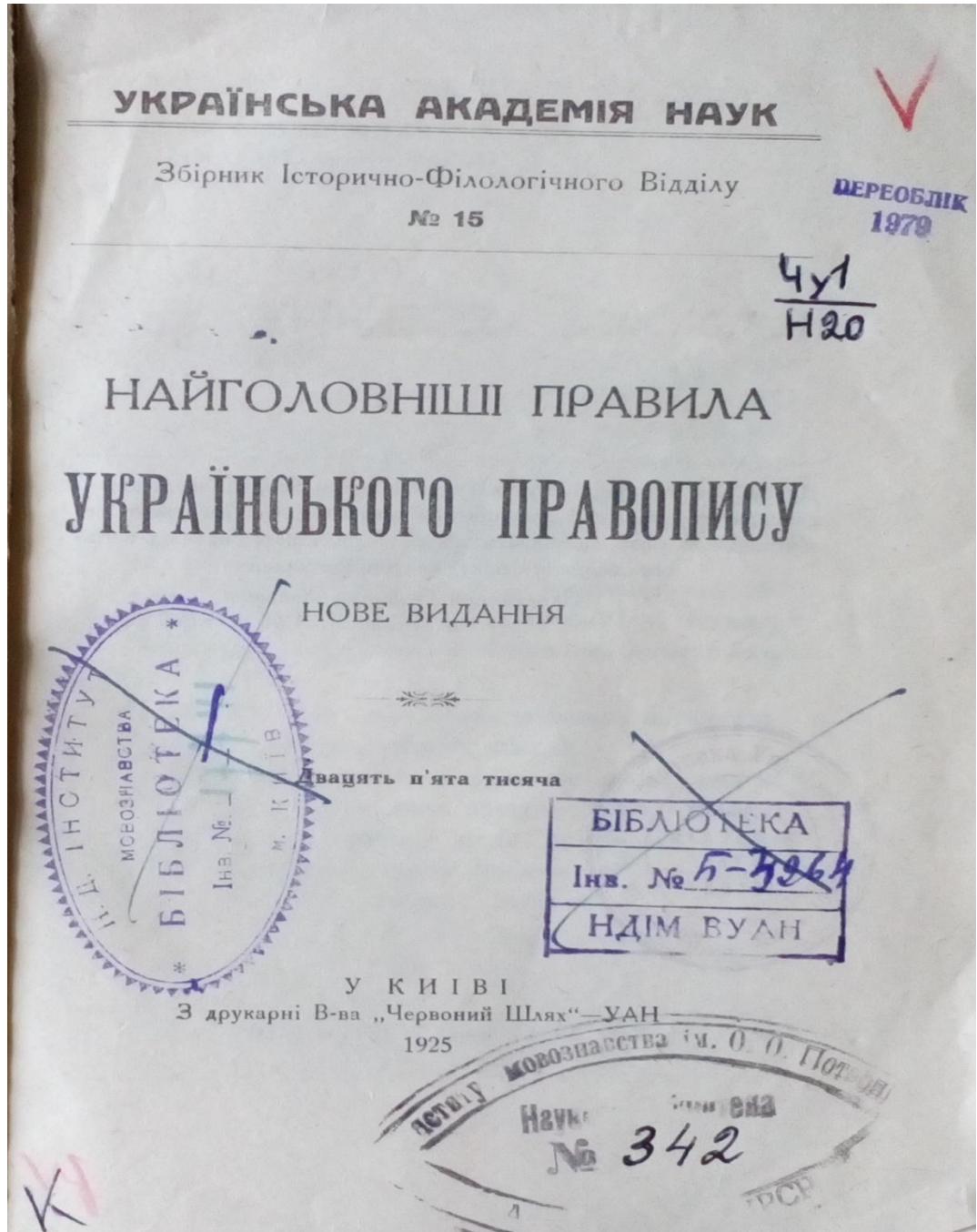
б/ окрвиконюмам при складанні бюджету округ передбачити утворення інтернатів для тих сьомірочок нацменшостей, що мають обслуговувати дітей різних залюднених пунктів;

в/ окрвиконюмам попіклуватися про те, щоб розвинути громадську самодіяльність в справі утворення та утримання сьомірочок нацменшостей та інтернатів при них в напрямку утворення організацій, груп та об'єднань на підставі закону в 3/IV-26 року.

5. З метою поширення серед сільського населення нацменшостей агро-культурних знань, зобов'язати окрвиконюмами передбачити відкриття для національних меншостей шкіл селянської молоді та агрономізованих сьомірочок.

6. Наркомосу та Окрвиконюмам при розгортанні мережі дошкільних установ передбачити також і поширення цих установ мовою нацменшостей. Окрвиконюмам забезпечити також можливість розгортання літніх дитячих майданчиків, особливо в міських пролетарських районах, використовуючи суспільну самодіяльність в цій справі.

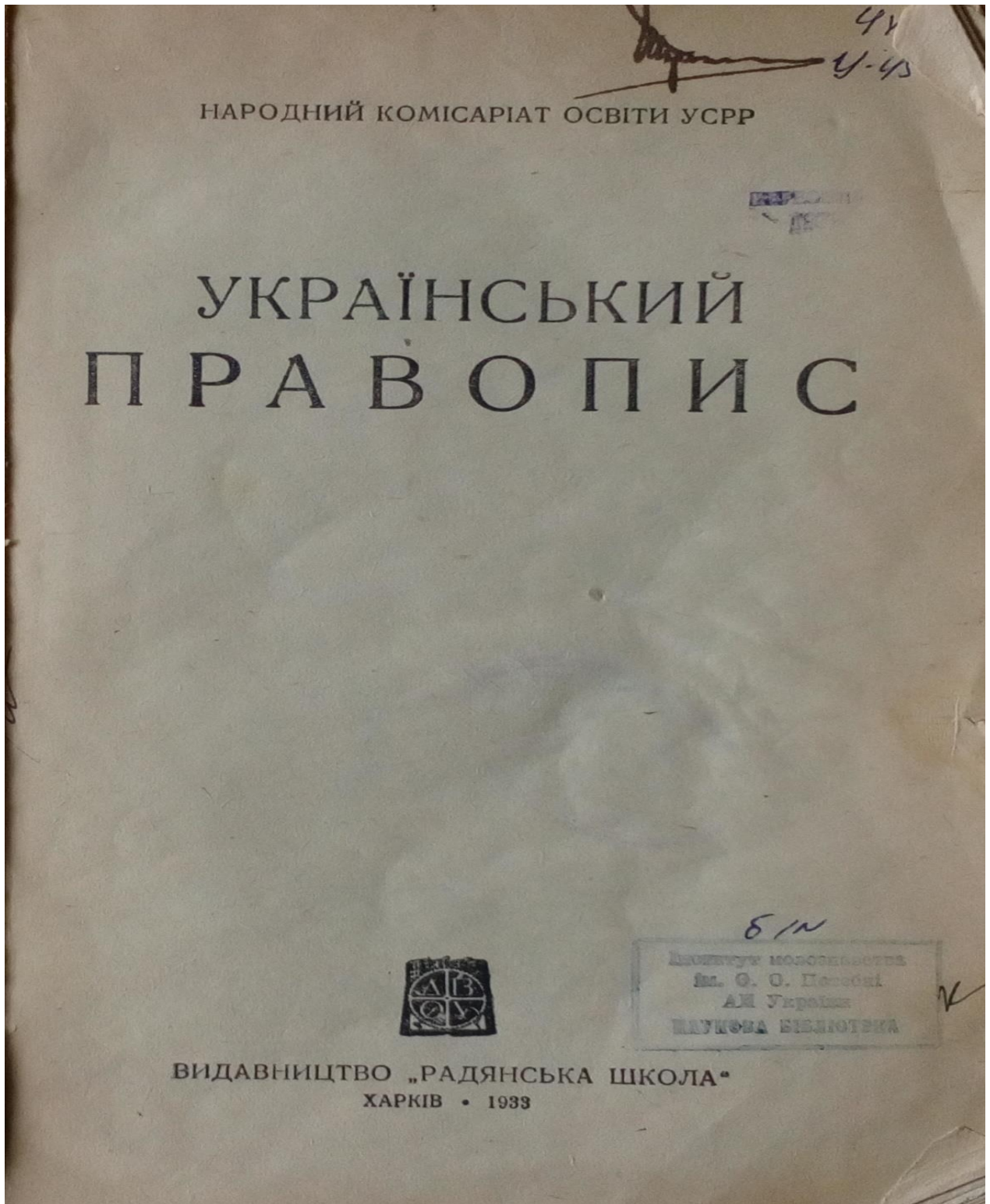
Додаток К
 Фрагменти українського правопису
 Додаток К.1
 (Історінка посібника правопису 1925 року)

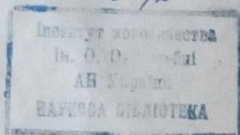
Джерело [142]

Додаток К.2

Перша сторінка посібника та фрагменти постанови «Про український правопис» від 5 вересня 1933 року

Бібліографічний опис цього видання введено в Літписи Укр. Другу, "Картковому реєстру" та інших спеціальних Українських Колекцій Палацу

Редактор А. Хвиля. Літред'єктор Г. Левченко. Техкер. Кружляков. Коректор З. Іоффе.

Складання й матриці виготовлено в друкарні ім. Г. І. Петровського.

Здано до складання 4/VIII. Підписано до друку 28/X. Головіт № 1644. Зам. № 511. Вид. № 286. Тир. 70 т. Папір 62×94¹/₁₆. Друкованих арк. 6. паперових 3. Знаків в паперов. арк. 104.000.

2-га друк. УПП ДВОУ. Харків, Пушкін. вул. № 40.

ПОСТАНОВА

НАРОДНОГО КОМІСАРА ОСВІТИ УСРР

від 5-го вересня 1933 р.

Про „Український правопис“

„Український правопис“, затверджений М. Скрипником 6-го вересня 1928 року, був скерований на штучний відрив української мови від тієї мови, що нею говорять багатомільйонні маси українських робітників та селян, на штучний відрив української мови від мови російської. Правописна комісія на чолі з М. Скрипником провела націоналістичну лінію в побудові, в літературному оформленні правопису.

6-го квітня 1933 року наказом нового керівництва Наркомосу України було організовано комісію під головуванням т. А. Хвилі для перевірки роботи на мовному фронті. Комісія, крім питань української наукової термінології, розглянула правопис і кардинально його переробила, відкинувши штучне відмежування української мови від російської мови, спростивши правопис, ліквідувавши націоналістичні правила цього правопису, що орієнтували українську мову на польську, чеську буржуазну культуру.

Текст „Українського правопису“ в редакції правописної комісії тов. Хвилі — затверджую.

Народний комісар освіти УСРР В. Затонський

<p>Примітка. При відмінюванні таких слів подвоєння залишається перед голосними: <i>життід, в житті, життям</i> і т. ін., як також і в таких словотворах, як <i>життєвий</i> (або <i>життєвий</i>), <i>життєше, глїястий</i> і т. ін.</p> <p>в) <i>мїддо, сїлю, тїню, пїстатню, нїцю, вїсю, мїцю</i> і т. ін.</p> <p>г) <i>лїє, лїю, лїїти, лїлїя</i> і т. ін.</p> <p>Про такі, як <i>Турїчина, Нїмїчна</i>, див. § 16.</p> <p>Увага 1. Ніколи не подвоюються в таких випадках губні б, п, в, м, і р: <i>підїр'я, мїїр'ю</i> і т. ін.</p> <p>Не подвоюються й усі інші приголосні, коли перед ними стоїть теж приголосний (інший): <i>щїстя, мїтя, у щїсті, стїрїстю, чї тю, шїрїстю</i> і т. ін., а після р у таких випадках апостроф не пишеться: <i>повїтря, вїстря</i>.</p> <p>Увага 2. Не треба подїбно до цих випадків перепосити подвоєння на заповнені слова та ймення.</p> <p>Треба писати: <i>Вальїн</i> (не <i>Валлїч</i>), <i>Тальїякїццо, мїльїон, Мольїр, барельїф, Готїє</i> і т. ін. (див. роздїл ішомо-н. слів).</p> <p>Увага 3. Ніколи не подвоюються приголосні у таких прикметників, як <i>телїча, а також трїтя, трїтїюї</i> тощо.</p>	<p>3. Приростки — роз-, без-, від-, над-, об- і всі інші перед глухими приголосними ніколи не змінюють з на с, д на т і т. ін.: <i>безпомилкївїй, бевлїчний, бевкїрїсний, рївчїзїти, розформувїти, вїдти, вїдси, вїдки, вїдїлїя, вїдїлїя, вїдїнїти</i> і т. ін.</p> <p>Примітка. У літературній мові вживається прийменник — приросток від і од, але від переважно.</p> <p>4. Складені прийменники пишуться вкупі: <i>поза, помїж, посеред, задля, заради, спомїж, спосеред</i> і т. ін.</p> <p>5. Не слід плутати приростків пре- і при-: пре — вживається тільки на означення високого ступеня і то не тільки в прикметниках, а й в іменниках: <i>прегїрний, прехорїший</i> і т. ін. (але <i>пристїркуватїй, прїгоров</i> і т. ін.).</p> <p>Приросток при- (з про- див. § 7) уживається в словах: <i>прїтра, прїзвище</i>, і його не слід плутати з при-: <i>прїїмний, прїїяти, прїїязнь</i> і т. ін.</p> <p>6. Після приростків, що кїнчаються на приголосний, перед йотованими голосними я, ю, є, ї, ставиться апостроф: <i>зв'їзїтися, об'їднїти, вїдїхати</i> і т. ін., але: <i>зокрїма, zorganizувїти, розорїти, законїмити</i> і т. ін.</p> <p>Щодо чергування у — в, то див. § 10.</p>
<p>Б. ПРИРОСТКИ — ПРИЙМЕННИКИ</p> <p>§ 19. Щодо правопису і вживання приростків та прийменників, то треба додержувати таких правил:</p> <p>Прийменники</p> <p>1. Прийменник ніколи не мїняється на письмі перед глухими и приголосними дальшого слова: <i>в поля, в хїти, їв тобою, без потреби</i> і т. ін. (як і в дїму...)</p> <p>з-с</p> <p>2. Приросток з- (або їз- див. § 10 Примітка) перед глухими приголосними к, п, т, ф, х зїнїюється на с: <i>казїни, спїїти, ступїти, схїл, їлїдити, їформувїти, їфотографувїти</i> і т. ін. Перед усіма іншими приголосними приросток з- (їз-) не змінюється: <i>вїївїти, звїїсти, вїзрушїти, вїзблїзувїти, вїсадїти, вїїїтїти</i> і т. ін.</p>	<p>В. ПРАВОПИС НАРОСТКІВ (іменникових, прикметникових, дієслівних)</p> <p>§ 20. 1. Наростки -альний, -ильний, -їльний (-альник, -альний, -їльник, -альність...) пишуться з ь: <i>вїдповїдїльний, подавїльний, спїїльний, огрївїльний, їдеїльний, соціїльний, офіціїльний, принципїїльний, матерїїльний, гострїїльний, сїїльний</i> і т. ін. Пор. іше § 14.</p> <p>Примітка: У кількох словах з наростками -ально, -їльно, ь не пишеться: <i>дїрїжїльно, пїїжїльно</i>.</p> <p>2. Прикметниковий наросток -євий (-євий) уживається при м'яких основах (також після ж, ч, ш, щ) коли на е (є) надає наголос: <i>тижїєвий, сїженїєвий, мїсцїєвий, їжитїєвий, почутїєвий, рожїєвий, грушїєвий</i> і т. ін., коли є-наголос на їшому складї, то після таких приголосних -овий (-ївовий):</p>

Додаток Л

Фрагменти херсонських газет, де висвітлювалося організація та здійснення процесу українізації

Ціна 5 коп.	Ціна 5 коп.
ВІСТНИК	
Т-ва „Українська Хата“	
В ХЕРСОНІ.	
Виходить неперіодично.	Херсон, помешкання „Української Хати“.
Число 5.	Ніділя 7 травня (мая) 1917 року.
Число 5.	Число 5.
<p>Рідна школа.</p> <p>Зараз всюди проводиться ідея самоопреділення народів. Самоопреділяється й наш народ і тепер ніхто не може заборонити йому це робити. А до цього часу вся система російської держави вела до того, щоб усі народи підігнати під один аршин. Для того що робилось?</p>	<p>Геть обмосковщення, геть обрусеніе! Ми, українці, повинні бути українцями, в наших школах почесне місце повинна мати мова наших матерів і батьків. Коли ми вивчимо грамоти дітей рідною мовою, то вони її ніколи не забудуть і не повернуть свого обличчя од світу в темряву.</p> <p>Це що до початкової школи. Але і в середній і вищій школах те са-</p>
	<p>Як одкрити одділ Товариства „Українська Хата“.</p> <p>Хто хоче заснувати на селі чи де инше одділ товариства „Українська Хата“, робить так. Умовляється поперед з 5 або 10 душами прихильних до цієї справи людей, підшукують підходяще помешкання, де б умістилось побіль народу и призначають годину зборів. Потім сповіщають, як</p>

Джерело [36]

Л. Корытний.

УКРАИНИЗАЦІЯ ВСЕРЬЕЗ

Выполнить директивы партии — Молодежь должна быть впереди

Тираж „Коммуниста“ растет отдельные ячейки отстают.

Одним из путей осуществления задачи последнего пленума ЦК ВЛКСМ в области украинизации — является внедрение органа нашей партии на Украине — «Коммуниста», который своим содержанием действительно обслуживает массы партийцев и беспартийных рабочих и служащих. Как же уяснена эта задача нашей партийной организацией в целом на Одещине? Об этом говорят следующие цифры: в июле по городу и по селу тираж равнялся 447 экз., а в сентябре — 1284 экз. Зато отдельные ячейки отстают: Январские мастерские в августе подписались на 60 экз., на сентябрь же уменьшили подписку до 42. Джугтовая фабрика со 100 экз. перешла на 45.

Не рекомендуется, конечно, заставлять подписываться на газету «Коммунист», но нужно всячески популяризировать, устраивая групповые читки в обеденный перерыв, к концу работы, в клубах, общежитиях и т. д. Активом в деле популяризации газеты должны быть индивидуалы, цехорги и те товарищи, которые прошли школы и кружки по изучению украинского языка, особенно, среди служащих. Отдельные городские райпаркомы должны также принять меры к усилению популяризации нашего центрального партийного органа на Украине среди широких партийных и беспартийных масс рабочих и служащих.

А. М.

Читаете-ли вы украинскую газету?

ЦК ВЛКСМУ издается газета «Комсомолец Украины» на украинском языке. Эту газету на работы на крупных и сред-

ные выкрики, что, мол, язык этот азиатский и каждый культурный работник изучает его только потому, что не хочет потерять службу. В комсомольской организации имеются работники, старающиеся так или иначе улизнуть от украинизации. Некоторые ячейки всяческими путями отодвигают этот вопрос. Например, ячейка получила директиву райкома об украинизации. Вышло постановление: вопрос отложить до окончания перевыборной кампании.

С такого рода отношением к украинизации необходимо провести решительную борьбу. Окружной комитет ВЛКСМ на последнем пленуме выделил комиссию для проведения в жизнь всех постановлений окрукома в этой области. Но этого недостаточно. Нужна помощь и содействие всей комсомольской массы нашего округа.

С. Дроботун.

„Українізація“

Співробітники бази с-спілки щось переполошилися. Знов українізація. Газети пишуть, що в цій справі ухвалено незабаром виявити співробітників, що сперто ухиляються вчити українську мову.

— Треба вчитися, а то усунуть з посади,—думав кожний.

— Нуно, товариші, до роботи! Словника є, граматика—с—чого-ж вам більше? Власними силами! Оберіть мене на вчителя, дарма, що я кацап,—російською мовою звернувся касир до співробітників бази.

— Гаразд!—озвалось кілька голосів.

— С моєї точки зрення,—почав учитель після обрання.

— А як це перекласти українською мовою?

— Читай перекладаєм.

Учитель розгорнув словника.

— С моєї—так и будет... точка—крат-

7. С желающими рабкорами проводить углубленные занятия по под-

рабкоровской организации на Херсонщине.

Украинизация.

Постановление центральной комиссии по украинизации.

ХАРЬКОВ, 4-2. (Ратау).
Центральная комиссия по украинизации советского аппарата решила продолжать занятия на курсах украинского языка за счет учреждений в тех учреждениях и предприятиях, где курсы были организованы поздно. Там же, где они были организованы своевременно, дальнейшее обучение должно производиться за счет служащих.

Во изменение своего первоначального постановления, комиссия признала, что лица, не изучившие до 1 января украинского языка по своей вине, считаются не условно уволенными, а условно оставленными на службе.

Обратите внимание!

За последнее время среди служащих только и разговоров—об украинизации. Трудяники конторки и прилавка, наконец, всерьез взялись за изучение украинского языка, и результаты уже имеются. Кружки при учреждениях, перевод делопроизводства на украинский язык и проверка украинизации—свое сделали. Но, если с находящимися на работе положение, сравнительно, благополучно, то далеко неважно дело с безработными. Оторванные от учреждений, неимеющие средств—они, естественно, лишены всякой возможности украинизироваться. Положение серьезное, так как без знания украинского языка их не будут принимать на службу.

Необходимо немедленно приступить к ликвидации украинской неграмотности среди безработных совторгслужащих!

Надеждин.

Украинизация учебных заведений.

ХАРЬКОВ, 28 янв. (Ратау). Наркомпрос внес в Совнарком законопроект об украинизации учебных заведений, сводящийся к следующему. Каждой национальности должна быть обеспечена возможность получить образование на родном языке. Дальнейшая украинизация должна проводиться в полном соответствии с потребностями украинского населения. Украинский язык является обязательным предметом преподавания во всех учебных заведениях. Проект предусматривает преподавание русского языка, как обязательного предмета, во всех учебных заведениях Украины. Намечается установить в будущем учебном году в трудовых школах и детских домах обучение на родном языке учащихся и ввести в качестве обязательных предметов украинский язык и украиноведение во всех профшколах, фабзавучах, курсах, техникумах и институтах.

Джерело [291]

Перед новым учебным годом

Беседа с завнаробразом т. Буримовым.

В Херсоне будет охвачено 52% детей в возрасте 8—9 лет. Открывается 10 новых школьных комплектов.

В округе открывается 143 новых школьных комплекта.

Все школы обеспечены педагогическим персоналом.

В Херсоне открывается одна новая школа первой группы при музыкальной школе, которая явится ступенью к будущей музыкально-профессиональной школе.

На средства местного бюджета открывается 10 новых комплектов при существующих трудшколах: 3 комплекта на Забалке при трудшколе № 1, 2 и 11; 2 комплекта в Мельницах — при трудшколе № 3; 2 комплекта на Военном форштадте при трудшколе 4; 1 комплект на Сухарном при трудшколе 5; 1 комплект на Карантинном острове при трудшколе № 9.

Школами будет охвачено в среднем 52% детского населения в возрасте 8—9 лет. В прошлом году школами было охвачено 35,9%.

Все школы обеспечены педагогическим персоналом. Из Хино выпущено 30 новых учителей и из Александринского педагогического техникума командировано 16 учителей. Кроме того, имеется много заявок от учителей Херсона и других округов.

Для обеспечения детей учебниками, в госиздате Украины заказано учебников на 55 тысяч рублей. Часть учебников уже рассылается на места.

Открытие учебного года в Херсоне задержано до 15 сентября, ввиду scarлатинозной эпидемии.

На днях начнется ремонт здания 6. губернской чертежной, где будет оборудована Совпартшкола.

В Херсонском округе открывается за счет местного бюджета 143 новых комплекта школ: по Бериславскому району 7 школ, Березнеговатскому — 9, Б.-Александровскому — 8, Голо-Пристанскому — 13, Горностаевскому — 11, Каховскому — 15, Качкаровскому — 12, Алешковскому — 11, Скадовскому — 9, Смигиревскому и Херсонскому по 13 и Чаплинскому 18.

Кроме того, будет открыто 17—18 комплектов школ в тех местностях, где начали развиваться семилетки.

Додаток М
Матеріали щодо освітньої складової процесу Українізації
З досвіду роботи вчителя

Додаток М.1

До питання про методи викладання літератури в семирічній школі

Наша школа в деяких моментах своєї праці опинилась на роздоріжжі: відчаливши від старого берега, вона, головним чином, через брак матеріяльних засобів не може перейти, напр., до нових метод викладання.

Так, у заняттях літературою максимальних наслідків можна досягнути, працюючи за Долтон-планом, але рядовій периферійній школі трудно перевести його в життя хоч-би за браком у потрібній кількості відповідної літератури.

І вчитель мимохіть повертається до тричі засудженої лекційної системи або до виправленого видання цієї системи — рефератів.

Правда, часом „Демосфен“ — учитель і лекцією може захопити учнів, але це трапляється не густо.

Реферати — це „станне“ слово старої школи, теж повинні бути зараховані до пасивних метод викладання. Матеріал розробляється лише одиницями, а решта учнів являє пасивну масу, що засвоює чужі думки, не виявляючи власної ініціативи. А без ініціативи не може бути зацікавлення роботою, і праця стає непродуктивною.

Джерело [134]

Додаток М.2

26

М. Б.

З практики ланкової системи за Долтон-планом

1925—26 учбового року Київська досвідно-показова трудова школа № 45 перейшла на Долтон-план. Як протivotруйний засіб від індивідуалізму американського Д.-плану, школою було прийнято ланкову систему. Усіх учнів старших трьох груп, що працювали за Долтон-планом, розбито на ланки по 4—6 чоловіки. Усю лабораторну роботу проведено в ланці.

Та протягом першого-ж триместру виявилася купа „підводного каміння“ ланкової системи.

Виявилось, що читання ланкою в більшості випадків недоцільне, бо воно зводиться до того, що читає лише один, решта слухає. При цьому можна спостерігати, приміром, таку „картину“ (записано в щоденникові 15/1): „N ланка VII групи. К-й читає; Л-в складає решту роботи ланки; Л і М. не уважно слухають; Т. мрійно дивиться у просторінь“. Або: у ланці один читає, троє слухають. Один із слухачів підходить до вчителя, а в цей час читання йде далі. Той, що розмовляв із учителем, повертається на місце і знов слухає, не знаючи, про що читали в його відсутність. Отакі випадки (особливо другий) ненормальні, але цілком природні. Справа в тому, що більшість має пам'ять зорову. До всього коли читають голосно, в лабораторії такий галас, що перешкоджає скупити увагу. Часто доводиться зупиняти того, хто читає, якщо незрозуміле. Той, хто слухає, не встигає вдуматись. У нього в голові лишається тільки де-що, часто - густо другорядне. Зрештою, іде багато часу на читання вголос.

Далі, коли розроблюється матеріал ланкою, часто розвивається паразитизм. Один, двоє тягнуть решту. Активніший стає ще активніш, пасивний, буває, зовсім перестає думати.

Так само є низка незручностей у фіксуванні, конспектуванні ланкою. Воно звичайно доводить до списування. За чужим конспектом повторювати незручно. До всього-ж, з таким способом неможливо навчитися самостійно формулювати.

Хибі ланкової системи примусили шукати поруч із відповідальністю за роботу цілої ланки індивідуальну відповідальність учнів. Між тим, цілком зрозуміло, що не можна разом орієнтуватися і на ланку, і на індивідуальну відповідальність. Треба було або відмовитися від ланкової системи, принаймні, в тому вигляді, в якому вона утворилася, або знайти якесь задовольняюче сполучення елементів індивідуальної й колективної роботи. Прийнято було друге.

Для успішності ланкової роботи потрібно, щоб час від часу ланки діставали особливі роботи, особливі завдання. Це, з одного боку, підвищує свідомість колективної відповідальності ланки

свою роботу. Вона може працювати „єдиним фронтом“ і може поділяти роботу по-між членами ланки. У межах ланки може бути таким чином індивідуальна робота.

9) Діставши завдання, ланка за головуванням ланкового влаштовує засідання, де зазнайомившись із завданням, складає організаційного плану його виконання. У планові мусять бути ураховані (приміром) такі моменти: а) порядок роботи — спостереження, дослід, розгляд, читання; фіксація — письмо, малювання і креслення, моделювання й т. инш.; б) кому що належить виконати; в) індивідуальні й колективні (ланкові) моменти в роботі.

10) Організаційний план роботи ланки, в міру можливости, вироблюється ланкою разом із учителем, принаймні, показується йому.

11) Ланковий керує роботою ланки й відповідає за неї перед групою, учебвідділом, учкомом і пед. радою.

12) Обов'язки ланкового: а) записування своєї ланки в лабораторії й одержування допоміжних матеріалів; б) головувати на засіданнях ланки — коли розроблюється план і розв'язується різні питання; в) організація взаємодопомоги членів ланки; г) стежити за порядком підчас роботи ланки.

13) Усі члени ланки мусять підлягати ухвалам більшости ланки. Відповідальність за виконання постанов покладається на ланкового.

14) Учні переходять із одної лабораторії до иншої цілими ланками¹⁾.

15) Учні, що закінчують раніш за инших товаришів у ланці ту чи иншу частину роботи, можуть пророблювати додатковий матеріал або помогати товаришам.

16) Ланка веде щоденник своєї роботи за певною формою.

17) Ланка дає характеристику своїм членам за триместрового обліку роботи.

Таким чином, було навреслено досить складну схему роботи ланки, як організаційного осередка. Одна з ланок VII гр. протягом тижня, як спробу, пророблювала всю роботу в справі „Положення“, і „Положення“ цілковито виправдало себе.

Загалом-же за „Положенням“ працювали після цього майже всі ланки, але, безперечно, повної організаційної виразности в їх роботі ще немає. Це завдання майбутнього року.

В заключення наведемо зразок схеми організаційного плану роботи ланки над завданням із суспільствознавства (VII гр.):

1) Читання завдання, вияснення значіння питань, завдань, роботи всієї ланкою.

2) Читання книжок — індивідуально чи підгрупами в залежності від числа книжок на ланку.

¹⁾ Винятки з цього правила можуть бути припущені лише в тому разі, коли за організаційним планом роботи ланки, окремі учні чи їх угруповання внутрі ланки мають особливі доручення від ланки.

Додаток М.3

С. К А Н Ю К А

ФОРМИ ТА МЕТОДИ ПОВТОРЕННЯ
ГРАМАТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ*(З досвіду роботи в 7 класах шостої середньої школи
м. Києва)*

Питання про форми та методи повторення є одна з актуальних проблем нашої радянської школи. Людська пам'ять має властивість забувати сприйняте. Як би ґрунтовно наша пам'ять не опанувала тим чи іншим матеріалом, час неминуче покладе на нього печать забування; особливо це стосується матеріалу, сприйнятого неглибоко, не підкріпленого відповідними вправами.

Педагоги добре знають цей процес забування, який починає діяти zaraz же після засвоєння нового матеріалу; руйнуюча сила його часто завдає прикростей викладачам мови, якщо вони у своїй роботі, у своїх робочих планах не передбачають повторення пройденого, не продумують системи боротьби з цим процесом, системи повторення пройденого.

На жаль, відсутність методичної літератури про повторення, літератури, яка відбивала б зібраний досвід повторення граматичного матеріалу по школах, утруднює роботу викладачів над повторенням.

Такі питання, як послідовність розгортання повторюваного матеріалу, додержання при організації повторення законів запам'ятання, розподіл повторень щодо часу (як повторювати матеріал: чи краще зосередити ці повторення на одному занятті, чи їх розподілити на окремі заняття; які інтервали повинні бути тоді між цими заняттями на повторення; яка повинна бути залежність дозування і розподілу повторення від особливостей навчального матеріалу, від віку дітей) ще не висвітлені достатньо в методичній літературі. Автори підручників української мови і збірників вправ у розділах на повторення, добираючи текст для вправ, плануючи вправи, зовсім не зважали на вимоги педагогіки пам'яті, в наслідок чого дидактичний матеріал на повторення складений незадовільно, не забезпечує потрібної ефективності уроків на повторення. Викладачі у своїй практичній роботі йдуть напромацки.

Складаючи план повторення фонетики, морфології для 7 класів, добираючи потрібні вправи, тексти, намічаючи форми та методи повторення, ми відчули всі труднощі, на які натрапляє викладач мови. Само собою розуміється, що ми не змогли розв'язати всі проблеми, які пов'язані з повторенням, проте, намагались організувати уроки на повторення так, щоб вони були цікаві, різноманітні формами роботи, побудовані на максимальній активності учнів.

Нижче зазначаємо ті форми та методичні прийоми повторення, які в нашій роботі дали позитивні наслідки.

Повторення щодо зв'язку з поточною роботою по вивченню нового матеріалу в сьомих класах поділялось на дві групи:

- а) повторення граматичного матеріалу, який своїм змістом органічно пов'язувався з поточною роботою на вивчення нового матеріалу;
- б) повторення, не зв'язане з поточною роботою; на це повторення відводився в робочому плані викладача окремий час.

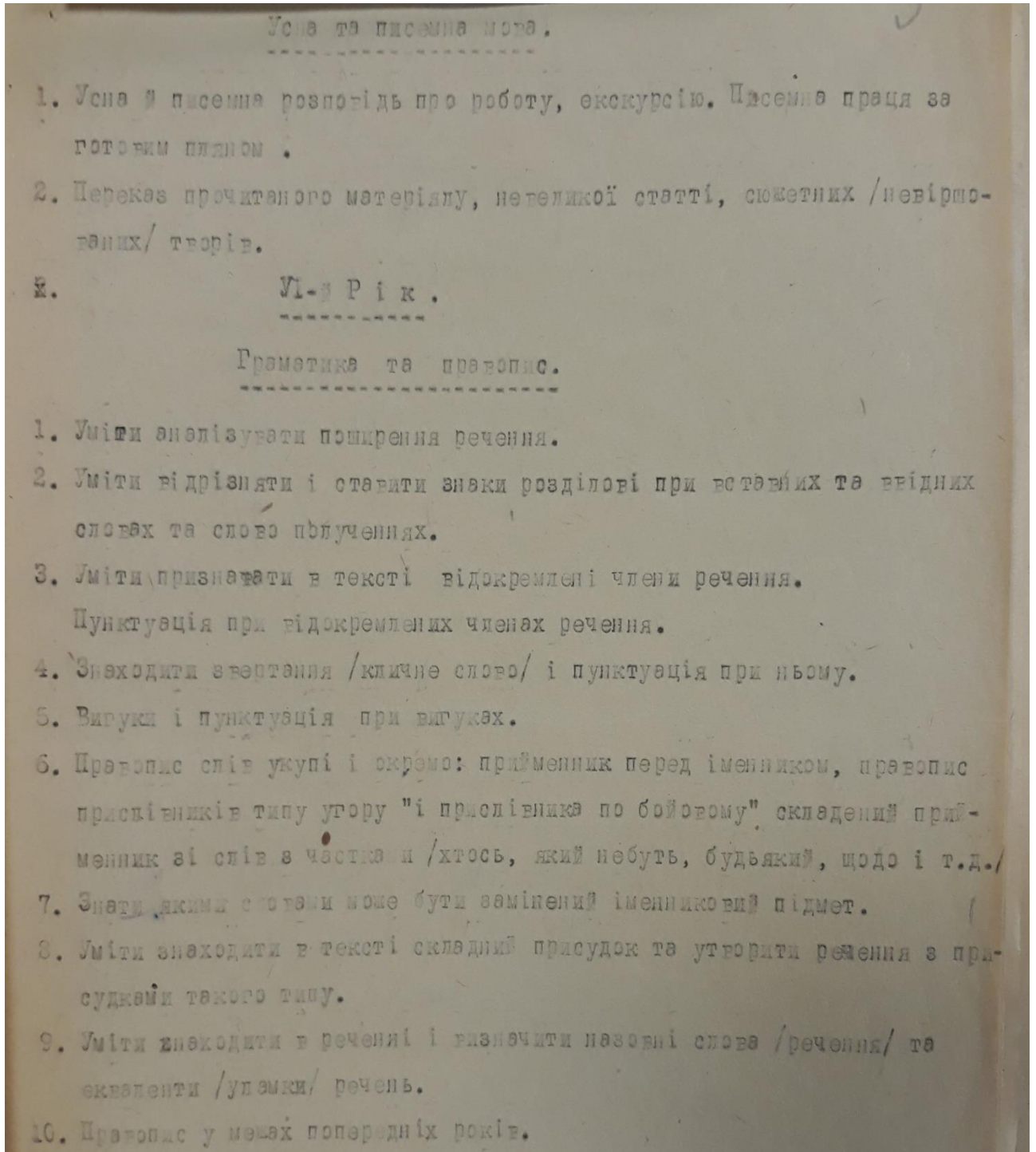
безпечувалось четвертними робочими планами, в яких зазначались теми з граматики для повторення. Як для виборкового повторення, так і для систематичного відводився або цілий урок, або так звані „п'яти-десятихвилинки“ на окремих уроках.

Подаємо план роботи з української мови на третю чверть 1937/38 навчального року для сьомих класів з зазначенням обох форм повторення граматичного матеріалу:

№№	Розділи програми	Кільк. годин	Строки виконання	Примітка
1	Повторення пройденого про типи підрядних речень	1		
	Повторення правопису прикметникових закінчень: орудний та місцевий відмінки однини прикметників чоловічого і середнього роду; давальний та місцевий відмінки однини прикметників жіночого роду (10 хвилин)	—	13/І—17/І	
2	Повторення прикметників вищого і найвищого ступенів; зміни приголосних при утворенні прикметників вищого і найвищого ступенів. Правопис прикметників	1		
3	Складно-підрядні речення з кількома підрядними:			
	а) супідрядні речення	1		
	Повторення: складені прикметники; дефіс (10 хвилин)	—		
	б) підрядні речення I та II ступеня	1	19/І—23/І	
	Повторення: знак м'якшення в іншомовних словах (10 хвилин, в порядку виборкового повторення з метою періодичного підкріплення)	—		
4	Контрольна робота (диктант)	—		
	Повторення: ненаголошені <i>e</i> , <i>и</i> (10 хвилин, як виборкове повторення в порядку періодичного підкріплення)	—	25/І—29/І	
5	Аналіз письмових робіт; виправлення помилок; різні вправи	1		
	Повторення правил правопису орфографії	—		

Джерело [94, с. 63, 65]

Додаток Н
Фрагменти освітніх програм
1920 рік

Джерело [131]

Р І К І-я Програми по Українській мові

I. Розвиток усної мови

- а/ Вільні розмови з дітьми, в яких складаються перші дитячі оповідання.
- б/ Розмови по малюнках.
- в/ Розповідання вчителем оповідань та козок.
- г/ Самогійне, по власному вибору дітей, розповідання дітьми оповідань, власних спостережень та казок.
- д/ Заучивання на пам'ять з голосу вчителя коротеньких віршів та байок.
- е/ Народні драматичні гри та пісні.
- ж/ Драматизація елементарних оповідань, байок, віршків та казок.
- з/ Ігрові групи.
- і/ Загадки та приповідки.

НАВЧАННЯ ГРАМОТИ.

- А. Розмови з дітьми та вправи для розвитку органа слуху й розуміння значіння звуків у природі живій і неживій; звуки; звуки, яко вираз внутрішнього переживання гворини; звуки людської мови / оклики й погім'я з ряду слів/.
- Б. Малювання яке готує дітей до письма (Музкульно- моторні та зорові навички/.
- В. Читання й письмо.
 - а/ Слова й їх переведення на письмо; текст писани й та

1933 рік

Продовж. дод. Н

Х Е М І Я.

II-група.

Знати головні класи хемічних сполук і чітко відрізняти: а/власності й склад кислот, основ і солей; б/опиовати основного й кислотного характеру. Знати основні типи хемічних реакцій: сполучення, розклад, заміщення; уміти визначити належність даної реакції до того чи того типу. Знати склад, властивості й способи здобування найголовніших хемічних сполук, проробнених у курсі/воді, кухенна оіль/.

III-група.

Розумітися й давати чіткі формульовки поняттям: розчинність, крицентрація, насичення й перенасичення.

Знати про силіцій і його головні сполуки; про крем'янку, силікатову кислоту; знати про вуглець, киселеві сполуки, вугільну кислоту та карбонати. Знати, що сполуки вуглеця в природі-джерела енергії та хемічна сировина. Знати, що таке кам'янець вугілля, його основні типи та про коксування. Знати про нафту, головні продукти переробити її. Знати про фосфор та азот/добрива/.

IV-група.

Уміти назвати найголовніші сполуки натрію, калію, кальцію, алюмінію, олова, хрому, шпши мнгану, заліза, міді/зокрема явище іржавіння заліза/. Знати про здобування цих металів і руд, фізичні й хемічні властивості їх та про застосування їх у техніці. Уміти показати спробою склад найпростіших солей, що їх катіони й аніони дають виразні реакції й вказати, які саме компоненти можуть бути в наявності в

Додаток П

**Навчальні плани для початкової, неповної середньої та середньої
школи УСРР. 1935 рік.**

Навчальний план для початкових шкіл (міських) УСРР				
всіма мовами викладання				
Назва дисципліни	Кількість годин на шестиденку			
	I клас	II клас	III клас	IV клас
1. Рідна мова	9	9	5	5
2. Друга мова	—	—	2	3
3. Арифметика	5	5	5	5
4. Природознавство	2	2	2	2
5. Географія	—	—	2	2
6. Історія	—	—	1	2
7. Рукоділля і труд	1	1	—	—
8. Малювання ¹	1	1	1	1
9. Співи	1	1	1	1
10. Фізкультура	1	1	1	1
Всього	20	20	20	22

Навчальний план для початкових шкіл (сільських) УСРР				
всіма мовами викладання				
Назва дисципліни	Кількість годинна семиденку			
	I клас	II клас	III клас	IV клас
1. Рідна мова	12	12	6	6
2. Друга мова	—	—	3	3
3. Арифметика	6	6	6	6
4. Природознавство	2	2	3	2
5. Географія	—	—	2	3
6. Історія	—	—	1	3
7. Рукоділля і труд	1	1	—	—
8. Малювання ¹	1	1	1	1
9. Співи	1	1	1	1
10. Фізкультура	1	1	1	1
Всього	24	24	24	26

¹ В I—II класах викладається, крім малювання, також і ліплення; у III—IV класах, крім малювання, також і ручний труд.

**Навчальний план для неповних середніх шкіл (сільських) УСРР
з українською та російською мовами викладання**

Назва дисципліни	Кількість годин на тиждень						
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	VI клас	VII клас
1. Рідна мова	12	12	6	6	4	4(3)	2
2. Література	—	—	—	—	2	2	2
3. Друга мова	—	—	3	3	4	2(3)	2
4. Друга література	—	—	—	—	2	2	1
5. Арифметика	6	6	6	6	5	—	—
6. Алгебра ¹	—	—	—	—	—	4	3
7. Геометрія	—	—	—	—	1	1	2
8. Природознавство	2	2	3	2	3	2	3
9. Географія	—	—	2	3	3	3	3
10. Історія	—	—	1	3	3	3	3
11. Іноземна мова	—	—	—	—	3	3	2
12. Фізика	—	—	—	—	—	3	3
13. Хемія	—	—	—	—	—	—	3
14. Суспільствознавство	—	—	—	—	—	1	1
15. Рукоділля і труд	1	1	—	—	1	1	1
16. Малювання ²	1	1	1	1	1	—	—
17. Креслення	—	—	—	—	—	1	1
18. Співи	1	1	1	1	—	—	—
19. Фізкультура	1	1	1	1	1	1	1
Всього	24	24	24	26	33	33	33

¹ У VI класі в першій чверті години, призначені для алгебри, відводяться для закінчення курсу арифметики.
² В I—II класах викладається, крім малювання, також і ліплення; у III—IV класах, крім малювання, також і ручний труд.
Примітка. Цифри в дужках означають години на друге півріччя навч. року.

Джерело: [140]

Додаток Р

Зміст поняття «українізація» у науково-педагогічних дослідженнях

№ з/П	Автор/джерело	Зміст поняття
1.	Г. Васильчук [17, 184]	<p>Суспільно-історичне явище, що виникло у 20-х роках 20-го століття за певних історичних умов, покликаний не лише на українізацію державного апарату, освіти, преси, та за своєю основною сутністю (поширення української мови в усіх сферах суспільного життя) українізаційна політика несла в собі вирішення багатьох інших питань, які мали життєве значення для долі України.</p> <p>Українізація в широкому розумінні це: добір партійних державних, господарчих кадрів; поглиблене вивчення історії і культури своєї батьківщини; налагодження стосунків з українцями за кордоном Радянської України; зліт української культури з її модернізаційними та західно орієнтованими тенденціями.</p>
2.	С. Кульчицький [116, 67]	<p>Державні установи повинні були користуватися українською мовою, діти у школах повинні були навчатися українською мовою, солдати на фронті повинні утворити українські військові підрозділи. Суверенізація України, утворення УНР і проголошення її незалежності надало можливість у той час узяти курс на українізацію. А вже з квітня 1923 року на XII з'їзді РКП(б) офіційно було затверджено курс політики «коренізації» радянської влади в національних республіках.</p>
3.	В. Борисов [15, 57]	<p>Складова частина політики «коренізації», яка була затверджена у 1923 році в СРСР; на офіційному рівні за допомогою декретів та постанов уряду в державних та спільних організаціях впроваджувалося навчання, діловодство та спілкування українською мовою. Сутність цієї політики – вирішення національних проблем у Росії, Україні, та інших радянських республіках. Основний акцент у вирішенні національного питання в Україні на той час було зроблено на розвиток української мови, національної культури та освіти. За певних</p>

		суспільно-політичних умов, що склалися в означений період в молодій країні, для зміцнення владних структур у національних республіках керівними органами держави було взято курс на укорінювання партійно-радянського апарату, залучення до нього національних кадрів, розуміння керівними працівниками національної мови і культури.
4.	С. Чернявська [312, 46]	Форма загальної політики «коренізації» в УСРР (поворот до національного коріння), що запроваджувалася радянською владою, одним із напрямів якої була українізація системи освіти. Іншими важливими складниками цієї реформи була українізація партійного та радянського апарату, а також видавнича діяльність. Перед українізацією стояли «насамперед ідеологічні завдання, обумовлені необхідністю зміцнення радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, завоювання симпатій місцевого населення, урахуванням його культурних потреб, а значить, і мовної специфіки в повсякденній діяльності первинних партійних осередків та державних органів влади. Українізація мислилась як дієвий засіб укріплення союзу робітників, носіїв російської мови та культури, та селян – переважно україномовних».
5.	Г. Касьянов [33,70]	Найважливіше явище суспільно-політичного і культурного життя України в 20-х роках ХХ ст., яке справило на розвиток інтелігенції величезний морально-психологічний вплив, значною мірою пожвавило її культурну діяльність. Як політика і як важіль національно-культурного відродження України українізація здійснювалася силами інтелігенції, яка була не тільки об'єктом українізації, а також її дійовим суб'єктом.
6.	О. Мушка [139, с. 111].	Українізація – запровадження в усіх освітніх закладах викладання українською мовою й ведення цією ж мовою просвітницької роботи, забезпечення школи українськими підручниками, створення вечірніх шкіл для навчання службовців української мови